

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ
XVIII

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑ

MA 26

**ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ
XVIII**

*Մեկնաստորյամբ
Արմեն և Բերսաբե ճեքեճեան Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

ԵՐԵՎԱՆ 1999 թ.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО
ВОСТОКА
XVIII**

ЕРЕВАН - 1999

ՀԵՐԱՅԵՍՏԱՆԻ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST
XVIII**

*This Publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. USA*

YEREVAN 1999

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ԴՏՀ 950

ԳՄՊ 63.3 (5)

Մ 663

ԽՄՐԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Հովհաննիսյան Ն.Հ. (նախագահ), Բայրուրյան Վ.Ա.,
Խաճոյան Մ.Հ., Քոսյան Ա.Վ.

Մ 663 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Եր.:
«Չամգակ-97», 1999- 248 էջ:

Ժողովածուում ընդգրկված են 1998թ. հոկտեմբերին կայացած ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական մատաչքբանի նյութերը, որոնցում լրատարանվում են արտաթական երկրների, Իրանի, Քուրդիստանի երկր, միջին դարերի, նոր և նորագույն պատմության և քրոնական քանաթիթության, Մերձավոր և Միջին Արևելքում միջազգային հարաբերությունների, ինչպես նաև Հայաստանի տաթածաչքբանային գործում լինելու հարցերը:

Նախատեսվում է արևելագետների, միջազգայնագետների, ինչպես նաև քարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողության համար:

Մ 0503000000 99թ.
0003(01) - 99

ԳՄՊ 63.3(5)

ISBN 99930-2-058-3

© Հեղինակներ

РИПСИМЕ КОРХМАЗЯН

ТУРЦИЯ И СССР (РОССИЯ): НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Отношения России и Турции в историческом плане, как известно, характеризуются в первую очередь почти непрерывной конфронтационностью. Такой же характер носили в целом и советско-турецкие отношения, исключая короткие периоды. Последнее их резкое обострение началось в годы второй мировой войны и к ее концу достигло своего максимума. Для анализа советско-турецких отношений представляется необходимым вычлени из общих внешнеполитических концепций обеих стран узловые, исходные моменты этого советско-турецкого противостояния, определив позиции сторон.

1. **Претензии Советского Союза к Турции:** Во-первых, позиция Турции в годы второй мировой войны, имевшая постоянную антисоветскую направленность. Результатом этого 19 марта 1945г. стало денонсирование советско-турецкого договора 1925г. о дружбе и нейтралитете советской стороной, констатировавшей, что "вследствие глубоких изменений, происшедших особенно в течение второй мировой войны, этот договор не соответствует больше новой обстановке и нуждается в серьезном улучшении"¹.

Во-вторых, стремление Советского Союза пересмотреть положения договора 1921г. о дружбе и братстве между РСФСР и Турцией (Московский договор). В связи с предложением турецкого правительства заключить с Советским Союзом союзнический договор нарком иностранных дел СССР В.М. Молотов в качестве обязательного условия для такого договора сформулировал в начале июня 1945г. советские терри-

тормиальные претензии к Турции³. На Берлинской (Потсдамской) конференции руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании, проходившей после окончания войны в Европе в июле-августе 1945г., советское правительство подняло вопрос о пересмотре режима проливов, создании там военной базы и возвращения отторгнутых в 1921г. Турцией от Армении и Грузии территорий, то есть восстановления границы, существовавшей до первой мировой войны. Имелись в виду известные территории областей Карса, Артина и Ардагана¹.

II. Другая сторона - Турция - к интересующему нас периоду также отчетливо определила свою позицию относительно Советского Союза. Об отношении турецких государственных деятелей к СССР в годы войны свидетельствуют, к примеру, высказывания премьер-министра Ш. Сараджоглу: "русская проблема может быть решена Германией только если будет убито по меньшей мере половина всех живущих в России русских ..." или "как турок он страстно желает уничтожения России, что является подвигом фюрера, равный которому может быть совершен раз в столетие, оно является извечной мечтой турецкого народа"⁴. При этом турецкий премьер подчеркнул, что все турки думают так же, как он. А министр иностранных дел Турции Н.Менеменджоглу утверждал, что "... Турция, как прежде, так и теперь, самым решительным образом заинтересована в возможно более полном поражении большевистской России..."⁵. Свой антисоветизм турецкое правительство демонстрировало не только перед Германией. Несколько позднее Сараджоглу говорил английскому премьер-министру У. Черчиллю: "Вся Европа полна славян и коммунистов. Все побежденные страны станут большевистскими и славянскими, если Германия будет разгромлена"⁶. "Полное поражение Германии даст России шанс стать великой опасностью для Турции и Европы"⁷, - утверждали турецкие государственные деятели.

Из документов очевидно, что турецкая политика имела не только антисоветскую - против государства СССР, и антикоммунистическую (идеологическую), но и антиславянскую, антирусскую, т.е. расистскую направленность.

Таким образом, относительно СССР (и не только СССР) Турция вынашивала далеко идущие планы, известные в литературе как пантюркизм*. В самые тяжелые для СССР дни войны "турецкие правительственные круги все больше начинают заниматься судьбой своих соотечественников, находящихся по ту сторону турецко-советской границы, и особенно судьбой азербайджанских тюрков"⁸. "Турция была бы удовлетворена, если бы на Кавказе была установлена федерация местных народов, в большей или меньшей степени зависимая от турок, в то время как образование к востоку от Каспийского моря независимого туранского государства рассматривалось бы как наилучшее решение", - констатируют документы заявление начальника академии гене-

рального штаба Турции Ази Фуад Эрден германскому послу⁹. А чуть позднее в беседе со стато-секретарем германского МИДа Вайтсекером турецкий посол в Берлине "довольно откровенно говорил о том, что впоследствии можно объединить кавказские народы в одно буферное государство, и намекал, что на восток от Каспийского моря тоже могло бы возникнуть самостоятельное тюркское государство... Герде не замедлил затронуть основной вопрос, охарактеризовав Баку как город, где все население говорит по-тюркски"¹⁰.

Более подробно, нежели цитированные выше заявления турецких государственных деятелей, эти притязания были изложены одним из лидеров пантюркистского движения Нури-пашой (Кылыгыл - Р.К), братом Энвер-паши, и суммированы германским МИДом: "требования относительно сегодняшних советских территорий распространяются главным образом на Азербайджан и Дагестан..., а также на Крым, на большую территорию между Волгой и Уралом, простирающуюся на север до советской Татарской республики (столица Казань). Кроме того, в эту площадь входит в основном весь древний Туркестан, сегодняшний Синдзян". А также северо-западная часть "Ирана до Хамадана..." и верхняя "часть Каспийского моря вдоль старой советской границы. Наконец, сюда включаются из площади Ирака территории Киркука и Мосула, а также полоса Сирии"¹¹. При этом Нури подчеркнул, что действует не за спиной турецкого правительства: перед отъездом в Берлин он информировал премьер-министра Р.Сайдама, и утверждал, что "в соответствующий момент к власти, несомненно, придет правительство, которое примет эти идеи"¹².

Для понимания региональной политики Турции в послевоенный период и особенно в принципиально новой ситуации, вызванной развалом СССР, представляется необходимым отметить, что за прошедшие после краха Османской империи годы идеология пантюркизма в силу обстоятельств эволюционировала от откровенно агрессивной военно-политической доктрины прямого завоевания и включения в состав Османской империи названных территорий к концепции достижения прежде всего политико-экономического управления ими - в республиканской Турции. И произошло это отнюдь не в последние десятилетия в результате развития Турции по пути демократии, в чем пытаются нас уверить некоторые современные политики и общественно-политические деятели, а без малого 60 лет назад: Пантюркистское движение хочет создать независимые государства для тюркских народов, живущих вне территории сегодняшней Турции. Таким образом, эти территории не могут быть аннексированы Турцией, исключая известное исправление границы, но должны получать политическое направление из Турции.¹³

Послевоенное развитие международной ситуации, превращение Советского Союза в супердержаву сделали объективно невозможными какие-либо шаги в этом направлении. Тем не менее стратегические задачи были определены, варианты просчитаны и не только на случай краха СССР, но и на случай распада России - если и когда бы он ни произошел. Во всяком случае сегодня исключительная активность политики Турции направлена на обширные тюркоязычные регионы бывшего СССР как наиболее перспективные с точки зрения скорейшего расширения и упрочения ее влияния - именно здесь сходятся этническая и религиозная общности. Тем более, что такой процесс интеграции, как отмечается в турецкой прессе, может осуществляться в рамках ООН и никак не противоречит принципам этой организации. Как далеко зайдет эта интеграция, покажет время. Но очевидно, что смена тактики не меняет сущности рассмотренной стратегии. Что же касается применения силы для осуществления внешнеполитических задач, то ее продуманное и просчитанное использование отнюдь не исключено. Более того, именно в области осуществления национальной политики, как она понимается в Турции, в соответствующей ситуации в стране устанавливается положение, близкое к единомыслию, и любое правительство готово осуществить признающиеся необходимыми шаги или уступить место тому, кто готов это сделать. Примером может служить не столь давняя оккупация Северного Кипра, предпринятая одним из демократических деятелей Турции Б. Эджевитом.

Таким образом, развитию советско-турецких отношений в послевоенный период изначально, как явствует из вышеизложенного, препятствовал ряд труднопреодолимых факторов. Лишь спустя восемь лет после окончания второй мировой войны, в течение которых состояние отношений между СССР и Турцией было откровенно кризисным, а положение на советско-турецкой границе исключительно напряженным, произошло некоторое смягчение ситуации.

После смерти И. Сталина советское правительство решило радикально изменить свою политику относительно Турции и 30 мая 1953г. сделало ее правительству заявление: "Во имя сохранения добрососедских отношений и укрепления мира и безопасности правительства Армении и Грузии сочли возможным отказаться от своих территориальных претензий к Турции. Что же касается вопроса о проливах, то Советское правительство пересмотрело свое прежнее мнение по этому вопросу и считает возможным обеспечение безопасности СССР со стороны проливов на условиях, одинаково приемлемых как для СССР, так и для Турции. Таким образом, Советское правительство заявляет, что Советский Союз не имеет никаких территориальных претензий к Турции".¹⁴

И хотя к этому времени Турция уже стала членом НАТО, то есть в известной степени гарантировала свою безопасность, страх перед

СССР продолжал оставаться важным фактором внешнеполитической концепции Турции наряду с отмечавшимися выше антисоветизмом, антикоммунизмом и антиславянством. Во всяком случае в течение 45 послевоенных лет, несмотря на немалые усилия, Советскому Союзу так и не удалось убедить Турцию, что СССР впредь не будет возвращаться к вопросу о территориях. Не удалось и добиться урегулирования двусторонних отношений на широких договорных основах.

Возраставшая военная мощь Советского Союза, достижение паритета в стратегическом оружии, мягко говоря, не содействовали взаимопониманию, как и ряд внешнеполитических акций СССР.

Заверения, которые начиная с 1953г. постоянно делались Турции со стороны Советского Союза, оставались практически без последствий. Наглядным примером может служить позиция Турции относительно урегулирования карибского кризиса 1962г., точнее относительно предложения правительства СССР президенту США вывести наступательные ракетные средства с Кубы и из Турции. В советском предложении говорилось: "Мы, взяв на себя это обязательство с тем, чтобы дать удовлетворение и надежду народам Кубы и Турции и усилить их уверенность в своей безопасности, сделаем в рамках Совета Безопасности заявление о том, что Советское правительство дает торжественное обещание уважать неприкосновенность границ и суверенитет Турции, не вмешиваться в ее внутренние дела, не вторгаться в Турцию...".¹⁵ Турция, однако, не скрывала своего недовольства демонтажом и вывозом из страны в 1963г. американских стратегических ракет среднего радиуса действия "Юпитер" с ядерными боеголовками.¹⁶

Настойчиво возражала Турция и против замены концепции "массированного воздействия" (так называемый "ядерный зонтик") на новую концепцию "гибкого реагирования", которая предусматривала дифференцированный подход к конфликтам. Оценивая новую стратегию НАТО, выдвинутую Соединенными Штатами, турецкие политические деятели, в том числе И. Иненю, сочли, что теперь в случае конфликта локального характера при участии Советского Союза с использованием обычного оружия Турция в ожидании помощи союзников в виде обычной вооруженной силы должна будет обороняться самостоятельно, и это может привести к большим территориальным потерям.¹⁷ Возражения турецких государственных деятелей продолжались весь десятилетний период предварительного обсуждения вплоть до принятия новой стратегической концепции в 1967г.

Доктрина "ограниченной ядерной войны", по существу являвшаяся важнейшей составной частью стратегии "гибкого реагирования" и предполагавшая возможность ведения так называемых "контролируемых" войн с применением ядерных боеприпасов для достижения "ограниченной" цели в отдельном регионе и ставшая основой многочислен-

ных военных стратегий США 60-80-х годов¹⁸, также вызвала негативную реакцию Турции. Здесь полагали, что доктрина не обеспечивала безопасность европейских членов НАТО в целом и особенно расположенных на флангах¹⁹.

Таким образом, в период холодной войны Турция занимала едва ли не самую непримиримую позицию в отношении СССР.

Все это, однако, не означает, что никаких изменений в отношениях между Турцией и Советским Союзом не происходило. Постепенно, особенно с середины 60-х годов, развивались и расширялись контакты на высоком государственном уровне. Получали развитие экономические, торговые и культурные связи. С течением времени отношения нормализовались, и обе стороны отмечали свое стремление к дальнейшему их улучшению и укреплению на основе добрососедства, принципах равноправия и взаимной выгоды.²⁰

Однако развитие взаимоотношений между странами последовательно и жестко регламентировалось турецкой стороной. Это касалось и культурного обмена, и научных связей, но в первую очередь относилось к политической области. Так, 23 июня 1978г. во время официального визита премьер-министра Турции Б. Эджевита в Москву был подписан политический документ о принципах добрососедского и дружественного сотрудничества между странами²¹, но еще до его подписания документ был определен турецким премьером как не являющийся "соглашением о пакте о ненападении", а по информации турецкой прессы, Анкара выступала против оформления отношений между странами в виде договора или соглашения, как и против ссылок в нем на советско-турецкие договоры 1921 и 1925гг.²²

События в Афганистане вновь сильно осложнили взаимоотношения между странами. Практически все политические деятели Турции от премьер-министра С. Демиреля, министра иностранных дел Х. Эркмена, советника премьер-министра по экономическим вопросам Т. Озала до лидера в то время оппозиционной Народно-Республиканской партии Б. Эджевита и лидеров других оппозиционных партий были едины в оценке этой советской акции, говоря о "советской угрозе" странам региона, "коммунистической угрозе" Турции, о необходимости единения в борьбе против нее, о значении Турции как барьера против "советского экспансионизма". Делались заявления об отсутствии доверия к советской политике. Постоянный представитель Турции при ООН утверждал, что "от Советского Союза исходит угроза вмешательства во внутренние дела Турции"²³. Выступая в Великом Национальном Собрании Турции и напомнив об отправке турецких войск в Корею в 1950г., лидер Партии национального спасения Н. Эрбакан требовал теперь "послать в Афганистан турецкие войска", а несколько позднее, уже в 1981г., адмирал С. Оркунт утверждал, что Россия и Турция - "исконные

враги", что "баланс сил в Европе нарушен в пользу СССР"²⁴, и т. д. Турция призывала к дальнейшему укреплению и расширению НАТО.

Отмеченная выше резкая реакция Турции подробно изучена советскими исследователями, объяснявшими ее стремлением турецких политиков "использовать" события в Афганистане "для разжигания новой волны антисоветизма".²⁵ Не отрицая этого обстоятельства, следует, однако, отметить, что в позиции Турции, как и в прошлом, важную роль играл страх перед Советским Союзом. Что же касается стремления Турции извлекать из всех складывающихся ситуаций максимально возможную военно-политическую и экономическую выгоду, то оно всегда было свойственно расчетливой турецкой политике.

Наконец, следует отметить, что в начале семидесятых годов были проведены работы по демаркации более чем шестисоткилометровой сухопутной советско-турецкой границы, вызванные происшедшими за годы изменениями русел пограничных рек и несоответствием документации 1926г. современным техническим требованиям. Границы, установленные Московским и Карским договорами 1921г. были уточнены, и в декабре 1973г. были подписаны документы о государственной границе между СССР и Турцией. Осенью 1980г. завершилась редемаркация морской границы между странами.²⁶

А в самый канун краха Советского Союза в марте 1991г. в Москве между СССР и Турцией был подписан договор "О дружбе, добрососедстве и сотрудничестве", первая статья которого оговаривала взаимное уважение суверенитета и территориальной целостности, политической независимости, невмешательство во внутренние дела и т. д. В значительной степени появлением этого договора объясняется сдержанная позиция Турции в вопросе Карабаха до конца 1991 - начала 1992г. Следя за агонией СССР, демонстрируя приверженность нормам международного права, принципам мирового содружества, набирая политический капитал, Турция не могла позволить себе спать, тем более, что советские войска сохраняли свое присутствие в регионе.

Одним из важнейших последствий поражения СССР в "холодной войне" и его распада стало, по определению политологов, образование своего рода "геополитического вакуума" между Россией и государствами трансатлантического сообщества. К открывшимся в результате дезинтеграции СССР возможностям наибольший интерес, помимо США, проявили два их стратегических партнера - Германия - прежде всего в восточноевропейском направлении, и Турция - в Закавказье и на Среднем Востоке, то есть в регионах, пограничных с миром ислама, где ее значение сильно возросло.²⁷ И сегодня внешнеполитическая активность Турции охватывает все тюрконаселенные страны и территории. США и Запад в целом поощряют эту ее деятельность, хотя западные страны

при этом не заинтересованы, как отмечают исследователи, в бесконтрольном освоении Турцией "евразийского вакуума".²⁸

Между тем, казалось бы, после краха Советского Союза в области российско-турецких взаимоотношений открывались новые перспективы - отпал один из важнейших факторов, который, как постоянно подчеркивала турецкая сторона, препятствовал их развитию - страх перед возможной агрессией супердержавы №2, в основе которого прежде всего лежала проблема бывших территорий Российской империи, отторгнутых Турцией в 1921г. Отказалась Россия и от идеологии коммунизма. Очень скоро, однако, выяснилось, что происшедшие перемены не только не содействуют развитию добрососедских отношений, но породили новую волну конфронтационности в российско-турецких отношениях. И причина этого теперь совершенно очевидна - стремление Турции, вытеснив Россию с Кавказа и из Средней Азии, из зоны ее традиционных интересов, поддерживая сепаратистские устремления в самой России, последовательно добиваться осуществления той самой, хорошо известной программы, называемой сегодня интеграцией тюркских народов.

Россия же рассматривает эти стратегически и политико-экономически значимые для нее регионы, куда направлены турецкие устремления, как сферу своих интересов. И активность здесь Турции вызывает не только глухое раздражение, но и временами острую реакцию Москвы. Так было, к примеру, в связи со сделанными в свое время турецкими заявлениями о намерении ввести войска в Нахичеван. Столь же резко негативно прореагировала Москва и на состоявшуюся в Стамбуле 18-19 октября 1994г. встречу на высшем уровне, в которой принимали участие тюркоязычные государства СНГ, хотя встреча не была заметно эффективной. Россия выразила свой протест, отметив, что саммит воспринимается ею как антироссийский шаг, так как оценивается ею как проявление пантюркизма, как политический союз против нее. Резкий ответ последовал лишь из Анкары. Демирель заявил, что беспокойство России беспочвенно: Турецкая Республика не рассматривает территории тюркоязычных республик как зону влияния или зону соперничества. Турецкий президент отметил, что Турция готова к любому сотрудничеству с Россией.²⁹

Между тем в состоянии российско-турецких отношений и в самые последние годы не прослеживаются сколь-нибудь значительные изменения, а тенденции развития как международной, так и региональной ситуаций делают маловероятным ослабление соперничества между Россией и Турцией.

SUMMARY

The paper deals with the development of relations between Turkey and the USSR after 1945, the character of which during the final phase of the war had grown up into severe confrontation. The attempt of Turkey to aid Germany, its anti-Soviet, anti-Communist and anti-Slavic policy lead to the denunciation of the 1925 treaty of friendship and neutrality by the USSR.

As a response to Turkish government to sign a treaty, the USSR demanded to revise the regime of the Black Sea, to permit to found there Soviet military base, and return territories of Armenia and Georgia seized by Turkey in 1921. The Soviet government had put this demands on Berlin (Potsdam) conference.

Only 8 years later the USSR softened its position; in 1953 the USSR declared upon not having territorial claims towards Turkey. To this date Turkey was member of NATO.

Though the USSR constantly had declared that it would not return to territorial problems, during the past 45 years it could not achieved to come to relations, based on wide treaties. During the Cold War Turkey occupied the most antagonistic position towards the USSR. Only slightly before the disintegration of the USSR, in March 1991, a treaty about "Friendship and cooperation" was signed between two countries in Moscow.

With the fall of the superpower N.2 disappeared the territorial problem. Russia gave up the ideology of Communism, but the new situation gave birth to new wave of confrontation between two countries. This resulted from the policy of Turkey aimed to withdraw Russia from the Caucasus and Central Asia, its traditional sphere of interest.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. III, М., ОГИЗ, 1947, стр.146.

2. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. VI. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (17 июля-2 августа 1945 г.). Сб. документов, М., Политиздат, 1984, док. No 1, стр.37-38, запись беседы наркома иностранных дел СССР с министром иностранных дел Великобритании, Потсдам, 16 июля 1945 г.; док.No13, стр.135-136, запись шестого заседания глав правительств, 22 июля 1945 г.

3. Берлинская конференция... док. No 13, стр. 135-136; док. No 16, стр. 149, запись седьмого заседания глав правительств, 23 июля 1945г. Подробно см.: Р.Коркмязян. "Территориальные проблемы советско-турецких отношений на Берлинской (Потсдамской) конференции руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании". Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, т. XVI, "Титултон" НАН РА, Ереван, 1996, стр.20-33.

4. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 - 1945, Aus dem Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes (далее- ADAP), Ser. E: 1941-1945, Bd.3, Dok N 238, S. 412, посол в Анкаре фон Пален - МИДУ, 27 августа 1942 г.; "Документы Министерства иностранных дел Германии", вып.2. Германская политика в Турции (1941-1943), Госполитиздат, 1946, док. 27, стр. 98.

5. ADAP, Ser. E, Bd. 3, Dok. N 233, S.400, Пален - МИДУ, 26 августа 1942 г.; "Документы Министерства иностранных дел Германии", док.26, стр. 92.

6. У.Черчилль. "Вторая мировая война", т.4. Поворот судьбы, М., 1955, стр. 693.

7. F.von Papen. Memoirs, London, 1952, p. 494-495; Т. Атаов. Turkish Foreign Policy 1939-1945, Ankara, 1965, p. 107.

* В немецких документах и литературе употребляется большей частью термин "туранизм".

8. "Документы Министерства иностранных дел Германии", док. 10, стр. 34.

9. ADAP, Ser. D: 1937-1945, Bd. 13, Dok. N 125. Пален-Риббентропу, 18 июля 1941 г.

10. "Документы Министерства иностранных дел Германии", док. 11, стр. 40-41; ADAP, Ser.D, Bd. 13, Dok. N 179, Вайцекер-Риббентропу, 5 августа 1941 г.

11. ADAP, Ser.D, Bd. 13, Dok. N 361, Меморандум Вермана, 26 сентября 1941 г. "Документы Министерства иностранных дел Германии", док. 10, стр. 34-39.

12. ADAP, Ser. D, Bd. 13, Dok. N 361.

13. ADAP, Ser.D, Bd. 13, Dok. N 361.

14. Берлинская конференция... стр. 477.

15. Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. Сборник документов. 1962 г., М., 1963, стр. 415-416.

16. Б.М.Позднерия. Внешняя политика Турции в 60-х - начале 80-х годов XX в., М., "Наука", 1986, стр. 43-44, 60; G.Harris, "Cross-Alliance Politics: Turkey and the Soviet Union". Milletlerarası munasebetler türk yıllığı- the Turkish Yearbook of International Relations, N II, 1972, Ankara, 1974, s.23.

17.Б.М.Позднерия. Ук. соч., стр. 59; "Olularla türk dış politikası". C. I (1919-1973), Ankara, 1977, s. 535-539; A. Halil. "Atatürkçü dış politika ve NATO ve Türkiye". İstanbul, 1968, s. 175-176.

18. Дипломатический словарь, т. 2, М., "Наука", 1985, стр. 298.

19. Б.М.Позднерия. Ук. соч., стр. 60; M.Gönlübol. "NATO and Turkey. An Overall Appraisal". Milletlerarası munasebetler türk yıllığı, N I, 1971, Ankara, 1973, s. 33.

20. Подробно см.: "СССР и Турция. 1917-1979", М., "Наука", 1981, стр. 212-281.

21. Дипломатический словарь, Т. 3, М., "Наука", 1986, стр. 315.
22. Б.М.Позднеря. Ук. соч., стр. 184-185.
23. Цит. по: Б.М.Позднеря, Ук. соч., стр. 190.
24. Цит. по: Б.М.Позднеря, Ук. соч., стр. 190.
25. Там же, стр. 185, 189, 191.
26. Дипломатический словарь, т. 3, стр. 313; "СССР и Турция. 1917-1979", стр. 265.
27. Л.М.Воробьева. "Отношение Запада к политике России в ближнем зарубежье". "Новая Евразия: отношения России со странами ближнего зарубежья". Сборник статей, No 4, М., РИСИ, 1995, стр. 91-92, 94.
28. Л.М.Воробьева. Ук. соч., стр. 95-97.
29. "Hürriyet", Istanbul, 19.10.1994.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ-ՄԵՐԶԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇԻՐՋԱՆԻ ԳՈՐԾՈՆ**

Գործունի հարցը կանգնած է ամխտիք բուժող պետությունների առջև, ամկախ այն բանից, թե նրանք հին են թե նոր, մեծ թե փոքր, հզոր թե տկար: Դա վերջին հաշվով պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում միջազգային հարաբերություններում, համաշխարհային քաղաքական, տնտեսական և ռազմական համակարգում այս կամ այն պետության տեղի ու դերի, նրա ազդեցության աստիճանի հարցն է:

Այդ հարցն ամբողջ սրությամբ հասնեց մահ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության առջև, երբ մա 1991թ. սեպտեմբերի 21-ին հայտնվեց միջազգային ասպարեզում ռուսա ամկախ և սուվերեն պետություն: Եվ թեև նայ ժողովուրդը իր պատմության ընթացքում քազմիցս ունեցել է իր պետականությունը, սակայն յուրաքանչյուր անգամ հարկ է լինում վերստին ապացուցել հայոց վերականգնված պետության կարևորությունը, այսինքն որոշակի գործոն լինելու հանգամանքը:

Տրամաբանական է սույն խնդիրը քննարկել անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից: Դա պատճառաբանված է այն հանգամանքով, որ Անդրկովկասը և Մերձավոր Արևելքը Հայաստանի կենսատարածքն են: Հայաստանը մի քեով կստպված է Անդրկովկասին, իսկ մյուս քեով՝ Մերձավոր Արևելքին, և նրա ազգային անվտանգությունը, քաղաքական ապահովությունը, տնտեսական զարգացումը և այլն, մեծապես կախված է տարածաշրջանում տիրող իրադրությունից և ուժերի հաշվեկշռից: Հայաստանն անխտսափելիորեն ենթակա է առաջին հերթին այս տարածաշրջանում տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործընթացներին: Հասկանալի է, որ մման իրավիճակում են գտնվում մահ Անդրկովկասի մյուս երկու համրապետությունները՝ Ադրբեջանը և Վրաստանը:

Մյուս կողմից հարկ է ի նկատի ունենալ մի հանգամանք ևս:

Խորհրդային Միության փլուզումից և նախկին խորհրդային հանրապե-

տուրքյունները՝ ամկախ պետություններ հռչակվելուց հետո, տեղի ունեցավ ուժերի տարատեղեակն վերախմբավորում և քաղաքական նոր իդրությունների հաստատում Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում: Ի հայտ եկան նոր ծրագրեր և ստացարկություններ, որոնցից կցանկանայինք առամծնացնել երկասը, քանի որ նրանք, մեր կարծիքով, ունեն սկզբունքային ընդդ:

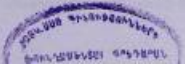
Առաջինը «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» ծրագիրն է, որ առաջ է քաշել ամերիկյան ՌԱՄԴ կորպորեյշնը և որը պաշտպանություն է գտել Երասաղեմի Հրեական համալսարանի Հարրի Տրումենի ամվան Խաղաղության ինստիտուտի, Հոդյանանի Թագավորական Գիտահետազոտական Կենտրոնի և այլ ինստիտուտների կողմից: Ըստ այդ ծրագրի, ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո ձևավորվում է նոր աշխարհաքաղաքական մակրոտեղիում, որը ներառում է Մերձավոր Արևելքը (Արաբական Արևելքի երկրներ, Իսրայել, Պաղեստինյան Ինքնավարություն), Կենտրոնական Ասիան (Վազախաստան, Կիրգիզիա, Թուրքմենիա, Տաջիկստան, Ուզբեկստան), Անդրկովկասը (Ադրբեջան, Հայաստան, Վրաստան) և Արևմտյան Ասիան (Թուրքիա, Իրան): Այս յոթ ենթատարածքների միավորումը կոչվում է «Մեծ Մերձավոր Արևելք»:

Երկրորդ, Եվրոպայի նոր սահմանների որոշումը: Եվրոպայի համար այժմ նոր սահմաններ են հռչակվում Կովկասը և Կենտրոնական Ասիան (A New Frontier For Europe: Central Asia and the Caucasus):² Եվրոպական Միության մեջ մտնող երկրները, մասնավորապես Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան, Գերմանիան, մեծ նշանակություն են տալիս իրենց քաղաքական, ստրատեգիական և տնտեսական հարաբերություններին Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի հետ և դրա հետ կապված օրեցօր աճում է նրանց հետազոտությունը այդ տարածաշրջանի հանդեպ:

Այս բոլորը, հանդիսանալով ստրատեգիական վերախմբավորման արտացոլում, ամմիջակամորեն անդրադառնում է Հայաստանի արտաքին քաղաքական վիճակի վրա և մեծ հետևանքներ կարող է ունենալ Հայաստանի համար, ազդել տարածաշրջանում նրա՝ որպես գործոնի և ռեզիտմալ հարաբերություններում նրա տեղի և դերի որոշման վրա:

Կցանկանայինք անդրադառնալ մի համգամանցի վրա ևս:

Երբ խոսք է գնում գործոնի մասին, ապա, ի տարբերություն Ադրբեջանի և Վրաստանի, Հայաստանի հարցում որոշակի թերահավատություն, ամգամնիկիխատական մոտեցում է դրսևորվում: Այդ խնդրին անդրադարձող որոշ քաղաքագետներ, լրագրողներ և այլն, ընդունում են Ադրբեջանի գործոն լինելու համգամամքը, կապված նրա նավթային պաշարներ ունենալու իրողության հետ, և Վրաստանի գործոն լինելը, պայմանավորված նրա՝ դեպի ծով ելք և Անդրկովկասում ավելի նախընտրելի աշխարհագրական դիրք ունենալու հետ: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա նրան գրվում են մմամ «շեղորից» այն սրատճառով, որ Հայաստանը գտրկ է նավթից (կամ ստրատեգիական նշանակության այլ րնական հարստություններից) և ելք յունի դեպի րաց ծով, և այլն, և այլն:

Սա մեղմ ասած մոլորություն է:

Հայաստանը անդրկովկասյան - մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական գործունեության է, որի հետ հաշվի նստելն ամխտասփելի է:

Նրա գործն լինելու հանգամանքը դրսևորվում է աշխարհաքաղաքական, ռազմաքաղաքական և կոմունիկացիոն-հաղոյդակցման մակարդակներով:

1. Հայաստանը աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկ) գործոն:

Խորհրդային Միության լուծալումից հետո, 1990-ական թվականների սկզբներին յուրահատուկ իրավիճակ ստեղծվեց Անդրկովկասում, որն քնդունված է ամփանել «քաղաքական վակուում»: Նորաստեղծ անդրկովկասյան երեք հանրապետությունները դեռևս թույլ էին և ի վիճակի չէին լրացնելու այդ այսպես կոչված քաղաքական դատարկությունը: Դեռ ավելին, նրանք կախման մեջ էին գտնվում արտասահմանյան երկրներից և ակնկալում նրանց օգնությունն ու օժանդակությունը:

Նորաստեղծ քաղաքական իրավիճակը լայն հնարավորություններ և հեռանկարներ ստեղծեց Անդրկովկաս մերթափանցելու համար, որի հնարավորությունը չկար մախսկինում, երբ նա կազմում էր մեծ ու հզոր Խորհրդային Միության քաղկացուցիչ մասը: Այժմ այդ հնարավորությունը ստեղծվել էր և քաջահայտ սբայքար սկսվեց, առաջին հերթին Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Իրանի միջև Անդրկովկասում տիրապետող դիրքեր գրավելու, իր ազդեցությունն այդ տարածաշրջանի վրա տարածելու և կամ այն իր ազդեցության ոլորտի մեջ ներառնելու համար:

Հետագայում այդ խաղի մեջ մտան նաև ԱՄՆ-ը, որը սկզբնական շրջանում գործում էր Թուրքիայի միջոցով, իսկ հետագայում ամմիջակամորեն՝ Անդրկովկասը հռչակելով ԱՄՆ-ի համար կարևոր կենսատարածք, Արևմտյան Եվրոպայի երկրները, գլխավորապես Ֆրանսիան, Իտալիան, Անգլիան, Գերմանիան, ապա նաև այլ երկրներ, ի մասնավորին Չինաստանը, թեև անհրաժեշտ է նշել որ Չինաստանը առաջին քայլերն է կատարում և նրա գործունեության ծավալները դեռևս անհամեմատելի են Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Իրանի, ԱՄՆ-ի և Արևմտյան Եվրոպայի գործողությունների հետ:

Սակայն գլխավոր դերակատարները, այնուամենայնիվ, հանդիսանում են Ռուսաստանը, Թուրքիան և Իրանը, որոնք ամմիջակամորեն սանձամակից են Անդրկովկասին և առավել շահագրգիռ են Անդրկովկասում տիրապետող դիրքեր գրավելու հարցում:

Այդ քաղաքական նպատակների իրագործման համար վերոհիշյալ պետությունները, քացի այլ լծակներից, կարիք ունեն հաստատելու թեև ոչ դաշնակցային, ապա զոնն սերտ հարաբերություններ անդրկովկասյան որևէ հանրապետության, իսկ զերտրասելի է, թեև քոլորի ենա: Դա նրանց համար հիմք կծառայեր Անդրկովկասում իրենց ներկայությունն ապահովելու, ազ-

ղեցութիւն հաստատելու և շեղութեան չափով պետութեան կամ պետութեաննորի ազդեցութիւնը:

Սակայն ստացվեց այնպէս, որ ոչ Ռուսաստանին, ոչ Թուրքիային և ոչ էլ Իրանին չհաջողվեց միաժամանակ հավասարապէս լավ հարաբերութիւններ հաստատել Հայաստանի, Վրաստանի և Աղբիւրի հետ և քանի որ օգտագործել որպէս գործոն Անդրկովկասում իրենց ազդեցութիւնը հաստատելու և ուժեղացնելու համար: Իսկ դա նշանակում է, որ նրանց ստրատեգիական շահերը ոչ միայն չեն համընկնում, այլև ուղղակի հակասութեան մեջ են գտնվում: Եվ ակառօնաբար պայմաններում առաջին պահին է գալիս կոնկրետ անդրկովկասյան այս կամ այն համընդհանուր գործոնի և այդ գործոնն օգտագործելու խնդիրը:

X X X

Ռուսաստանի համար, քաղաքական որոշակի իրադրութեան և ուժերի տեղեկութեան հաշվեկշիռի հետևանքով, ստրատեգիական գործոն դարձավ Հայաստանը: Մա չի նշանակում, թե Ռուսաստանը կամաւոր ընտրութիւն կատարեց օգուտ Հայաստանի, հրաժարվելով աղբիւրի և վրացական գործոններից: Ռուսաստանը, անշուշտ, կցանկանար օգտագործել այդ երկու գործոնները նույնպէս:

Սակայն դա չստացվեց:

Վրաստանը պրեզիդենտ Զվիաղ Գամսախուրդիայի ժամանակ գտնվեց քաղաքացիական պատերազմի միջոցով, որը երբեմն ակնհայտ բնութագրական բնույթ էր կրում: Եղվարդ Շեխարդիանովն թեև փոքր-ինչ մտնում էր նախկին ղեկավարութեան կողմ դիրքորոշումը, այդուհանդերձ, ստրատեգիական բնույթի փոփոխութիւն չկատարվեց Վրաստանի քաղաքականութեան մեջ հանդեպ Ռուսաստանը:

Աղբիւրի մասնավոր Արուշագ Էլիբեյի պրեզիդենտութեան օրոք, քաղաքացիական պատերազմի կողմնորոշվեց դեպի Թուրքիան և անթաքայտ հակառուսական քաղաքականութիւն որդեգրեց: Ներկա պրեզիդենտ Հեյդար Ալիևը, թեև այլ ձևերով և փոքր «շտկումներով», սակայն ըստ էության նույն կուրսն է շարունակում:

Ստեղծված պայմաններում դրված էր Անդրկովկասում Ռուսաստանի մնալ-չմնալու, տարածաշրջանում ազդեցութիւն և կշիռ ունենալու հարցը:

Ստրատեգիական այդ խնդիրը Ռուսաստանին հաջողվեց դրականորեն լուծել շնորհիվ հայկական գործոնի:

Անդրկովկասում ստեղծված քաղաքական նոր իրադրութիւնը և ուժերի փոխհարաբերակցութիւնը քարոզարարեց Հայաստանի կշիռը, վարկը, դերն ու նշանակութիւնը Ռուսաստանի աչքում: Հնմնելով հայկական գործոնի վրա Ռուսաստանը կարողացավ ապահովել իր ներկայութիւնը Անդրկովկասում: Ենթադրելով դրա ձախողվելու Ռուսաստանը Անդրկովկասից դուրս

մղելու ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Վրաստանի և Ալբերջանի ծրագրերը: Ռուսաստանի դուրս մղումը շնչոտակիտրին կփոխեր ստրատեգիական իրադրությունը Անդրկովկասում ի վնաս Հայաստանի:

Հայ-ռուսական մերձեցումը և համագործակցությունը ստացվեց մաս և այն պատճառով, որ դա համապատասխանում է Հայաստանի ազգային-պետական շահերին, ավելի բարենպաստ պայմաններ ստեղծում Հայաստանի ազգային անվտանգության համար, կամխում կամ չեզոքացնում Հայաստանի համար վտանգավոր քաղաքական կոմքինացիաները և մպաստում քաղաքական կայունության հաստատմանը Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում:³

Երկու պետությունների ստրատեգիական շահերի համընկնումը, որը հայկական գործոնի կարևորության ուղղակի վկայությունն է, հնարավոր և ամիրաժեշտ դարձրեց «Ռուսաստանի Պաշտպան և Հայաստանի Հանրապետության միջև Բարեկամության, Համագործակցության և Փոխադարձ Օգնության Պայմանագրի» ստորագրումը, որը տեղի ունեցավ 1997թ. օգոստոսի 29-ին:⁴

Երկու պետությունների ղեկավարները բազմիցս ընդգծել են, որ Ռուսաստանը և Հայաստանը դաշնակից երկրներ և ստրատեգիական պարտնյորներ են: Ռուսաստանի Պաշտպանության մախարարության պաշտոնաթերթ «Կրասնայա Ջվեզդան» հայ-ռուսական համագործակցությունը քննադատելով «Ստրատեգիական պարտնյորություն» մպատակաուղղված դեպի 21-րդ դարը» և ընդգծելով անդրկովկասյան տարածաշրջանի կարևորությունը Ռուսաստանի համար, նշում է. «Ռուսաստանը, իհարկե, շահագրգռված է, որ ներկա գտնվի այստեղ և աշխարհաքաղաքական առումով ավելի հաշտ տեղ, քան Հայաստանն է, երևի չգտնվի»:⁵

Սակայն այդ Պայմանագրի նշանակությունը չի ասհմանախակվում միայն հայ-ռուսական հարաբերությունների շրջանակներով: Նա կարևոր նշանակություն ունի ամբողջ տարածաշրջանի համար: Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի բոլոր երկրները սոխպված են հաշվի նտոել այդ կարևոր փաստաթղթի գոյության հետ՝ դրանից քխտղ բոլոր հետևանքներով:

X X X

Հայկական գործոնի դերը նշանակալի է Անդրկովկասում Իրանի քաղաքականության մեջ: Անդրկովկասում քաղկականին քաղղ իրադրություն է ստեղծվել Իրանի համար նրա ազդեցության հաստատման և ուժեղացման տեսանկյունից:

Ավանդարար այստեղ սոր պաշքար է ըմքամում Իրանի և Թուրքիայի միջև Անդրկովկասում տիրապետող դիրքեր հաստատելու համար: Այդ պաշքարում Իրանի համար ոչ բարենպաստ իրադրություն է ստեղծվել Իրանը մեկուսացնելու և շրջափակելու ԱՄՆ-ի քաղաքականության հետևանքով:

Մյուս կողմից որոշակի, քնն ոչ այնքան քաջահայտ և սուր կերպով, մրցակցություն գոյություն ունի մաս Իրանի և Ռուսաստանի միջև:

Մտեղծված պայմաններում Իրանը չի կարող հենվել Ադրբեջանի վրա: Ադրբեջանական գործունը ի նպաստ թուրքիայի է և ընդդեմ Իրանի: Ադրբեջանի մախկին սցեզիոնիստ Աբուլֆազ Էլչիբեյը չէր քաջցնում իր ոչ քարեկամական դիրքորոշումը Իրանի նկատմամբ և մշտապես ընդգծում թուրքիայի առանձնակի կարևորությունը Ադրբեջանի համար և իր հիացմունքն արտահայտում Ադրբեջանի «ավագ» եղբոր՝ թուրքիայի հանդեպ: Նրան հաջորդած Հեյդար Ալիևը էական փոփոխություններ չմտցրեց ադրբեջանա-իրանական հարաբերություններում:

Անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրություն դարձնել մի հանգամանքի վրա ևս: Ադրբեջանի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական շրջաններում փայփայվում է «Մեծ Ադրբեջանի» ստեղծման ծրագիր, որը հնարավոր է իրականացնել Իրանի Հյուսիսային Ադրբեջան կոչվող տարածքը Ադրբեջանի Հանրապետությանը (Քաջու) միացնելու ուղիով:

Այս կապակցությամբ ամերիկյան հետազոտող Գրեհեմ Ֆոլլերը նշում է, որ Ադրբեջանի պրեզիդենտ Էլչիբեյը «զբոզիչ կերպով արհամարհանցով էր արտահայտվում Իրանում մոլլաների ուժեղին վերաբերյալ և կանխատեսում էր Իրանի փլուզումը և երկու անկախ Ադրբեջանների միավորումը»:⁶ Սա ուղղակի մարտահրավեր է Իրանի տերիտորիալ ամբողջականությանը և լուրջ սպառնալիք Իրանի ազգային անվտանգությանը: Իրանի ղեկավարությունը լավատեսյակ է այս ամենին և դա չի կարող չանհանգստացնել նրան:

Իրանը, ըստ էության, չի կարող լայնորեն օգտագործել մաս վրացական գործունը, և դա երկու պատճառով: Նախ, մա ամմիջականորեն սահմանակից չէ Վրաստանին: Իրանը կարող է Վրաստան ներթափանցել կամ Ադրբեջանի, կամ Հայաստանի տարածքով: Իսկ դա կապված է որոշակի դժվարությունների հետ, որը սահմանափակում է Իրանի հնարավորությունները:

Երկրորդ, որն ավելի հիմնավոր պատճառ է, Վրաստանի արտաքին քաղաքականության ուղղվածությունն է: Մի շարք հանգամանքների թերմով, որոնց լուսաբանությունը սույն հոդվածի խնդիրներից դուրս է, Վրաստանը մախապատվությունը լուսին է թուրքիային և Ադրբեջանին: Թուրքական և ադրբեջանական գործունի ազդեցությունը Վրաստանի արտաքին քաղաքական կուրսի վրա, այդ թվում և Անդրկովկասում, ավելի քան ակնհայտ է: Եվ դա հիմք տվեց խոսելու «Անկարա-Թրիլիսի-Քաջու» առանցքի մասին:

Միշտ է, Վրաստանի ղեկավարությունը պարբերաբար պաշտոնապես հայտարարություններ է անում, որ մա ձգտում է քաղաքացիական հարաբերություններ ունենալ բոլոր երկրների, այդ թվում և Իրանի հետ, սակայն փաստը մնում է փաստ, որ թուրք-ադրբեջանական գործունն ավելի վճռորոշ ու ազդեցիկ է Վրաստանի արտաքին քաղաքականության վրա:

Խաղաթղթերի այսպիսի դասավորման պայմաններում, Իրանի համար

մեծ նշանակություն ձեռք բերեց հայկական գործունը:

Հայաստանի և Իրանի միջև հաստատվեցին և զարգացան տարաբնույթ հարաբերություններ, որոնք համապատասխանում են երկու պետությունների ազգային-պետական շահերին:

Ընդդիմելի հայկական գործունի, Իրանը կարողացավ ապահովել իր ներկայությունը Անդրկովկասում, ներազդել Անդրկովկասի քաղաքական և ստրատեգիական մթնոլորտի ձևավորման վրա, խոչընդոտել բուրջական ամսահամահախակ ազդեցության տարածմանը և դառնալ տարածաշրջանում իր դերն ու կշիռն ունեցող գործոն: Դրա շնորհիվ քարձրացավ նաև Հայաստանի կշիռն ու նշանակությունը հաշտ Իրանի և այդ միջոցով ամբողջ անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան տարածաշրջանում:

Հասկանալի է, որ Հայաստանի համար բարեկամական հարաբերությունները Իրանի հետ նույնպես կարևոր նշանակություն ունեն: Դրա շնորհիվ Հայաստանին հաջողվեց որոշ չափով մեղմացնել բուրջ-աղբյրեզանական շրջափակման ծանր հետևանքները: Իրանական միջամեջքը դարձավ կարևոր ելք Հայաստանի համար դեպի արտաքին աշխարհ: Հայաստանի ազգային-պետական շահերին համապատասխանում է նաև այն պարագան, որ Իրանը հակակշիռ է հանդիսանում Անդրկովկասում և ընդհանրապես մերձավորարևելյան տարածաշրջանում Թուրքիայի հեգեմոնիստական ցկրտումներին:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ մի շարք ստրատեգիական բնույթի հարցերում Հայաստանի և Իրանի պետական շահերը համընկնում են: Եվ քանի որ գոյություն ունեն դաշնակցային հարաբերություններ Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև, իսկ ռուս-իրանական հարաբերությունները, չնայած որոշակի մրցակցությանը, այնուամենայնիվ քարեկամական բնույթ են կրում, և շատ հարցերում այդ երկու պետությունները համագործակցում են, ապա այդ հիման վրա ծնունդ առավ «Մոսկվա-Երևան-Թեհրան» առանցքի վերաբերյալ վարկածը: Միշտ է, այդ առանցքը պաշտոնապես ձևավորված չէ, սակայն տվյալ պարագայում դա այնքան էլ էական չէ: Կարևորը, նախ այդ երեք պետությունների քաղաքական վեկտորներն են, որոնք շատ հարցերում նույն ուղղվածությունն ունեն, և, երկրորդ, Հայաստանը համդես է գալիս որպես կարևոր քաղաքական ուժ, որը հաշվի են առնում տարածաշրջանի երկու այնպիսի ազդեցիկ պետություններ, ինչպես Ռուսաստանը և Իրանը:

x x x

Հայկական գործունը իր որոշակի նշանակությունն ունի նաև Վրաստանի համար՝ նրա տեղիտորքի ամբողջականության պահպանման և Անդրկովկասում նրա դիրքերը պահպանելու տեսակետից: Բացատրենք մեր միտքը:

Վրաստանը անկախության նվաճումից ի վեր գտնվում է ներքաղաքական ծանր վիճակում: Ի շարք այլ պատճառների, այստեղ իրենց վճռական դերն են խաղում միջերկրկական և վարչա-տարածքային կոնֆլիկտները:

Դրա հետևանքով Արխագիան և Հայրավային Օսեթիան փաստորեն, իսկ Աջարիան ըստ էության, գտնվում են Թրիլիսիի վերահսկողությունից դուրս:

Որոշ պրոքլեմներ գոյություն ունեն նաև ադրբեջանցիներով քնակեցված Վրաստանի տարածքներում և հայերով քնակեցված Ջավախքում: Փաստորեն ունալ վտանգ գոյություն ունի Վրաստանի տերիտորիալ ամբողջականության պահպանման համար:

Նման արտակարգ բարդ իրավիճակում կարևորվում է հայկական գործոնի նշանակությունը՝ կապված այն քանի հետ, թե ինչպիսի դիրք է զբաղում Հայաստանը Ջավախքի հարցում: Վրաստանի անկախամարտից հետո, զեքազանցապես հայերով քնակեցված Ջավախքի շտաբը ստեղծվել է քաղաքական անառողջ մթնոլորտ: Վրաստանում կան ուժեր, որոնք անվստահություն են սերմանում Ջավախքի հայերի նկատմամբ, նրանց վերագրելով սեպարատիստական միտումներ: Իսկ որոշ ուժեր էլ այնքան հեռում են գնում, որ ջավախքահայության իբր թե այդ անջատողական ձգտումների հետևում տեսնում են Երևանի ձեռքը:

Դրա հետ մեկտեղ, Անդրկովկասում և նրա սահմաններից դուրս կան ուժեր, որոնք հայ-վրացական հարաբերությունները խաթարելու և սրելու, քաղաքական իրավիճակը Անդրկովկասում ապակայունացնելու նպատակով, կանխագուշակումներ են անում, թե Ջավախքը պոտենցիալ երկրորդ Ղաթարաղ է, միայն թե այս անգամ ոչ թե Հայաստանի և Ադրբեջանի, այլ Հայաստանի և Վրաստանի միջև:

Նման պայմաններում առաջնային նշանակություն է ստանում Հայաստանի դիրքորոշումը Ջավախքի խնդրի նկատմամբ:

Գաղտնիք չէ, որ Ջավախքում կան որոշակի սոցիալ-տնտեսական, կրթական-ճշակութային, ինչպես նաև վարչա-կառավարական խնդիրներ, որն ընդունում է Վրաստանի ղեկավարությունը և որի վերաբերյալ մտանոց է նաև Հայաստանը: Սակայն խոսքն այստեղ գնում է այդ խնդիրները վրացական պետականության շրջանակներում լուծելու և ոչ թե անջատողական զգացմունքներ խրախուսելու նպատակով դրանց օգտագործման մասին: Եվ Հայաստանը հստակորեն կանգնած է այդ տեսակետի վրա: Հայաստանի ղեկավարությունը քազմիցս հավատել է, որ Հայաստանը որևէ տերիտորիալ պահանջ չունի Վրաստանից և հարգում է նրա տերիտորիալ ամբողջականությունը:

Հայաստանի այս դիրքորոշումը և հայկական գործոնի նշանակությունը ճիշտ գնահատելու համար պետք է մտալի մի պահ պատկերացնել, թե ինչ կստացվեր և ինչ կպատահեր Վրաստանի հետ, եթե արխագական, հարավօսեթական և աջարական պրոքլեմների կողքին հայտնվեր նույնատիպ Ջավախքի պրոքլեմը՝ իր հետևում ունենալով Հայաստանը: Կրկնում ենք, եթե դա տեղի չի ունեցել, ապա շնորհիվ Հայաստանի սրափ մոտեցման և Վրաստանի հետ քարկվամական հարաբերությունները անխախտ պահելու նրա հստակ քաղաքականության:

Փակելով այս հարցը, վստահաբար կարող ենք ասել, որ հայկական գործունի իր որոշակի ներդրումն ունի Վրաստանում միջէթնիկական բախումները կանխելու և նրա տերիտորիալ ամբողջականությունը պահպանելու մեջ:

Հայկական գործունի կատարում է առաջին հայացքից այդի համար ոչ այնքան տեսանելի մի ֆունկցիա ևս: Նա յուրահատուկ կերպով նպաստում է Վրաստանի կարևորության բարձրացմանը Թուրքիայի և Ադրբեջանի այլքում: Այս երկու պետությունները, որոնք Հայաստանի նկատմամբ գրավել են մեղմ ասած ոչ բարեկամական դիրք, չեն ցանկանում, որ Վրաստանը բարեկամական հարաբերություններ պահպանի, առավել ևս մերձենա Հայաստանի հետ: Դա չի համապատասխանում նրանց շահերին: Այդ նպատակով Թուրքիան և Ադրբեջանը ամեն կերպ սիրաշահում են Վրաստանին՝ նրան Հայաստանից հեռու պահելու համար: Ակամայից դրանից քաղաքականապես և տնտեսապես շահում է Վրաստանը, բարձրանում նրա նշանակությունը և վարկը: Հայ-ադրբեջանական առնակատման և հայ-թուրքական հակասությունների պայմաններում Վրաստանը գրավել է կենտրոնական դիրք Անդրկովկասում, երբեմն-երբեմն կատարում է հավասարակշռող ուժի դեր, որն այլ պարագաներում հազիվ թե հնարավոր լիներ:

Եվ, վերջապես, Վրաստանն ռոդակիորեն շահում է Հայաստանի ներկայությունից և նրա հետ բարեկամական հարաբերություններից, քանի որ վերջինս որոշակի գործունի է անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան տարածաշրջանում:

Հայաստանն իր հեղքին, անշուշտ, շահում է Վրաստանի ներկայությունից և Վրաստանի հետ հաստատուկամ բարեկամական հարաբերություններից:

Հայ-վրացական հարաբերությունների զարգացումն ու խորացումը ծառայում է երկու բարեկամ պետությունների ազգային անվտանգությանը և նրանց դիրքերի ամրապնդմանը աշխարհաքաղաքական տեսակետից կարևոր մեր տարածաշրջանում:

X X X

Յուրահատուկ դեր է կատարում հայկական գործունի Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ փոխհարաբերություններում:

Եթե Ռուսաստանի, Իրանի և Վրաստանի դեպքում հայկական գործունի պայմանակնորեն ասած, կատարում է կառուցողական ֆունկցիա, ապա իր արևմտյան և արևելյան հարևանների՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի դեպքում, նա, կարելի է ասել, իրականացնում է կանխարգելիչ կամ զսպիչ ֆունկցիա: Դա պայմանավորված է այն քաղաքականությամբ, որ վարում են Թուրքիան և Ադրբեջանը Հայաստանի նկատմամբ:

Թուրքիան, ճանաչելով Հայաստանի անկախությունը, հրաժարվում է նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել, քանի դեռ Հայաստանը չի կատարել Թուրքիայի կողմից առաջադրվող երեք նախա-

պայմանները. ա) Թուրքիային մեղավոր շճանաչել հայոց ցեղասպանության հարցում, բ) հրաժարվել Թուրքիայի նկատմամբ տերիտորիալ պահանջներին և գ) չպաշտպանել Ղարաբաղը այն պայքարում, որ նա մղում է իր ազատության համար։⁷

Հայաստանը, քնականաբար, մերժում է որևէ մախսապայման՝ կապված դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հետ, քանի որ դա հակասում է միջազգային նորմերին և սցեսկոփիլային, և նսեմացնում Հայաստանի՝ որպես անկախ և սուվերեն պետության արժանապատվությունը։

Այսպիսով, Թուրքիայի պարտադրող քաղաքականության խտիճը դեմ առավ հայկական գործոնի քարին և չկախողացավ տեղաշարժել այն։ Դրա վկայությունն է և այն, որ Հայաստանը շարունակում է պաշտպանել ԼՂՀ-ն, իսկ հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը քարծրացվել է պետական քաղաքականության մակարդակի։ Թուրքիային, ինչպես նաև Ադրբեջանին յի հաջողվում հարցաձևարել կամ շրջանցել հայկական գործոնը։

Հայկական գործոնն առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում պանթուրքիզմի քաղաքականության ակտիվացման և տարածաշրջանում Թուրքիայի հեգեմոնիան հաստատելու Թուրքիայի կառավարող շրջանների նկրտումների առնչությամբ։ Այս հարցի լավագիտակ ամերիկյան քաղաքագետ Գրեհեմ Ֆուլլերը իր «Թուրքիան նայում է Արևելք։ Նոր կողմնորոշումներ Մերձավոր Արևելքի և նախկին Խորհրդային Միության նկատմամբ» արժեքավոր աշխատության մեջ ցույց է տալիս, որ պանթուրքիզմը կամ նեոպանթուրքիզմը կարևոր տեղ է զբաղում ժամանակակից Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ և նա ձգտում է ստեղծել բուրբակեզու պետությունների միաբյուր։⁸ Ֆուլլերն ընդգծում է, որ «Թուրքիայի ազդեցությունը այժմ տարածվում է համարյա անընդմեջ շրջալսվ Բալկանների բուրբերին սկսած մինչև Արևմտյան Չինաստանի և Արևելյան Միջին բուրբերը»։⁹

Անդրկովկասում և Կենտրոնական Ասիայում բուրբական հեգեմոնիայի հաստատման և բուրբական պետությունների կոնֆեդերացիա ստեղծելու Թուրքիայի մտադրությունների մասին նշեց նաև Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Վալենտինո Մարտելլին «Նոր սահմաններ Եվրոպայի համար. Կենտրոնական Ասիա և Կովկաս» միջազգային գիտաժողովում արտասանած ելույթում, որը կայացավ 1998 թվականի 11-12-ը, Վենետիկում։ Ընդգծելով, որ «Իտալիան հատուկ ուշադրություն է դարձնում Կենտրոնական Ասիային և Կովկասին», նա հայտարարեց. «Թուրքիան զեռպլիտիկ ամբիջիաներ ունի և կցանկանար ստեղծել բուրբախոս պետությունների ֆեդերացիա հին Թուրքեստանում»։¹⁰

Պանթուրքիզմը մեծ վտանգ է ներկայացնում տարածաշրջանի բոլոր երկրների՝ Ռուսաստանի, Իրանի, արաբական երկրների համար, անգամ անհանգստացնում է Չինաստանին։

Այդ կապակցությամբ հետաքրքիր է մտկոլյան «Նեգալիաիմայա գազետայում» ռուսական քաղաքագետ Պավել Պոլկովնիկովի արտահայտած

կարծիքը: Նա նշում է, որ Թուրքիան բուրքավեզու պետություններից դուրս է որպես «քաղաքական-տնտեսական միության ապագա պարտնյորներ, որն կենտրոնը լինելու է Թուրքիան: Հենց այդպես և ոչ այլ կերպ են տեսնում իրենց երկրի տեղը հետխորհրդային տարածաշրջանում Օսմանյան Բարձր Դռան երբեմնի մեծության վերականգնման կողմնակիցները»:¹¹

Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի բուրքավեզու պետությունների մրավաբանը Թուրքիայի գլխավորությամբ կամ նրա հովանու ներքո, արմատապես կփոխեր ուժերի փոխահարաբերությունը և գեոսոցիալիկ իրադրությունը նկրասիական հսկայածավալ տարածաշրջանում ի վնաս ոչ բուրք ժողովուրդների, մասնավոր, որ Թուրքիայում և բուրքավեզու այլ պետություններում բացիիրաց ազդարարում են, որ «XXI դարը կլինի բուրքերի դար»:¹²

Պանբուրքիզմը մեծ վտանգ է ներկայացնում մահ Հայաստանի համար: Այդ ծրագրի իրագործումը Հայաստանը կդարձնի յուրատեսակ կղզյակ բուրքական լայնածավալ աշխարհում: Վրաստանի գոյությունը տվյալ պարագայում հազիվ թե էական փոփոխություն մտցնեք, մասնավոր նրա ի նկատի ունենալով Վրաստանի կախվածությունը Թուրքիայից և բուրք-վրացական ներկա հարաբերությունների բնույթը:

Հայաստանը, բնականաբար, բացասական դիրք է զբաղում պանբուրքիզմի թե՛ գաղափարախոսության և թե՛ ծրագրերի դեմ: Մակայն դա չի նշանակում թշնամական կամ ոչ քարեկամական դիպրոտում բուրքավեզու ժողովուրդների և պետությունների նկատմամբ: Խոսքն այն մասին է, որ պանբուրքիզմի հաղթանակը կտրուկ կերպով կփոխարացնեք Հայաստանի տրաստեզիական վիճակը, մասնավոր նրա ի նկատի ունենալով, որ պանբուրքիզմը միշտ էլ պարտնակել է հակահայկական ուղղվածություն:

Հայկական գործունը կանգնած է պանբուրքիզմի քաղաքականության ճանապարհին: Եվ նրա դրա կողմնակիցներին մինչև այժմ չի հաջողվել հասնել հաջողության, չի հաջողվել իրականացնել պանբուրքիստների բոլոր սերունդների երազանքը՝ վերացնել հայկական պատնեշը կամ այն վերածել հայկական միջանցքի Կենտրոնական Ասիա մտնելու համար, ապա առանց դույզն իսկ չափազանցության, կարելի է ասել, որ դրանում ծանրակշիռ է հայկական գործունի դիրքը: Եվ դա լավ են հասկանում պանբուրքիզմի ջատագովները: Մենք հետո ենք հայկական գործունը գերազանահատելու մտքից, քայք փաստը մնում է փաստ, որ Թուրքիան հարկադրված է հաշվի նստել նրա հետ: Այս տեսակետից ուշագրավ է ամերիկյան հեղինակ Քեյրոլ Միգլայուվիչի վերին աստիճանի կարևոր կարծիքը: Նա գրում է. «Թուրքիան ձգտում է տարածել իր կապերը Կենտրոնական Ասիա, քայք չի սանձամակցում նրան: Հայաստանի հետ որևէ *modus vivendi* (գոյածև - Ն.Հ.) կարող էր Թուրքիային ապահովել կանուրջ դեպի այդ տարածքը»:¹³

Այս մեջբերումը լավագույնս է հաստատում հայկական գործունի նշանակությունը և այն կարևոր դիրքը, որ նա խաղում է տարածաշրջանում, այդ բխում և մի այնպիսի կենտոն և փոսանգավոր հարցում, ինչպիսին պանբուրքիզմն է:

Ի լրումն ասվածի, ավելացնենք, որ թեև Թուրքիան ունի ստրատեգիական հարստություններ Ալյքքեջանի հետ, և հաստատել է սերտ հարաբերություններ Վրաստանի հետ, այդուհանդերձ, մրան ցարդ չի հաջողվել Անդրկովկասում նվաճել ազդեցիկ դիրքեր և այն դարձնել իր ազդեցության ոլորտը: Թուրքական այդ քաղաքականության ծախսերն են, աղ գործունեների հետ միասին, իր դերն է խաղացել և խաղում է հայկական գործունը:

x x x

Հայկական գործունե իր կանխարգելիչ առաքելությունն իրագործում է մաս Դարաբաղի հարցում: Դարաբաղի տպավորիչ հաղթանակները ազգային-ազատագրական պայքարում, Լեռնային-Ղարաբաղի Հանրապետության կազմավորումը և նրա փաստացի անկախ կարգավիճակը և այլն, ամնիցականորեն կապված են Հայաստանի գոյության, օգնության և սպառնալուծության հետ:¹⁴ Ընդդեմ դրա, ծախսողիցին Ալյքքեջանի բոլոր փորձերը՝ իր տիրապետությունը Դարաբաղում վերահաստատելու համար: Հաջողությանը չպակվեցին մաս Բարձրի փորձերը Դարաբաղը Ալյքքեջանին վերադարձնելու արևմտյան պետությունների օգնությամբ՝ օգտագործելով նավթային գործունը: Հայաստանն ավելի քան տասը տարի է, ինչ կանխում է բոլոր այնպիսի լուծումները, որոնք ի նպաստ Դարաբաղի չեն: Ընդդեմ դրա հողս ցնդեց ալյքքեջանական այն վարկածը, թե Դարաբաղի խնդրի լուծման բանալին գտնվում է Բաքվում: Այդ բանալին պետք է փնտրել այլուր, քայքայ այլ ալյքքեջանական տարածքում:

Հայկական գործունեի դերը դարաբաղյան կոնֆլիկտում ընդունում է միջազգային հանրությունը, այդ թվում այնպիսի միջազգային հեղինակավոր կազմակերպություններ, ինչպես ՄԱԿ-ը և Եվրոպայի Անվտանգության և Համագործակցության Կազմակերպությունը (ԵԱՀԿ): Այս վերջինս և նրա Միմսկի խմբի նախնականները, որոնք ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչներն են, աներկբաբարեն հաշվի են նստում հայկական գործունեի հետ, նկատի ունենում Հայաստանի տեսակետները և դիրքորոշումը իրենց առաջարկությունները մշակելու: Եվ չնայած ԵԱՀԿ-ի բարձր հեղինակությանը, Հայաստանը նրա նկատմամբ ևս կիրառում է կանխարգելիչ ֆունկցիաներ, եթե նրա որոշումները չեն համապատասխանում հայկական երկու պետությունների ազգային շահերին: Հայաստանն այդպես վարվեց 1996թ. դեկտեմբերին ԵԱՀԿ-ի վեհաժողովում, երբ նա օգտավելով վետոյի իր իրավունքից, կանխեց ԵԱՀԿ-ի կողմից Դարաբաղի պրոբլեմի լուծման վերաբերյալ աննպաստ բանաձևի ընդունումը: Այդ և դրան հաջորդած քաղերի շնորհիվ, այսպես կոչված, Լիսաբոնյան դեկլարացիան վերածվեց մի անգոր փաստաթղթի:

Հայտնի է, որ 1998թ. վետոյվար-մարտ ամիսներին կայացած իշխանափոխությունից հետո, Հայաստանը հրաժարվեց դարաբաղյան պրոբլեմի

լուծման փուլ առ փուլ տարբերակից և կանգնեց նրա լուծման փաթեթային տարբերակի վրա: ԵԱՀԿ-ն հաշվի առավ այն փոփոխությունը ևս և այդ ոգով համապատասխան շտկումներ մտցրեց իր առաջարկությունների մեջ:

Հայկական գործոնի ֆունկցիոնալ բաժանումը մեր կողմից կառուցողականի և կանխարգելիչի, ինչպես նշել ենք, պայմանական է: Հայկական գործոնը, նրա մշտականությունը և դերը, նրա ազդեցության աստիճանը իրականում պետք է դիտարկել իր ամբողջության մեջ: Իսկ այդ դեպքում, համոզված կարելի է ասել, որ հայկական գործոնը որպես անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական քաղաղութաաբր, քմալ էլ արհամարհելի չէ:

2. Հայաստանը ռազմաքաղաքական գործոն:

Հայաստանը, աշխարհաքաղաքական գործոնի հետ միասին, իրականացնում է նաև ռազմաքաղաքական ֆունկցիաներ:

Ե՛հլու է, Հայաստանի ռազմական ուժերը և ռազմական պոտենցիալը սահմանափակ են՝ համեմատած Թուրքիայի և Իրանի զինված ուժերի հետ, բայց, այդուհանդերձ, Հայաստանի զինված ուժերը ԼՂՀ-ի զինված ուժերի հետ միասին, այսօր ամենահզորն են Անդրկովկասում: Տարածաշրջանի պետությունները քաջատեղյակ են դրան և հարկադրված են հաշվի առնել այդ հանգամանքը և լավ կշռադատել իրենց քայլերը նախքան արկածախնդրության դիմելը:

Այս հանգամանքը Հայաստանը դարձնում է տարածաշրջանի կայունությանը մպաստող ուժ:

x x x

Հայկական ռազմաքաղաքական գործոնը ըստ արժանկոյն գնահատեց Ռուսաստանը: Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև հաստատվեց սերտ համագործակցություն, որը համապատասխանում է ինչպես երկու պետությունների շահերին, այնպես էլ անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան տարածաշրջանի անվտանգության խնդիրներին:

Սեր կողմից արդեն նշվել է, որ 1997թ. օգոստոսի 29-ին Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև ստորագրվեց «Բարեկամության, Համագործակցության և Փոխադարձ Օգնության Պայմանագիր»: Այդ Պայմանագրի 2-5 հոդվածները նախատեսում են ռազմական սերտ համագործակցություն երկու երկրների և նրանց զինված ուժերի միջև, Հայաստանի պետական սահմանների համատեղ պաշտպանություն հայ-ռուսական միացյալ զինված ուժերով և այլն: Բայց, որ ամենակարևորն է, կողմերն ըստ այդ Պայմանագրի, պարտավորվում են միմյանց ցույց տալ անհրաժեշտ ռազմական օգնություն կողմերից մեկի դեմ որևէ պետության կամ պետությունների խմբի կողմից ագրեսիայի դեպքում:¹⁵

Սակայն պետք է նշել, որ հայ-ռուսական համագործակցությունն սկսվել

էր մինչև այդ Պայմանագրի ստորագրումը: Հայաստանը 1995թ. մարտի 16-ի պայմանագրով Ռուսաստանին է տրամադրել ռազմական քազա:՝¹⁸ Նրանում տեղակայված ռուսական զինված ուժերը Հայաստանի զինված ուժերի հետ համատեղ պաշտպանում են Հայաստանի պետական սահմանները, որոնք միաժամանակ Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ) հարավային սահմաններն են: Սերտորեն համագործակցելով միմյանց հետ, նրանք պարբերաբար անց են կացնում համատեղ ռազմական վարժություններ ու զորախաղեր, որոնց որպես կանոն ներկա են լինում Ռուսաստանի և Հայաստանի պաշտպանության մախարաբությունների և Գլխավոր շտաբների ղեկավարները, քարձրաստիճան պաշտոնյաներ և զորահրամանատարներ:

Անդրադառնալով հայ-ռուսական ռազմական համագործակցությանը, «Կրասնայա Ջվեգդան» գրում է. «Ռուսաստան-Հայաստան ռազմական դաշինքը ոչ միայն օրյակտիվ է, այլև ունի ոչ վատ հեռանկարներ XXI դարում»:՝¹⁹ Կարծում ենք, որ սրանով ամեն ինչ ասված է: Ըստ որում հարկ է նշել, որ այդ դաշինքը «ոչ թե որևէ մեկի դեմ է ուղղված, այլ համուն տարածաշրջանում կայունության ամրապնդման համար է»:՝¹⁸

Կցանկանալինք ընդգծել ռուս-հայկական ռազմական համագործակցության մի կարևոր առանձնահատկություն:

Սովորաբար պայմանագրի, այդ թվում և ռազմական, ստորագրումը մեծ ու հզոր պետության և փոքր պետության միջև լինում է ոչ իրավահավասար, և փոքրը միշտ կախվածության մեջ է հայտնվում մեծից ու վերջիվերջո վերածվում նրա կամակատարին և կամ աղքատյակին: Պատմությանը հայտնի են շատ նման դեպքեր: Հիշենք թեևուզ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական պայմանագրերը արաբական որոշ երկրների հետ 1930-թվականներին, որի շնորհիվ մա ռազմական քազաներ էր ձեռք քերել Եգիպտոսում (Մուեզի գոտի), Իրաքում (Հաքրանիյա, Շաալբ) և այլն:

Ի տարբերություն դրա, ռուս-հայկական համագործակցությունը և Հայաստանում Ռուսաստանին ռազմական քազա տրամադրելը խաբսխված է հավասարության սկզբունքի վրա: Հայաստանը ռազմական քազա է տրամադրել Ռուսաստանին կամովին, որպես անկախ և սուվերեն պետություն, ելնելով իր անվտանգության ապահովման զեքազույն խնդրից և ոչ թե որպես ենթամանդատային տերիտորիա: Այս մտեեցումն ուղղակի ամրագրված է հայ-ռուսական պայմանագրում, որի 1-ին հոդվածում սուվում է, որ կողմերը խստորեն հավատարիմ կլինեն միմյանց սուվերենության և անկախության նարզման, հավատարության և միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքներին:՝¹⁹

Հիմա ժամանակները փոխվել են և գործում են այլ մտեեցումներ, որոնք սկզբունքորեն տարբեր են մախարղ պատմական շրջանների սկզբունքներից: Այդ բանը ընդունում և ընդգծում է ռուսական կողմը և: Անդրադառնալով այս կարևոր հարցերին, ինչպես մաև Ռուսաստանի պաշտպանության

նախարար մարշալ Ի.Դ. Մերգելի Հայաստան արաչտոնական այցին և նրա բանակցություններին Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարության հետ, որը կայացավ 1998թ. հունիսի 14-15-ին, մեր կողմից արդեն հիշատակված Ռուսաստանի պաշտպանության մախարաբայության պաշտոնարարը «Կրասնայա Ջիզդան» շնչում է. «Այժմ շատ կարևոր է, քեզ ինչպես կկատարվեն հարաբերությունները մեր երկու երկրների միջև: Այսպես, հազիվ քի ճիշտ լինեք, եթե Ռուսաստանը, ինչպես խորհրդային ժամանակներում էր, կրկին փորձի խաղալ «մեծ եղբոր» դեր: Դա հիմա ոչ որի պետք չէ և կլինեք մեծագույն սխալը»:²⁰

Կրկնում ենք, սա կարևոր հանգամանք է, որի շնորհիվ հայ-ռուսական համագործակցությունը կարող է լինել կենսունակ և արդյունավետ:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքված փոխօգնության պայմանագիրը չի ուղղված որևէ երրորդ պետության դեմ, այնուհանդերձ, նա, ինչպես նաև, Հայաստանում ռուսական քաղաքի առկայությունը և հայ-ռուսական ռազմական համագործակցությունը անհանգստացնում է, մույժիսկ նյարդայնացնում է մեր տարածաշրջանի որոշ երկրների: Մենք ի նկատի ունենք Թուրքիան և Ադրբեջանը: Նրանց անհանգստացնում է նաև ռուսական ռազմական քաղաքի հազնցումը ժամանակակից ռազմական մեր տեխնիկայով, որը քարծրացնում է հայկական պետական սահմանների պաշտպանության մակարդակը:

Ինտրկե, նրանք չէին ցանկանա, որ մեզան համագործակցություն հաստատվեք Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև, քայց, դա արդեն նրանցից չի կախված:

Մակայն Թուրքիան և Ադրբեջանը փորձում են ինչ-որ հակադիր քայլեր կատարել: Դրա վկայությունն է Ադրբեջանի պաշտպանության մախարաբի արաչտոնական այցը Անկարա 1998թ. ղեկտեմբերին և բանակցությունները իր բուրջական գործընկերոջ հետ: Անհանգստություն հայտնելով «Կովկասում Մոսկվայի տարվող քաղաքականության առնչությամբ, Ադրբեջանի պաշտպանության մախարաբը կոչ արեց ընդլայնել ռազմական համագործակցությունը Անկարայի և Բաքվի միջև»:²¹ Այդ կոչը դրական արձագանք է գտել Թուրքիայում, որի պաշտպանության մախարաբը «Նախարարել է, որ Թուրքիան պատրաստ է ցույց տալ Բաքվին քաղմակդմանի օգնություն հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտի կարգավորման գործում»:²²

Բայց դա դեռ բոլորը չէ: Ինչպես նշում է «Նեզավիսիմայա զազետան», բավականաչափ փաստեր են կուտակվել «կոչու կուբախ» բացնված և քացահայտ կողմնակիցների՝ ռուսական ներքին գործերին միջամտելու վերաբերյալ: Թուրքիայում լավում են «կոչեր ստեղծելու միջազգային միավորումներ, բնականաբար, առանց Ռուսաստանի մասնակցության, վրաց-արխազական կամ դարաբարյան կոնֆլիկտների լուծման համար»:²³ Բայց, ընդգծում է քերքը, «դա անխուսափելիորեն կհանգեցնի մեր պատերազմների Կովկասում»:²⁴

Ռուս-հայկական ռազմական համագործակցությունը, լինելով Ռուսաստանի կողմից հայկական ռազմական գործունի կարևորության ճանաչման արտահայտություն, ինքնին ավելի արժեքավորեց այն և բարձրացրեց նրա ադրատեղիական նշանակությունը Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում:

***

Հայկական գործունի ռազմաքաղաքական ասպեկտի մյուս կարևոր ոլորտը Ղարաբաղյան կոնֆլիկտը և հայ-ադրբեջանական ռազմական ստանկատումն է: Հենց այստեղ փայլում կերպով դրսևորվեցին այդ գործունի հնարավորությունները և քացատիկ կարևորությունը Հայաստանի և Ղարաբաղի շահերի սրաշտպանության և ազգային անվտանգության պահպանման գործում: Իսկ դա բնավ էլ դյուրին չէր: Չպետք է մոռանալ, որ Ադրբեջանի մարդկային և որոշ իմաստով նաև տնտեսական ռեսուրսներն ավելի մեծ են քան Հայաստանինը: Կոնֆլիկտի սկզբնական փուլում, 1988-1991թթ. Խորհրդային Միության դեկալիարությունը պաշտպանում էր Ադրբեջանին, որը չէր սահմանափակվում միայն քաղաքական և նյութական աջակցությամբ: Ադրբեջանը ստանում էր նաև ռազմական աջակցություն:

Ադրբեջանին ակտիվ կերպով պաշտպանում էր Թուրքիան, որը չէր խոչընդոտ քացահայտորեն սպառնալ Հայաստանին: Թուրքիայի մախսկին պրեզիդենտ Թուրգուտ Օզալը 1993թ., Քեյրազարի անկումից հետո, հայտարարեց թե «ժամանակն է հայերին ատամներ ցույց տալ»:²⁵ Նա, ակնարկելով 1915թ. ցեղասպանությունը, հայերին մեղադրում էր, թե նրանք «ոչանք չեն քաղել Անատոլիայում ունեցած փորձից և պատժից»:²⁶ Նրա հրամանով Հայաստանի տահմանների մոտ տեղակայված թուրքական զինված ուժերը դրվեցին մարտական պատրաստականության վիճակում:

Հայաստանի գլխին լուրջ սպառնալիք էր կախված:

Հաշվի առնելով թուրքական ագրեսիայի լուրջ հետևանքները ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան տարածաշրջանի համար, Թուրքիայի վրա ուժեղ ճնշում գործադրեցին Ռուսաստանը և ԱՄՆ-ը, որպեսզի նա ձեռնպահ մնա Հայաստանի դեմ ուղղված թշնամական քայլերից: Ռուսաստանի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար մարշալ Շապուշնիկովը լրջորեն զգուշացրեց Թուրքիային, որ Հայաստանի դեմ ուղղված որևէ թշնամական ռազմական ագրեսիա կնշանակեր երրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբ:²⁷ Թուրքական կատակությունն իր «տրուշակի մտահոգությունն արտահայտեց ԱՄՆ-ը Լեոնային-Ղարաբաղի կոնֆլիկտում Ադրբեջանին ցույց տրվող թուրքական աջակցության կապակցությամբ»:²⁸

Մտեղծված պայմաններում Թուրքիան ռիսկի չդնեց և հրաժարվեց Հայաստանի դեմ ուղղված ագրեսիվ գործողություններից: Իսկ հայոց զինված ուժերը հասան ռազմական տալավորիչ հաղթանակների Ղարաբաղյան ռազմատանկային զինված ուժերը պարտություն կրեցին ռազմի

դաշտում: Ղարաբաղը ազատագրվեց և 1992թ. հուլիսի 6-ը Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որի ազգային անվտանգության համար՝ ռազմական հետագա հաջողությունների շնորհիվ, ստեղծվեցին ավելի բարենպաստ սրայմաններ:

Աղբբջանի ռազմական անհաջողությունները ստիպեցին նրան համաձայնվել զինադադարի հետ, որի վերաբերյալ համապատասխան սրայմանագիր ստորագրվեց Աղբբջանի, Հայաստանի և ԼՂՀ-ի միջև 1994թ. մայիսի 12-ին:

Վստահարար կարելի է ասել, որ եթե շիններ հայկական գործունը, ապա հազիվ թե Աղբբջանը դիմեր այդ քայլին:

Եվ, դարձյալ, վստահարար կարելի է ասել, որ շնորհիվ հայկական ռազմական գործունի, Աղբբջանը ձեռնպահ է մնում դաշարադրյալ կոնֆլիկտը ռազմական միջոցներով լուծելուց:

Հայկական ռազմական գործուն մասը անվտանգության է, որը ծառայում է Հայաստանի և ԼՂՀ-ի ազգային անվտանգությանը:

Հայկական ռազմական գործունը Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի իրողություններից է, որը հաշվի են առնում Հայաստանի, առանց բացառության, բոլոր անմիջական և մերձակա հարևանները:

3. Հայաստանը որպես կոմունիկացիոն-հաղորդակցման գործուն:

Հայկական գործունը, բացի վերևում նշված աշխարհաքաղաքական և ռազմական մակարդակներից, դրսևորվում է նաև կոմունիկացիոն մակարդակով:

Դա առաջին հերթին կապված է այն աշխարհագրական դիրքի հետ, որ գրավում է Հայաստանը Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում, այդ երկու ենթատարածաշրջանների հատման սահմանագծում: Վրաստանը և Աղբբջանը նույնպես համանման դիրք են գրավում և նույնպես իրականացնում են կոմունիկացիոն ֆունկցիաներ:

Մակայն այստեղ պետք է ի նկատի ունենալ երկու հանգամանք:

Առաջին, Հայաստանն ավելի մախրմորելի է Հյուսիս-Հարավ ստրատեգիական կոմունիկացիայի տեսանկյունից: Դա այդպես է ստեղծված քաղաքական իրողության: Վրաստանն ու Աղբբջանն ավելի են կողմնորոշվում դեպի Թուրքիան և նրանք ավելի մախրմորելի են Արևելք-Արևմուտք ստրատեգիական կոմունիկացիայի տեսանկյունից, քան թե Հյուսիս-Հարավ: Միմյուր Հայաստանը, որն ունի ավելի լավ հաղորդություններ Ռուսաստանի և Իրանի հետ, դարձել է Հյուսիս-Հարավ գծի կարևոր օղակ: Եվ քանի որ այս գիծը ունի շարունակություն և հյուսիսից՝ դեպի Եվրոպա, և հարավից՝ դեպի Արաբական Արևելք և Պարսից ծոց, ապա դրանով իսկ ավելի է կարևորվում հայկական գործունը և բարձրանում Հայաստանի կշիռը:

Երկրորդ, Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն ավելի նպաստավոր է Հյուսիս-Հարավ հաղորդակցման իրականացման առումով:

Մակայն անդրկովկասյան երեք համրապետությունների համար ընդհա-

նորն այն է, որ նրանք հանդիսանում են տարանցիկ ստրատեգիական կոմունիկացիաների խաչմերուկ, որը ցամաքային, ջրային և օդային ճամապարհներով Եվրասիան կապում է Մերձավոր Արևելքի և նրա միջոցով Աֆրիկայի հետ:

Ուստի այդ ընդհանուր տարանցիկ ճամապարհի բաժանումը Հյուսիս-Հարավ և Արևելք-Արևմուտք հատվածների ավելի շատ քաղաքական շահերի և հակասությունների արդյունք է, քան թե տնտեսական պահանջ: Մեր կարծիքով այս երևույթը ժամանակավոր քնույր է կրում և բոլորն էլ կշահեն, եթե անդրկովկասյան տարածաշրջանը կոմունիկացիաների առումով դիտարկվեր և հանդես գար որպես մեկ ամբողջություն:

Դրան այսօր խանգարում է երեք համգամանք:

Առաջին, շրջափակումը, որ լայնորեն կիրառվում է Անդրկովկասում:

Թուրքիան և Ադրբեջանը շրջափակել են Հայաստանը և Լեռնային-Ղարաբաղի Հանրապետությունը, իսկ Հայաստանը շրջափակել է Նախիջևանը: Վրաց-արխազական հակամարտության հետևանքով չի գործում Թբիլիսի-Մոսկվա երթուղին, որը նշանակում է Վրաստանի մասնակի շրջափակում: Դրա հետևանքով այդ կարևոր մայրաղուց չեն կարողանում օգտվել մահ Հայաստանը և Ադրբեջանը:

Այսպիսով, շրջափակման քաղաքականության հետևանքով այսօր ոչ լիարժեք են գործում և Հյուսիս-Հարավ և Արևելք-Արևմուտք ստրատեգիական կոմունիկացիոն ուղիները:

Երկրորդ, Լքնոքաղաքական կոնֆլիկտների առկայությունը Անդրկովկասում և նրան հարող Հյուսիսային Կովկասում: Ղարաբաղյան, հարավօսեթական և արխազական կոնֆլիկտները քաջասաքար են անդադարում կոմունիկացիաների նորմալ գործունեության վրա: Հիշենք քազմաթիվ հարձակումները երկաթուղային գնացքների վրա, զազամուղի, երկաթուղային ուղիների և կամուրջների անհամար պայթեցումները և այլն, որոնք այնքան հաճախ էին տեղի ունենում 90-ական թվականների կեսերից սկսած: Իսկ այսօր Ադրբեջանը, Թուրքիան և արևմտյան մավրային ընկերությունները երաժարվում են Կասպիական մավրամուղը դեպի Թուրքիա կառուցել Հայաստանի տերիտորիայով այն ոչ համոզիչ պատճառաբանությամբ, թե Ղարաբաղյան կոնֆլիկտը վտանգ է ներկայացնում դրա նորմալ գործունեությանը: Թեև ակնհայտ է այդ ուղու առավելությունը մյուս ուղիների մկատմամբ (ավելի կարճ է, ավելի էժան և այլն):

Երրորդ, հայկական գործոնի լիարժեք դրսևորմանը և անդրկովկասյան միասնական կոմունիկացիոն ցանցի ստեղծմանը խանգարում է Հայաստանը կոմունիկացիոն առումով մեկուսացնելու կամ ոչ մշաստավոր պայմանների մեջ դնելու որոշ միտումներ, որ առկա են Անդրկովկասում: Այս ուղղությամբ նուանդուն քանքեր է գործադրում հատկապես Ադրբեջանը, որը խանգարում է Հայաստանի լիարժեք մասնակցությանը ՏԲԱՄԵԿԱ-ի, մակվկին "Մետաքսի ուղու" վերականգնման, ՎՈՒԱՄ-ի (Վրաստան, Ուկրաինա,

Աղբբեջան, Մեղրվա) և այլ ծրագրերի, նախապայման դնելով Հայաստանի զիջումները Կարաբաղի հարցում:

Դրան չեն նպաստում նաև Կարս-Ախալքալաք-Թրիլիսի երկաթուղու կառուցման ծրագիրը Թրիլիսի-Գյումրի-Կաթու երկաթուղագծի առկայության պայմաններում: Իհարկե, Աղբբեջանը կցանկանա, որ Վրաստանը ևս գրավեր խիստ դիրքորոշում Հայաստանի նկատմամբ՝ նրա կոմունիկացիաների օգտագործման հարցում: Սակայն Վրաստանը չի ենթարկվում այդ ճնշմանը և Հայաստանը կայողանում է օգտվել վրացական կոմունիկացիաներից, Բաքումի և Փոթի նավահանգիստներից: Վրաստանին ձեռնառ չէ Հայաստանի մեծ ատոմանի հասնող մեկուսացումը և աղբբեջանական գործոնի արևմտական ուժեղացումը, որը հազիվ թի համապատասխանի Վրաստանի շահերին, որը ձգտում է ապագայում ևս ապահովել Անդրկովկասում հավասարակշռություն պահպանողի իր դերը:

Մյուս կողմից, Հայաստանը կարևոր է Վրաստանի համար Իրան և Պարսից ծոց դուրս գալու առումով, ուստի և մա իր քայլերը մշակելիս հաշվի է առնում հայկական գործոնը, որ կոմունիկացիոն առումով ևս թուլացնում է Վրաստանի կախվածությունը Աղբբեջանից:

Հայաստանը, մեծ նշանակություն տալով կոմունիկացիաների զարգացման խնդրին, որն ուղղակիորեն առնչվում է նրա տնտեսական զարգացման և քաղաքական դիրքերի ամրապնդման հետ, ընդունեց միանգամայն ճշտ որոշում. մասնակցել ՏՐԱՄԵԿԱ-ի ծրագրին, որը եվրոպան կապելու է Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի հետ: Հայաստանի պատվիրակությունը մասնակցեց 1998թ. աշնանը Բաքվում կայացած վեճաժողովին, նվիրված ՏՐԱՄԵԿԱ-ի զարգացման խնդիրներին և համոզու եկավ կանկրետ առաջարկություններով:

Միջազգային համալսությունը դրականորեն գնահատեց Հայաստանի մասնակցությունը այդ իսնդիպմանը և նրա ներկայացրած առաջարկությունները, որոնց նպատակն է ավելի ամրապնդել ղարձնել ՏՐԱՄԵԿԱ-ի ծրագիրը և նպաստել անդրկովկասյան կոմունիկացիոն ցանցի ստեղծմանը: Հայաստանն առաջարկում է կառուցել Մեղրի-Բաքումի և Փոթի ավտոմայրուղի, որը Պարսից ծոցի երկրները Հայաստանի և Վրաստանի միջոցով կկապի Սև ծովի և Եվրոպայի հետ, վերաբացել Նախիջևանի և Թրիլիսի-Գյումրի-Կաթու երկաթուղագծերը, կառուցել ավտոմայրուղի դեպի Թրիլիսի և այլն:

Արդեն համաձայնություն է ձեռք բերվել Հայաստան-Վրաստան-Բուլղարիա ուղու վերաբերյալ, որի շնորհիվ եվրոպական երկրները կկապվեն մերձավորարևելայն երկրների հետ:

Հայաստանը ուշադրության արժանի օղային հաղորդակցության կենտրոն է, որը եվրոպական մի շարք երկրներ՝ Անգլիա, Հոլանդիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Եվեյցարիա, Բուլղարիա և այլն կապում է Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի հետ:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ կոմունիկացիոն առումով Հայաստանը

համոյխամում է եվրոպական երկրները և Ռուսաստանը Անդրկովկասի և մերձավորարևելյան երկրների հետ կապուղ կարևոր ուղիներից մեկը: Ասում ենք ուղիներից մեկը, քանի որ այս կամ այն չափով մեամ ֆունկցիաներ կատարում են մաև մի դյուս երկու հարևանները: Դրամում ոչ մի արտատոց քամ չկա: Ի նկատի ունենք այն համգամամը, որ մերօրյա աշխարհում ընդունված է, աղ թվում և կոմունիկացիաների հարցում, քազմազանության սկզբունքը: Տարրեր ուղիների առկայությունը թույլ չի տալիս մեմաշնորհի հաստատումը որևէ պետության կողմից և մայաստամը դաշտ ստեղծում տարրերակների ընտրության համար:

Մեզ համար էակամը տվյալ սրարագայում այն է, որ Հայաստանը համոյխամում է անժխտելի գործոն հաղորդակցմամ ստումով, որն անտեսելու փորձերը դատապարտված են ծախտումամ:

Այսօր դա ավելի ու ավելի են հասկամում ԱՄՆ-ում, Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում: Կցամկամայինք աղ ստումով վկայակոչել մեր գոյացը ԱՄՆ-ի սեմատի արտաքին քաղաքակամության համձնածաղղղի ղեկավարներից մեկի, սեմատոր Մեմ Բրատերեկի խորհրդակամ Քրիստինա Ռակայի հետ, որը կայացավ 1998թ. փետրվարին ԱՄՆ-ի սեմատում: Նա սեմատոր Բրատերեկի ամունից ասաց հետևյաղ. «Հայաստանը Կովկասի քամալի պետությունն է (Key state) և հմարավոր չէ Կովկասում որևէ հարց լուծել և հասնել խաղաղության և կայունության, ատանց հաշվի առնելու Հայաստամնի շահերն ու դիրքօրյաղումը, ատավել ևս՝ հակատակ Հայաստամնի շահերի: Մենք դա լրնիվ հասկացել ենք»:

Կարծում ենք, որ դա Հայաստամնի՝ որպես կարևոր գործոն լինելու լավագույն վկայությունն է:

4. Սփյուռքի դերը հայկական գործոնում:

Հայկական գործոնը, մրա նշանակության և ազդեցության ուժեղացմամ ստումով, ունի սնուցմամ մի քրացուցիչ և վերին աստիճամնի կարևոր աղրյուր՝ հայ Սփյուռքը: Ընդունված է ասել, և դժվար է դրա հետ չհամածայնվել, որ երև Աղրեղամն ունի մավթ, իսկ Վրաստանը՝ ծով, ատարս Հայաստամն էլ ունի Սփյուռք, որն իր նկյուծով հմարավորություն է տալիս հավասարակշռել մավթի և ծովի գործոնները:

Հայկական 5-6 միլիոնամոց սփյուռքը կարևոր դեր է խաղում, հատկապես այնպիսի երկրներում, ինչպես ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Վրաստանը, Իրանը, Լիբանանը, Միդիան և այլն և զգաղիորեն մերագղում է եղյալ երկրների քաղաքակամության վրա, կարված Հայաստամնի ատնչվող հարցերի հետ: ԱՄՆ-ում, ինչպես մաև Ռուսաստանում և Ֆրանսիայում, գոյություն ունի կազմակերպված հայկական լոքրի: Լիբանամի պաղամնեմալի 6 տեղեր պատկամում են հայ համայնքին և հայերը որպես կամոն գրաղեցնում 1-2 միլիտարական պղրոտֆիլ Լիբանամնի կատավարության մեք: Հայերը գրաղեցնում են երկու տեղ Իրանի մեղլիսում, մեկական տեղ Միդիայի և Կիպրոսի պաղամնեմոներում և այլն:

Հայ տիպուղի ազդեցության մասին է վկայում այն սպարազամ, որ շնորհիվ հայերի զանգվածային շարժման, Ռուսաստանի Պետական Դուման և Իրանսիայի սրբազանները ճանաչել են հայոց ցեղասպանությունը: Այդ ազդեցության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ արդեն մի քանի տարի է, ինչ շնորհիվ ԱՄՆ-ի հայկական լոբբիի, ԱՄՆ-ի կառավարությանը չի հաջողվում վերացնել Կոնգրեսի դեղումած 907 բանաձևը, որն արգելում է Ալդրիջանից ցույց տալ պետական զծով ֆինանսական և տնտեսական օգնություն, քանի դեռ նա չի վերացրել Հայաստանի և է.Ղ.Հ-ի շրջափակումը:

Սփյուռքի գործունը այս կամ այն չափով հաշվի են առնում նաև մյուս երկրները:

Սփյուռքի գործունը հայկական գործունի օրգանական մասն է կազմում, որն ավելի է շեշտում ընդհանուր համահայկական գործունի կարևորությունը:

Մեր դիտարկումները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ հայկական գործունի դերը միտումներ ունի ուժեղամալու Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում: Դրա ճախարայամաններն են հանդիսանում հետևյալ սպարազաները:

Առաջին, Ռուսաստանը և Իրանը համոզվեցին, որ հայկական գործունն, իբր, կարևոր է նրանց դիրքերի համար այս տարածաշրջանում: Ուստի հարաբերությունների հետագա զարգացումը Հայաստանի հետ լիովին համապատասխանում է նրանց պետական շահերին:

Երկրորդ, Թուրքիան այս տարիներին հասկացավ, որ հնարավոր չէ անտեսել հայկական գործունը, որ դա չի նպաստում նրա դիրքերի ամրապնդմանը Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում: Թուրք-հայկական հարաբերությունների կարգավորումը հավասարապես անհրաժեշտ է երկու կողմերին և մենք վստահ ենք, որ վաղ թե ուշ կգա այդ պահը:

Երրորդ, ակտիվացնում է իր քաղաքականությունը Կովկասի նկատմամբ Եվրոպական Միությունը: Իսկ դա նոր հնարավորություններ է քաջում նաև Հայաստանի առջև Եվրոմիության անդամ դառնալու, եվրոպական պետությունների հետ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կապերն ամրապնդելու համար:

Չորրորդ, նկատելի է, որ ԱՄՆ-ը, կասպիական նավթի գործադրի եաջող ավարտից հետո, ավելի հավասարակշռված քաղաքականություն է վարում և կվաթի Անդրկովկասում: Իսկ դա նշանակում է ավելի մեծ ուշադրություն ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի և նրա խնդիրների նկատմամբ, այսինքն ավելի մեծ տեղ հատկացնել հայկական գործունին ԱՄՆ-ի անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ:

Հինգերորդ, այժմ արդեն ավելի է կարևորվում Հայաստանի մասնակցությունը Անդրկովկասի տարածքով անցնող կոմունիկացիաներին: Իսկ սպարազամ այդ միտումն ավելի է ուժեղամալու: Կասկածից վեր է, որ հայկական գործունի դերը կրթաքաղաքական Հայաստանի շրջափակման վերացումից հետո: Երջափակման վերացումն անխուսափելի է: Իսկ այդ դեպքում Հայաստանը կդառնա կարևոր օղակ ոչ միայն Հյուսիս-Հարավ, այլև Արևելք-

Արևմուտք ստրատեգիական ուղղությունների մեջ: Եվ միայն այդ ժամանակ կարելի կլինի լիարժեքորեն խոսել Հայաստանի անդրկովկասյան-մերձավոր-արևելյան տարածաշրջանի խաչմերուկ լինելու մասին:

Հայաստանում Ռուսաստանի առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան Վլադիմիր Ստոպչինը իր «Լադոսարդյան կոնֆլիկտը» հետաքրքիր անալիզի մեջ, քննարկելով հայ-ռուսական միջպետական հարաբերությունների համակարգը, արտահայտել է հետևյալ ուղազդով և միանգամայն հիմնավորված միտքը. «Հայաստանը պետք է Ռուսաստանին ոչ պակաս, քան Ռուսաստանը Հայաստանին».²⁹ Կարծում ենք, որ այս բանաձևը, համապատասխան փոփոխություններով, կիրառելի է նաև Հայաստանի հարաբերությունների համար Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի մյուս պետությունների հետ:

SUMMARY

Armenia after gaining an independence in 1991, step by step became a significant factor of the Transcaucasian-Middle Eastern geopolitical region. Its functions of a factor Armenia is realizing on three levels.

The First level - geopolitical factor. On this level Armenia is playing an important role in relations with Russia, Iran, as well as Georgia. We qualify that role as constructive. The USA and the leading European states, China and other countries are more and more realistically appreciating the significance of Armenia in decision of Caucasian and Middle Eastern regional problems.

From the other hand Armenia is carrying out containing functions towards Azerbaijan, as well as Turkey, who have occupied non-friendly position to Armenia.

The Second level - military factor. Armenia is playing certain role from military aspect due to its military forces. The Armenian army together with the military forces of Nagorno-Karabakh are the strongest and best organized military forces in the Transcaucasia, and its neighbors could not ignore this circumstance. The significance of the Armenian military factor was increased due to the Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual assistance, concluded between Russia and Armenia on August 29, 1997.

The Third level - factor of communications. Armenia is a crossroad of important communications, on the way connecting North with South and West with East. It is the shortest way connecting Europe, Russia and Georgia with Iran, Arab countries, etc.

Many political, economic, commercial and communicational problems of the

Transcaucasian - Middle Eastern geopolitical region is possible to solve in case of taking into consideration all factors and national interests of all states, including those of Armenia.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Nikolay Hovhannisyen, *The Foreign Policy of Armenia*, Yerevan, Noyan Tapan, 1998.

2. "Marco Polo Magazine", Venice, No 3, 1998, No 4/5, 1998. Այս հարցը հանգամանորեն քննարկվեց 1998թ. դեկտեմբերի 11-12-ը Վենետիկում կայացած «ԼՂԲԿ սահմաններ եվրոպայի համար. Կենտրոնական Ասիա և Անդրկովկաս» միջազգային գիտաժողովում: Այն գումարվել էր եվրոպական Միության և Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության հովանու ներքո և նրա աշխատանքների մասնակցում էին եվրոպական Միության գամազան կամիտեների ներկայացուցիչներ, եվրոպադամնեռի անդամներ, քաղաքագետներ, դիվանագետներ, պատմաբաններ և այլ մասնագետներ աշխարհի 16 երկրներից, այդ թվում ԱՄՆ-ից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Իտալիայից, Ռուսաստանից, Չինաստանից, Հնդկաստանից, Իրանից, Դազախստանից, Ուզբեկստանից, Հայաստանից, Վրաստանից և այլն: Տողերիս հեղինակը կոնֆերանսում համոզու եկավ ԿՀայացք Երևանից եվրոպայի նոր սահմանների և եվրոպական Միության և Կենտրոնական Ասիայի ու Անդրկովկասի միջև համագործակցության պակտի վերաբերյալ զեկուցումով:

3. Համում արդարության պետք է մշել, որ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության ղեկավարությունը սկզբնական շրջանում, մասնավոր 1990-1992թթ., ոչ միշտ դիրք գրավեց Ռուսաստանի նկատմամբ և ձգտում էր ինչքան հնարավոր է հեռանալ Ռուսաստանից: Վերջինիս ղեկավարությունը նույնպես այդ շրջանում մշտ և հստակ կողմնորոշում չուներ Անդրկովկասի խնդիրներում, այդ թվում և Հայաստանի հետ հարաբերությունների հարցում: Տես Nikolay Hovhannisyen, *The Foreign Policy of Armenia*, pp. 17-28.

4. "The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia", July-September, Yerevan, 1997, p. 19-25.

5. "Красная Звезда", Москва, 17. 07.1998.

6. Graham Fuller, *Turkey Faces East. New Orientations Toward the Middle East and The Old Soviet Union*, Santa Monica, RAND, 1992, p. 56.

7. Carol Migdalovitz, *Armenia-Azerbaijan Conflict*. Congressional Research Service. The Library of Congress, Washington, D.C., 1995, p. 11.

8. Graham Fuller, *Turkey Faces East*, pp.VIII, 10.

9. Լույս տեսում, էջ V.

10. Valentino Martelli, Italy, *Central Asia and the Caucasus*, "Marco Polo Magazine", Venice, No 6, 1998, p.6.

11. "Независимая газета", Москва, 13.01.1999.

12. Graham Fuller, *Turkey Faces East*, p. 10.

13. Carol Migdalovitz, *Armenia-Azerbaijan Conflict*, p. 11.

14. Այս մասին ավելի մանրամասն տես Николай Отанесян. Карабахский

конфликт. Этапы. Подходы. Варианты решения, Ереван, 1997; Երևանի Հանրապետության Արևելահայաստանի Կարգավիճակի և իրարարարության հարցերի վերաբերյալ: - Երևան: Երևանի համալսարանի Արևելագիտության ֆակուլտետի հրատարակչություն, 1997; Nikolay Hovhannisyun. On the options of the resolution of the Karabakh problem, ի՞Marco Polo Magazine", Venice, N 4-5, 1998.

15. "The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia", July-September, 1997, p. 19-20.

16. Երևանի տեղեկագիր, էջ 20:

17. "Красная звезда", Москва, 17.07.1998.

18. Երևանի տեղեկագիր:

19. "The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia", July-September, 1997, p. 19.

20. "Красная звезда" Москва, 17.07.1998.

21. "Независимая газета", Москва, 13.01.1999

22. Երևանի տեղեկագիր:

23. Երևանի տեղեկագիր:

24. Երևանի տեղեկագիր:

25. "Washington Times", 4.09.1993.

26. Hrair Balian. Nagorno-Karabakh. Working Paper Submitted to the United Nations Economic and Social Council. Commission on Human Rights, France. Human Rights Advocates, 1994, p. 22.

27. Nikolay Hovhannisyun, The Foreign Policy of Armenia, p. 34.

28. J.Nichol. Transcaucasus Newly Independent States: Political Developments and Implications for US Interests. Updated August 17, 1995. Foreign Affairs and National Defense Division. Congressional Research Service. The Library of Congress, Washington. D.C., 1995, p. 5.

29. Владимир Ступишин. Карабахский конфликт.1992-1994, Москва, 1998, стр. 23.

**ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐՆ ԲՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ
(XIX դարի երկրորդ կես)**

Քուրդ ժողովրդի էթնիկական ծագմանը, պատմությանը, սոցիալ-տնտեսական հարցերին, ազգագրությանը, բանավոր գրականությանն ու լեզվին ամբողջաբարձեղ են դեռևս Մովսես Խորենացին, Փավստոս Բազանը, Եղիշեն, Դազար Փարպեցին և հայ մտավորականության շատ այլ ներկայացուցիչներ: Նրանք հստակապես գրել են քրդերի նախնիների՝ մարերի մասին:

Մակայն հետազայում, ինչպես վկայում են հայկական բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներ, հայ մտավորականության ատանձին լայնախոհ ներկայացուցիչներ փանացել են մտախկնց զբաղվել քուրդ ժողովրդի մշակույթի, նատկապես բանահյուսության խնդրով, խորամուխ լինել նրա պատմական անցյալի անցքերում: Մ.Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահպանված մի շարք նյութեր վկայում են, որ հայ մտավորականության ներկայացուցիչները դեռ շատ հեուց ուսումնասիրել են քուրդ ժողովրդի պատմությունը, բանահյուսությունը, ազգագրությունը, լեզվի հետ կապված հարցերը:

Մակայն քրդական մշակույթի նկատմամբ հայ մտավորականության հետաքրքրությունը առավելապես այդք է զարմում XIX դարի կեսերից, երբ հայ միտքն իր նոր վերելքն էր ապրում:

Հայ-քրդական մշակութային կապերի ամեն մի ուսումնասիրող կարող է շեշտել, որ քրդասեր հայ մտավորականների առավել նյախտավորների շարքում քացատիկ տեղ է զբաղում հայ նոր գրականության հիմնադիր, մեծ վիպասան, մանկավարժ ու բուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը:

Մեծ ու անգնահատելի է Խ. Աբովյանի դերը քրդական մշակույթի ուսումնասիրության մարզում: Նրա յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն այդ բնագավառում կարելի է համարել սկզբնաղբյուր քրդագիտության մեջ: Նա ոչազգալ մտքեր է հայտնել քուրդ ժողովրդի բանահյուսության ու ազգագրության, լեզվի ու գրականության վերաբերյալ, ցույց է տվել այդ ժողովրդին

քնորոշ մտածելակերպը, ազգային հոգեբանությունը: Ուսումնասիրելով իր ժամանակի պատմության սկզբնաղբյուրները՝ Արովյանն իր «Քրդեր և եզդիներ» երկում օգտագործել է հայ և ելրոպական գրականությունը, որոնք տվյալ ժամանակի հասարակական-քաղաքական դեպքերի այլի ընկնող մասնակիցներին ու ակամատեսներին և նրանց պատմածներից քաղել ամենաժեշտ տեղեկություններ¹:

Գերմանական ճանապարհորդներ Ֆրիդրիխ Պարրուտի, Կարլ Կոխի, Ֆրիդրիխ Բոլեմշտեդի, Մորիս Վազմերի, Ավգուստ Ֆոն Հակտեստգենի և մյուսների հետ, հատուկ համձնարարությամբ, որպես ուղեկցող և թարգմանիչ Արովյանը շրջագայել է Արարատյան դաշտավայրում, ծանոթացել նրանց ինչպես հայ, այնպես էլ քուրդ ժողովրդի կենցաղին: Արովյանի շնորհիվ է, որ վերոնկիյալ ճանապարհորդներն իրենց աշխատություններում, ամողբարտանալով Հայաստանին ու հայ ժողովրդին, միաժամանակ ամողբարտեղ են նաև քուրդ ժողովրդի պատմությանը, ազգագրությանը, քանահյուսությանը և այլ հարցերի:

Ի. Արովյանի «Քրդեր և եզդիներ» աշխատանքը գլխավորապես մի խոշոր ներդրում էր քրդական մշակութային կյանքում, որտեղ հանդիպում ենք մի շարք հարցերի լուսաբանմանն ու լուծմանը:

Գլխավորապես խոր վերլուծության ենթարկելով քուրդ-եզդիական խնդիրը, նա համզում է այն ճիշտ եզրակացության, որ նրանց էրմիկական առումով մեկ ժողովուրդ են՝ քրդեր են, տարբեր դավանանքներով, իսկ եզդիզմը պաշտամունք է:

Հայ մեծ լուսավորիչը վեր է հանել այն անկեղծ, անմիջական ու պարզ բարեկամական կապերը, որ ունեին քրդերը հայ ժողովրդի հետ: Նա իր ուսումնասիրություններում ամողբարտեղ է հայ-քրդական զինակցական կապերին, նրանց համատեղ ազգային-ազատագրական շարժումներին: Նա գրել է. «Իրենց հարևան ազգերից ոչ մեկի հետ նրանք (քրդերը - Կ. Չ.) այնպես սերտ չեն կապված, այնպես համատեղ չեն գործում, ինչպես հայերի, որոնց նրանք անվանում էին եղբայրներ»²:

Քուրդ ժողովրդի խոսքարվեստը, քանավոր ստեղծագործությունների խորմաստոյանը հիացրել են Արովյանին, մեծ տպավորություն գործել նրա վրա: Նրա համոզմամբ, քուրդ ժողովուրդն օժտված է ստեղծագործական կարողություններով, վատ երևակայությամբ, ունի հարուստ քանահյուսություն:

Ամողբարտանալով քրդական ժողովրդական քանահյուսությանը՝ Արովյանը կարողացավ վեր հանել քուրդ ժողովրդի ինքնուրույն մտածելու ունակությունը: Նա հայ լայնախոհ մտավորականներից առաջինն էր, որ հավասրեց ու գրի առավ քրդական ժողովրդական քանահյուսության մի քանի նմուշներ, որոնք հրատարակեցին զերմաներեն, սաբա Երվանդ Օսեպիզի, հետագայում Ալան Կամադանյանի ջանքերով լույս տեսան մեկ հայերեն ու քրդերեն:

«Քրդերի ժողովրդական պոեզիան, - գրել է Արովյանը, - ապշեցուցիչ ընթացք է ունեցել և հասել հնարավոր կատարելության: Ամեն մի քուրդ, մինչև

յակ քրտուհի ի քնն հոգով քանաստեղծ է, նրանք ամենքն էլ իմպուլսիզացիայի գարնամալի շնորհք ունեն»³:

Արուլյանը հիացմունքով է խոսում ազնիվ ու պարզ քուրջ ժողովրդի քարքերի, հատկապես հյուրասիրության մասին: Նա գրում է. «Այդ ժողովրդի հյուրասիրությունը ամբողջ արևելքում առասպել է դարձել: Մինչև իսկ նրանց դեմ այնպես թշնամարար տրամադրված բուրքերն ու պարսիկները պետք է... խոստովանեն նրանց այդ առավելությունները»⁴:

Ամենակարևորն այն է, որ մեծ լուսավորիչն իր ուսումնասիրություններում պարզ ու հուսակ ցույց է տվել, որ հայ և քուրջ ժողովուրդների բարեկամությունն ու մշակութային կապերն ունեն դարերի պատմություն, այդ բարեկամությունը ձեռք է բերվել սոցիալական և ազգային պայքարի քովում, այն շունչ չափադիտակա՞ն որևէ նպատակ:

Մտավորականության արայծառ դեմքերից մեկը՝ Տիգրանակերտի վանահայր Մկրտիչ Տիգրանյանը, ոչ միայն լուսավորչական լայն աշխատանք է կատարել քրդերի շրջանում, կազմել հայատառ քրդերենի այբբենաբանը, այլև իր յուրաքանչյուր աշխատությունում անըրադարձել է քրդական մշակույթի հարցերին, զբաղվել քուրջ ժողովրդի պատմության, ազգագրության, բանահյուսության և լեզվի հարցերով:

1841 թ. Տիգրանյանը կազմում է մի ծրագիր, որը կոչվում էր «Կամոնք բարեկարգութեան Քյուրդիստան և Հայաստանի վանորէի՞ն և վիճակաց նոցին»⁵: Ինչպես վերնագրից է երևում, հեղինակը նպատակ է ունեցել Քուրդիստանում ևս բարեմշտոգումներ կատարելու, քրդերի մշակույթով զբաղվելու և լուսավորություն տարածելով նրանց մեջ՝ փրկելու քուրջական սարդոստայնից: Նա նրազել է Հայաստանը և Քուրդիստանը տեսնել որպես լուսավորված երկրներ: Նա գրել է. «Երանի այնմ ավուք, որ Քուրդիստան և Հայաստան կատարել ինքզինքը փաստավոր գիտութեան և իմաստութեան լուսին մեջ ըլլար»։ «Նսօզի ըրոյ՜ն հան քի Քյուրդիստան ու Յըստան թագմիլ հըն պրպըն պը իլմարն լոտնի»⁶:

Սակայն շուտով սկսվում է ռուս-քուրջական պատերազմը, և 1854 թ. Թուրքիայում բռնկվում է Եզդանիշիլիի ազատագրական պայքարը Թուրքիայի դեմ: Բնակամարար, երկրի ներքին խառը վիճակը տվյալ պահին թույլ չէր տալիս Տիգրանյանին իրագործելու իր վաղեմի նպատակը, բայց մա չի երաժարվում իր մախաձեռնությունից: Վերջապես, 1860 թ., քրդախոս հայերի ու քուրջ երևիսանների համար երատարակվում է «Այբբենաբան քրդերեն ու հայերեն» (Ալիֆայեմենդ գուրմանչի ու այրմանի) դասագիրքը՝ կազմված հայկական տառերի հիման վրա, հարմարեցված քրդերենի հնչյունաբանությանը:

Տիգրանյանն ունիր հեռահար նպատակներ, հայ և քուրջ ժողովուրդների փրկությունը մա տեսնում էր նրանց համերաշխության, միասնական արայքարի և լուսավորության ուղու վրա համատեղ ըմբասցքի մեջ: Սակայն հեղինակը լավ էր գիտակցում, որ մեծակ դժվար է այդ ծրագիրն իրագործել, ուս-

տի և որոշում է համագործակցել առաջադեմ հայ մտավորականների հետ, քաջատրեի նրանց իր ծրագրի էությունը, նրանցից խնդրել օգնություն և միասնական ջանքերի գործադրում այդ ուղղությամբ: Նրա ջանքերը հանգեցնում են շոշափելի արդյունքների:

1860թ. Կ. Պոլսում կազմակերպվում է «Քարեկարգություն արևելյան» անունով մի ընկերություն, որի նախագահն էր Մ.Մոմջյանը՝ գործակցությամբ «Մոլվի» խմբագիր Հաբոբյան Ավանյանի՝

Ընկերության անդամների անմիջական աջակցությամբ Տիգրանյանը ինչպես քրոյախոս հայերի, այնպես էլ քուրդ երիտասանների համար հրատարակում է իր հայատառ հաջորդ գրքույկը՝ «Չրայե ըօմի» («Լապտեր լուսատու»): Այս գրքի առաջին էջի վրա հայերենով գրված էր. «Լապտեր լուսատու, հորինյալ ի տեղ Մկրտիչ վարդապետե Տիգրանյան, առաջնորդ Քարդղիստանի, լույս ընծայեցավ Կոստանդնուպոլիս 1866թ.»: Երկրորդ էջի վրա հայատառ քրդերենով գրված է. «Չրայե ըօմի հատ յեզրեմ ժը Մկրտիչ Տիգրանի Միքրուան Մարախասե Քարդղիստան, պատմա պու լը Ըստամպուլ, 1866»:

Գրքի յուրաքանչյուր էջի վրա տեքստը գրված էր հայերեն, դիմացը քրդերեն կուրմանջի բազբառով տրված էր բարգմանությունը: Այսպիսով, հայ մտավորականն իր բառապաշարով, գեղարվեստական մտքի ճկունությամբ հարատացնում է քրդական գրական լեզուն:

Մ. Տիգրանյանն այն հայ մեծ լուսավորիչներից էր, որոնք հայ-քրդական մշակութային կապերի պատմության մեջ բողի են անցնցելի հետք:

Հայ հասարակական մտքի 19-րդ դարի ակնհայտոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունին, իր թեթի էջերում հաճախակի լուսաբանում էր քուրդ ժողովրդի պատմության, քանակաբանության և ազգագրության հետ կապված հարցեր և ինքն էլ հանդես գալիս մի շարք հոդվածներով ու մակ առանձին գրքույկով, որոնք հետաքրքիր երևույթ են հայ-քրդական մշակութային կապերի պատմության մեջ:

Քրդական մշակույթի մասին գրած իր առաջին իսկ հոդվածում, որը վերնագրել է «Առաջին քայլերը», Արծրունին կոչ է անում հայ մտավորականությանն ուսումնասիրել հարևան ու քարեկամ քուրդ ժողովրդի անցյալը և հնարավոր բոլոր միջոցները օգտագործել՝ ստեղծելու և ամրապնդելու հայ-քրդական քարեկամական կապերը: Հետագայում իր մի շարք հոդվածներում նա անդրադառնում է նաև քուրդ ժողովրդի պատմության որոշ հարցերի: Հայ հրատարակախոսը նշում է, որ երկու ժողովուրդների ճակատագիրը համամասն է, որ հարկավոր է խորսպես ուսումնասիրել քրդերի սոցիալ-տնտեսական միճակը և ջանքեր գործադրել նրանց հետ համագործակցելու:

Արծրունին իր թեթի միջոցով քարծրացնում էր քրդերի մեջ լուսավորություն տարածելու հարցը: Նա համախ էր անդրադառնում Արևմտյան Հայաստանի քրոյախոս հայերի ու քրդերի ուսուցման խնդրին: Թեթի համարներից մեկում կարդում ենք, թե ինչպես Տարսնում, Սասունում, Ըստախում, Դիարբեքիում հայերն ու քրդերը սպրում էին կողք կողքի՝ միևնույն սոցիալ-

տնտեսական պայմաններում, սերտ քարեկամական կապերով: Քերված է մի ուշագրավ փաստ, թե ինչպես երեխաների համար առաջին անգամ 1878թ. Խալկի գյուղում (Քաղեչի և Սղերտի միջև), բացվում է դպրոց, ուր հաճախում էին 500 երեխաներ⁹:

Ինչպես Գ. Արծրյանու, այնպես էլ «Աշակի» մյուս խմբագիրների՝ Ա.Ասլանբարի, Հ.Առաքելյանի և այլոց օրոք բերում քյոնքի մասին տպագրվել է ավելի քան 300 հոդված ու բարակցություն:

Հայ քրդագիտության մեջ մեծ է պրոֆեսոր Ս.Ա. Եղիազարովի դերը: Նրա «Համատու ազգագրական ակնարկ Երևանի մահաճգի քրդերի մասին», ուստեղին արժեքավոր աշխատությունը մի նոր մեթոդում էր հայ-քրդական մշակութային կապերի պատմության մեջ¹⁰:

Եղիազարովի այդ ուսումնասիրությունը համարվում է քյոնքի պատմության մեջ ու ազգագրությանը նվիրված առավել լուրջ գիտական գործերից մեկը, որն, ինչպես հայ մտավորականների, այնպես էլ մասսայական ընթերցողների շրջանում լայն հետաքրքրություն է հարուցում քուրդ ժողովրդի ու նրա մշակույթի համոզել:

Սուրյունի Եղիազարովը՝ ծնված Դավալու գյուղում (Ներկայիս՝ Արարատ), իր մանկությունն անց է կացրել հարևան քրդերի շրջանում, տիրապետել քրդերենին, հետագայում գրադվել է քրդական ժողովրդական քանահյուսությամբ, հավաքել ու գրի առել նրա լավագույն նմուշները, որոնք և լայնորեն օգտագործել է իր վերոհիշյալ աշխատությունում: Այս գրքով նա նպատակ է ունեցել ուսու ընթերցողներին ներկայացնելու քուրդ ժողովրդի ոչ միայն հոգեկան պարզ ու լայն աշխարհը, այլև նրա կյանքը, նրան բնորոշ խոր ու պարզունակ մտածողությունը: Հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ դեռևս Հայաստանում եղած ժամանակ, նա ճանաչված է եղել որպես քուրդ ժողովրդի մշակույթի փառագով, եմուտ քրդագետ: Նա սերտ հարաբերության մեջ է եղել ուկրաինական նշանավոր քանաստեղծ Ալեքսանդր Լավրոսկու հետ, որը 14 տարի (1870-1884թթ.) եղել է Երևանում, ծանոթացել ինչպես հայերի, այնպես էլ Հայաստանում բնակվող այլ ազգերի կենցաղին, սովորույթներին, քանահյուսությանը: Նրան առավել հետաքրքրել են քուրդ ժողովրդի միտ ու կացը, կենցաղը, պաշտամունքը, հատկապես քանահյուսությունը, այս ամենն ուսումնասիրելու խնդրում Լավրոսկուն օգնում է Ս. Եղիազարովի, տրամադրելով քաղմաթիվ նյութեր: Այնուհետև Լավրոսկու խնդրանքով Եղիազարովը տասը քրդական երգեր քյոնքերից քարգճանում է ուստերին և հանձնում նրան¹¹:

Ազատ տիրապետելով քրդերենին՝ Եղիազարովը կազմել է նաև ուսքրդերեն և քուրդ-ուստերեն բառարան: Հետագայում, երբ իր աշխատությունը 1891թ. վերանդատարակվել է «Ռուսական կայսերական աշխարհագրական ընկերության Կովկասյան բաժանմունքի տեղեկագրերի» 13-րդ գրքում, բառարանները գնտեղել է այնտեղ, տպագրելով նաև «Ակնարկ թուրքիայի եզդիների մասին» ծավալուն ուսումնասիրությունը, որտեղ համզում է այն

եղրակացության, որ քրդերը և եզդիները էթնիկական մեկ ծագում ունեն: Քրդերին քաջատեղյակ Ս. Եղիազարովը ջանացել է մահ կազմել քրդական այրուքն: Այդ հարցով 1980-ական թվականներին նրան է դիմել Արևելյան Հայաստանի քուրդ-եզդիների առաջնորդ Հասան ադան, որ ցանկանում էր հայ մտավորականության օգնությամբ քուրդ-եզդիների համար դպրոցներ քանալ: Այդ խնդրանքը Եղիազարովն ընդունում է ցերեմոնիայով և պատրաստակամությամբ է հայտնում կազմելու քրդական այրուքն: Նա վաղուց արդեն ստեղծել էր ինչպես բառիմաստա, այնպես էլ ռուսաստան քրդերն այրուքնը, որ գետնել էր իննց իր քառարաններում: Սա ևս ցույց է տալիս հայ երախտաշատ քրդագետի մեծ ու շնորհակալ ծառայությունը քուրդ ժողովրդին:

19-րդ դարի արևմտահայ հասարակական մտքի ակամավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Մաթևոս Մամուրյանը, իր աշխատություններում, հողվածներում և զեղարվեստական ստեղծագործություններում (տատկապես «Հայկական մամակամի»-ում և «Սև լեռան մարդը» պատմավեպում) անդրադարձել է քուրդ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակին, քրդական հարցում քուրդական կառավարության և եվրոպական տերությունների դիրքորոշմանը և այլ հարցերի: Նա ևս իր հողվածներում հայ մտավորականության առաջ հարց էր բարձրացնում լուսավորություն տարածել քրդերի մեջ, գտնում էր, որ երկկողմանի բարեկամությունը կհասցնի ինչպես հայ, այնպես էլ քուրդ ժողովրդի իրձերի ու նպատակների իրականացմանը:

Խրիմյան Հայրիկը 19-րդ դարի այն լայնախոհ հայ մտավորականներից էր, որոնք ջանում էին լուսավորություն սերմանել քրդերի շրջանում, զբաղվել նրանց մշակութային հարցերով: Գարեգին Մրվանձտյանի հետ մա ջանք չի խնայել ամբապնդելու հայ-քրդական համագործակցությունը: Իր գործունեության առաջին իսկ շրջանից, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի պաշտոնը ստանձնելուց հետո, Հայրիկը բազմաթիվ փաստերով քուրդական կառավարությանն է ներկայացնում ինչպես հայ, այնպես էլ քուրդ ուսմիկ ժողովրդի ծանր վիճակը: Համակրելով քուրդ ժողովրդին՝ 1880թ. մա հատուկ հանձնարարություն է տալիս Հայաստանի սուլթանների հանձնաժողովի նախագահությանը, ցորեն, հաց և դրան քաշխել քրդերին, որպեսզի քուրդ ժողովուրդը ևս սովից չկուտորվի¹²: Խրիմյան հայրիկը բազմիցս այլ միջոցառումներ է ձեռնարկել օգնելու քուրդ սուլթաններին, մա մույմիսի իրեն հասանելիք գումարը հաճախ հատկացրել է նրանց, փրկելով հարյուրավոր քուրդ սուլթանների կյանքը¹³:

Խրիմյան Հայրիկը աջակցել է այն հայ մտավորականներին, որոնք զբաղվում էին քուրդ ժողովրդի մշակութային հարցերով: Նրա մտադրություններն այդ ուղղությամբ առավելապես արտահայտված են 1880թ. Գ.Նոբարտունյանի և Գ.Մրվանձտյանի միջև փոխամակված մամակներում: Նա միաժամանակ կապեր է հաստատել քուրդ աշիրեբապետների ու մտավորականների հետ, ջանալով նրանց աջակցությամբ հայ մտավորականության միջոցով լուսավորություն տարածել քրդերի շրջանում: Եվ պատահական չէ

հանրահայտ այն իրողությունը, որ քրդերը հատուկ նարգանք ունին հայ եղբորակամության, առավել ևս Խրիմյան Հայրիկի նկատմամբ, որին իրավամբ անվանում էին միլիարդատ (սուրբ մարդ):

Հայ ճանաչված մտախորական Երվանդ Լալայանը շատ է մտահոգվել քրդական նարգանքով: Եւ ճիշտ նշանակություն է տվել քրդական ժողովրդական բանահյուսությանը, հավաքել քրդական եղբայրներ, երգեր, վիպագրեր: Եւ բազմիցս եղել է Մոկսի, Սասունի, Բիթլիսի, Վանի շրջաններում, մասնակցել ծխակառարությունների, հարսանիքների և ինչպես քուրդ, այնպես էլ հայ բանահավաքներից զրի առել քրդական բանահյուսության և ազգագրական նյութերի լավագույն նմուշները, որոնք հետագայում տպագրել է հայկական պարբերական մամուլում:

Հայտնի է, որ ինչպես հայկական, այնպես էլ քրդական բանահյուսության բազմաթիվ նմուշներ հավասարապես հարստացրել են եղել երկու ժողովուրդներին և երկու լեզվով էլ տարածված են եղել նրանց մեջ: Լալայանին քերական հետաքրքրել է այդ իրողությունը և, պատահական չէ, որ նա փնտրել է այդ նմուշները, զրի առել, որոշ դեպքերում՝ թարգմանել, իսկ որոշ դեպքերում էլ բանասացներից լսած ձևով տպագրել:

1882թ. նա քրդերից լսում է «Թմկաբերդի առուը» և այն զրի առնում ու հենց նույն թվականին տպագրում է իր «Չավախի բարձունք» գրքում: Եւ քրդերից լսել և զրի է առել նաև «Ուտառոմ Չալի» պատմությունը և նրա քրդական տարբերակը հետագայում տպագրել իր «Լասպուրական» գրքում:

Լալայանը վկայել է, որ Վանի, Սասունի, Բիթլիսի հայերը եղյակապ տիրապետում էին քրդերին, նրանցից շատերը ինչպես քրդական, այնպես էլ հայկական բանահյուսության նմուշները պատմում էին հենց քրդերինով: Այդ երկու ժողովուրդները սերտ հարաբերությունների մեջ էին, փոխադարձաբար մասնակցում էին միմյանց ծխակառարություններին, որախոյուններին ու սուգերին¹⁴:

Քրդական մշակույթի նկատմամբ Ե.Լալայանի տածած հետաքրքրությունն ավելի ակնհայտ դրսևորվում է այն ժամանակվանից, երբ նա հիմնադրում է «Ազգագրական հանդես» պարբերականը (1896): Հանդեսի տարբեր համարներում տեղ են գտնում նաև քուրդ ժողովրդի պատմությանը, բանահյուսությանն ու ազգագրությանը վերաբերող նյութեր:

Հայ երածշտագետները նույնպես զբաղվել են քրդական երածշտությամբ: Կարա-Մուրզան և Կոմիտասը 19-րդ դարի վերջին ոչ միայն գնահատել են քրդական երգարվեստն ու երածշտությունը, այլ ուղղակի զբաղվել դրա հավաքմամբ, զբառմամբ ու մշակմամբ: Այսպես, Քրիստափոր Կարա-Մուրզան քրդական երածշտության պատմության մեջ նայում է իր մշակած «Քրդերի մաղչը» և «Կունը վալին» երգերով: Թատնուս հրատարակվող «Պայքար» թերթը, ամբողջատնաբով քրդական երածշտության բնագավառում Կարա-Մուրզայի ծառայություններին, գրում է. «Բ.Կարա-Մուրզան եղած է քրդական երգարվեստի առաջին բանահավաք մշակողներն մեկը»¹⁵:

Սակայն սլետը է պարզորոշ ասել, որ համճարեղ Կոմիտասը առաջինն էր, որ հիմք դրեց քրդական մշակված, նուտայագրված երաժշտությանը: Կոմիտասը լավ գիտեր քրդերին: Նա եղել է քրդական հարսանիքներում, մասնակցել ուրախություններին, լսել քրդական ասերն ու դրանցից քաղել քրդական երաժշտության լավագույն նմուշները: Ձերն կապեր է ունեցել Ռոստոք բեկի հետ, եղել է Շամիրամ գյուղում: 1899թ. Բեռլինում Կոմիտասը հանդես է գալիս քրդական երաժշտությանը մվիրված իր ուսումնասիրությանը, որը համարվում է նրա դիպլոմային աշխատանքը և ընդունվում է ֆեռմոթյամբ: Նա կարողացավ հերքել եվրոպական երաժիշտների այն թյուր կարծիքը, թե քրդական երաժշտությունն իբր պարսկական և արաբական երաժշտության խառնուրդ է ու հաստատել, որ այն իսկական երգ ու երաժշտություն սկզբո ժողովրդի մեջ հույս ու պատմությունն արտացոլող երաժշտություն է, որ այն ունի ազգային ինքնատիպություն: Մեզ են հասել Կոմիտասի ծայնագրված 13 քրդական մեղեդիներ և որոշ արխիվային նյութեր¹⁶:

Ամփոփելով պետք է նշենք, որ սոցիալ-տնտեսական միջավայրի և առաջադրանքների, հասարակական-քաղաքական և մշակութային իդեալների ընդհանրությունը այն կենարար հողն է, որի վրա պիտի առավել զարգանան անցյալ դարերի համատեղ ոգորմներում արմատավորված հայ և քուրդ ժողովուրդների քառեկամական փախնարարությունները:

SUMMARY

The paper deals with the progressive role of the Armenian intelligency in the development of Kurdish culture during the second half of the XIX century.

Many Armenian scholars, literators, clergymen were involved in the study of the Kurdish history, ethnography, Armenian-Kurdish relations. Among them the author distinguishes Kh.Abovian, M.Tigranian, M.Momjian, G.Artsrouni, M.Mamourian, M.Khrimian, etc. Due to their efforts had appeared fundamental studies devoted to the Kùrdish history, language, poetry, music.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արտյամ, Երկերի ժող., հ.8., 1958, էջ 260:
2. Խ.Արտյամ, հ.8. Ե., էջ 260:
3. Նույն տեղում, էջ 377:
4. Նույն տեղում, էջ 257:
5. Հայկի գործոց և աշխատությանց, Սկրտիչ փարդապետ Տիգրանյան, Կ.Պոլիս, 1864, էջ 9:
6. Լապտերի լուսատու յորիննալ ի տեղ Սկրտիչ փարդապետ Տիգրանյան, Կոստանդնուպոլիս, 1866, էջ 19:
7. Մ.Նապլանդյան, Անտիպ երկեր Ա.Համաննիսյանի կոմենտարիաներով, Երևան-Մոսկվա, 1953, էջ 465:
8. «Մշակ» 1881, հ. 34, էջ 103:
9. Նույն տեղում, էջ 23-24:
10. С.А. Егвазаров, Краткий этнографический очерк Эриванской губернии, Т. 1884.
11. Журнал "Наш миссионер", Киев, 1918, N1.
12. Ա.Թերզիբաշյան, «Արծիվը իր բույնի մեջ», Փարիզ, 1938, էջ 40:
13. Նույն տեղում:
14. Ե.Լալայան, «Կատարական», Թիֆլիս, 1912, էջ 201:
15. «Պաշար», Բոստոն, 1971, հ.264:
16. Ա.Գ. Գալպարյան, Կոմիտաս, Ե., 1961, էջ 180:

К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИИ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ГЕНОЦИДА ЕВРЕЕВ.

Геноцид относится к самым мрачным и трагическим страницам мировой истории, в котором идея абсолютного зла находит свое радикальное воплощение. На уровне обыденного сознания всякое упоминание конкретного случая геноцида неизбежно вызывает у нормального человеческого индивида реакцию, сопоставимую с негативным эмоциональным всплеском, и сопровождается оценками морального характера.

Однако как и всякое иное явление действительности, геноцид подлежит изучению методами научного познания, основанными на рационализирующей функции человеческого разума. Его научное изучение делает свои первые шаги; всеобъемлющей и общепринятой теории геноцида пока не создано. Однако уже накоплен значительный фактический материал по конкретным случаям геноцида и начинается этап их сравнительного изучения, при котором особое значение приобретают проблемы методологического характера. Основную научную задачу текущего момента четко сформулировал социолог Дж. Н. Портер; отметив в предисловии к одной из своих работ необходимость его "полномасштабного сравнительного изучения... с общемировой точки зрения"¹.

В русле решения этой задачи находится сравнительный анализ двух таких случаев геноцида, как еврейский и армянский. Не случайно, что именно на основе изучения этих двух случаев геноцида польский правовед Р. Лемкин создал в 1944г. концепцию геноцида как преступления против человечества, в которой дана юридическая квалификация термина геноцид². Эта концепция лежит в основе принятой Генеральной Ассамблеей ООН Резолюции 260 (III) от 9 де-

кабря 1948 года: "Предупреждение и наказание преступления геноцида"³. Именно в этом контексте оба случая претендуют быть уникальными.

Более того, они обладают целым рядом параметров, которые делают компаративистский подход особенно продуктивным и дают возможность на его основе делать глубокие обобщения. Так, Ф. Литтел выделяет 13 "общих характеристик" геноцида армян и холокоста, изучение которых, по его мнению, целесообразно с точки зрения более глубокого сравнительного изучения явления геноцида в целом: начиная с наличия долгой истории притеснения в качестве "презираемого и обижаемого" меньшинства и кончая использованием уголовных элементов в "стратегических направлениях программы убийств"⁴. Количество общих характеристик, конечно, может быть оспорено; их, на наш взгляд, меньше. Но главное, в данном случае - не это, так как эти характеристики не имеют сущностного значения. С обществено-исторической и "общемировой" точки зрения важными являются следующие обстоятельства:

а) геноцид армян был первым случаем широкомасштабного геноцида в современной истории, в котором проявились все его основные признаки;

б) геноцид евреев (или холокост) был случаем наиболее широкомасштабного и тщательно подготовленного геноцида, в котором некоторые его основные признаки нашли наиболее полное воплощение.

Эти факторы являются, на наш взгляд, детерминантами при сравнительном анализе геноцида армян и холокоста⁵.

К проблеме сравнительного изучения этих двух случаев геноцида обращались многие ученые. Некоторые из них посвятили ей специальные работы. Из их числа своей фундаментальностью и хорошим знанием фактического материала выгодно отличаются исследования Роберта Мелсона⁶ и Ваагна Дадряна⁷, которые положили полученные ими результаты в основу оригинальных концепций о некоторых универсальных закономерностях генезиса и осуществления геноцида. Так, Р. Мелсон сформулировал концепцию о прямой связи между революцией и геноцидом, согласно которой последний имеет место во время революционных изменений в социальной и политической структуре общества⁸. Это обобщение он сделал на основе сравнительного изучения геноцида армян и холокоста евреев в годы господства младотурок в Османской империи и нацистов Германии соответственно, которые он квалифицировал как революционные периоды. В. Дадрян на той же основе составил трехступенчатую "парадигму геноцида", в которой рассмотрел универсальные, на его

взгляд, факторы динамики геноцидального процесса, выделив при этом его три основные фазы: инициации, организации и применения. В последней он центральное место отвел правящей партии, сделал вывод о том, что в обоих случаях геноцида "главным преступником было не государство, как таковое, а две монолитные политические партии - иттихадисты-младотурки и национал-социалисты..."⁹. В дальнейшем Дадрян применил эту концепцию для подробного анализа политики геноцида армян Османской империи в период, когда у власти находилась партия "Единение и прогресс"¹⁰.

Концепции Р. Мелсона и В. Дадряна выявляют некоторые социально-политические факторы геноцида и позволяют глубже взглянуть в динамику геноцидального процесса в целом¹¹. Однако их претензии на универсальность не выдерживают испытания на прочность при столкновении с реальностью "геноцидального мира"¹², если применить выражение Алана Розенберга. Например, даже при самом скрупулезном рассмотрении взаимного геноцида народов тутси и хуту в Руанде и Бурунди на протяжении последних трех десятилетий вряд ли можно обнаружить его связь с социальной или политической революцией или же выявить решающую роль правящей политической партии в подготовке и осуществлении геноцида. Эти концепции не вполне применимы и к геноциду армян, который систематически осуществлялся в Турции на протяжении почти четверти века - в последние десятилетия существования Османской империи и в первые годы после прихода к власти кемалистов. В частности, ключевую роль играет геноцид армян, осуществленный в годы правления султана Абдул-Гамида II, который не вписывается в рамки вышеупомянутых концепций. Ведь с одной стороны он предшествовал т. н. младотурецкой революции, а с другой стороны в его осуществлении основную роль сыграли различные органы государственной власти, руководимые непосредственно из султанского дворца, а политические партии вообще были запрещены. Чувствуя уязвимость своих позиций, Р. Мелсон и В. Дадрян попытались как-то выйти из положения: первый в специальной статье попытался показать, что это была резня в традиционном турецком смысле, а не геноцид¹³, а второй определил политику Абдул Гамида в отношении армян как "протогеноцидальную"¹⁴. Однако имеющиеся факты опровергают эту точку зрения и позволяют со всей определенностью квалифицировать эту политику как геноцид.

Думается, сужение сферы применения вышеупомянутых концепций обусловлено ошибкой методологического характера. Их авторы являются сторонниками точки зрения, согласно которой холокост рассматривается в качестве модели геноцида в целом, а все оста-

льные известные случаи геноцида квалифицируются по степени наличия в них компонентов холокоста. Одна из видных представительниц этого направления Хелен Файн назвала холокост "архетипом концепции геноцида"¹⁵. Для нее и других сторонников этой точки зрения, в том числе и для В. Дадряна и Р. Мелсона, наибольшее число компонентов холокоста можно найти в геноциде армян, поэтому и он наиболее близок к первичной модели - холокосту. Так, Иегуда Бауэр, известный как один из наиболее последовательных сторонников концепции "первичности" холокоста, определяет геноцид армян как "родственное холокосту (Holocaust-related) явление"¹⁶.

Такая методологическая установка и основанные на ней концепции, по нашему мнению, не продуктивны с точки зрения компаративистского исследования геноцида как явления мировой истории, так как зачастую ведут к механическому перенесению характерных для холокоста структурных составляющих на другие случаи геноцидов, что порождает в свою очередь искаженные представления о геноциде в целом. Так, весьма спорным является, на наш взгляд, утверждение Р. Мелсона о том, что "геноцид является своего рода социальной революцией"¹⁷. Значительно большие возможности в этом направлении предоставляет общесоциологический подход, согласно которому геноцид рассматривается как универсальный результат функционирования определенного типа общества и государства. Он был предложен американским ученым Ирвингом Льюисом Горовицем в 1976г. На основе изучения значительного количества случаев геноцида в разных уголках земного шара. Его концепция основывается на введенных им же в научный оборот понятиях "геноцидальное общество" и "геноцидальное государство", имеющих значительный сравнительно-исторический потенциал¹⁸. Дальнейшее развитие этот подход получил в известной монографии Лео Купера, в которой он сформулировал понятие "негеноцидального общества"¹⁹, то есть такого общества, в котором действуют сильные механизмы, препятствующие перерастанию репрессивной политики государства в национальном вопросе в геноцидальную.

Думается, сравнительный анализ особенностей генезиса и функционирования германского и турецкого государства, а также типов общества, порождением которых они были, является той методологической основой, на которой возможно наиболее адекватное компаративистское исследование двух тяжчайших преступлений против человечества - геноцида армян и еврейского холокоста. При таком подходе особое значение приобретает остававшееся до сих пор вне рамок серьезного научного интереса изучение различий между двумя вышеуказанными случаями геноцида, что вкупе с более осто-

рожной интерпретацией уже полученных результатов анализа их явных и скрытых "общих характеристик" углубит наши знания о природе явления геноцида в целом.

SUMMARY

The paper deals with the methodology of Genocide, carried out on the 1915 Armenian Genocide and Jewish Holocaust. The author concluded that the true picture of both could be reached if one would carry a thorough analyses of the Ottoman Empire and Germany, focusing on the typology of these states.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. J. N. Porter. Preface. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. IV.

2. См. об этом: Ю. Г. Барсегоя. Геноцид армян - преступление против человечества: (О правомерности термина и юридической квалификации). Ереван, 1990.

3. Текст см.: Организация Объединенных Наций. Сборник документов. Москва, 1981, с. 566 - 571.

4. F. H. Littell. *Holocaust and Genocide: The Essential Dialectic*. - *Holocaust and Genocide Studies*, 1987, Vol. 2, No. 1, pp. 98 - 99.

5. Конкретный сравнительный анализ двух вышеуказанных случаев геноцида не входит в задачу настоящей статьи.

6. R. Melson. *Revolution and Genocide: On the Causes of the Armenian Genocide and the Holocaust*. - *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. Ed. by: R. G. Hovannisian. New York, 1992, pp. 80 - 102.

7. V. N. Dadrian. *The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide. A Reinterpretation of the Concept of Holocaust*. - *Holocaust and Genocide Studies*, 1988, Vol. 3, No. 2, pp. 151 - 169; V. N. Dadrian. *The Historical and Legal Interconnections Between the Armenian Genocide and Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice*. - *The Yale Journal of International Law*, 1998, Vol. 23, No. 2, pp. 503 - 559.

8. Эта концепция наиболее полно изложена в: R. Melson. *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Chicago, 1992.

9. См.: V. N. Dadrian. Towards a Theory of Genocide Incorporating the Instance of Holocaust: Comments, Criticism and Suggestions. - *Holocaust and Genocide Studies*, 1988, Vol. 5, No.2, pp.129- 143.

10. *Ibid.*, p. 139.

11. Վ.Տադրեան. Պետրեան մը և պետական կոտորածներն մը միասին դերը Հայկական ցեղասպանութեան մը. - Վ. Տադրեան. Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով. Watertown, 1995.

12. См. его статью с глубокими рефлексиями по поводу некоторых аспектов терминов "холокост" и "геноцид": A. Rosenberg. The Genocidal Universe. A Framework for Understanding the Holocaust. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Antology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, pp. 46 - 58.

13. См.: R. Melson. A Theoretical Inquiry into the Armenian massacres of 1894 - 1896. - *Comparative Studies in Society and History*. 1982, # 24, pp. 491-509.

14. См. Соответствующий раздел его фундаментальной работы: W. Dadrian. The History of the Armenian Genocide; Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Providence - Oxford, 1995, pp. 111 - 176.

15. H. Fein. Political Functions of Genocide Comparisons. - In: *Remembering for the Future: Working Papers and Agenda. Volume III: The Impact of the Holocaust and Genocide on Jews and Christians*. Oxford-New York-Beijing-Frankfurt-San Paulo-Sydney-Tokyo-Toronto, 1989. p. 2428.

16. Y. Bauer. Is the Holocaust Exlicable? - In: *Remembering for the Future: Working Papers and Agenda. Volume II: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford-New York-Beijing-Frankfurt-San Paulo-Sydney-Tokyo-Toronto, 1989. p. 1970.17.

17. R. Melson. *Revolution and Genocide...*, p. 91.

18. I. L. Horowitz. *Genocide: State Power and Mass Murder*. New Brunswick, 1976. В дальнейшем он углубил ряд своих аргументов. См.: I.L. Horowitz. *Taking Lives: Genocide and State Power*. New Brunswick-London, 1997.

19. См. соответствующую главу вкн: L. Kuper. *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*

**ԻՐԱՆԱ-ԻՐԱՔՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԾՄԻ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱԴՄՔԱԿԱՆ ԱՐՉԱԳԱՆՔՆԵՐԸ**

◀ Իրանա-իրաքյան պատերազմը սկսվեց 1980թ. սեպտեմբերի 4-ին և ավարտվեց ութ տարի անց, 1988 թ. օգոստոսի 20-ին, կողմերից և ոչ մեկին չընդհատված հաղթանակ:

Այս անմիտ ու անհեռանկար պատերազմը խոր հետք թողեց և՛ Իրանի, և՛ Իրաքի հասարակական-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքում:

Իրանա-իրաքյան պատերազմի ավարտից տարիներ են անցել, սակայն գիտական հետաքրքրությունն ու կարևորությունը քեմայի առումով դեռևս ակնհայտ է: Որպես պատմական իրադարձություն՝ Իրանա-իրաքյան պատերազմը հետազոտողներին քննադրում է քազմակողմանի մոտեցումներ, որոնց թվում մաս միջազգային արձագանքները հոգուտ խաղաղ գոյակցության:

Հարկ է նշել մաս, որ հասարակական-քաղաքական մերզոքությունները, արձագանքները ներկայումս մույճրան գիտական արժեք են ներկայացնում, քանի որ լիովին ուսումնասիրված չեն:

[«Իրանա-իրաքյան պատերազմի հետևանքները Իրաքի սոցիալ-տնտեսական վիճակի վրա պատերազմի աստղին տարիներին (1980-1984 թթ.)» հոդվածում համառոտակի անդրադարձել ենք 1984թ. հուլիսի 12-ին Բաղդադում կայացած միջազգային կոնֆերանսի նշանակությանը: Այն ընթացակ «միջազգային խաղաղության և անվտանգության համար վտանգավոր իրանա-իրաքյան պատերազմի հետևանքները» խորագրի ներքո:

Ուշագրավ է, որ այս միջոցառումը կայացավ Բաղդադում, պատերազմի ընթացքում, տարբեր երկրներից Իրաք ժամանած արևմտաօրենական կազմակերպությունների, մասսայականություն վայելող հասարակական կազմակերպությունների և քաղաքական կուսակցությունների ուժերով ու նրանց ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Նշենք Եզխալտոսի Ազգային Առաջադիմական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Նալեյ Մեհի Էլ Գիմին, Պաղեստինի ազատության կազմակերպության ներկայացուցիչներին, Եզխալտոսի Ազգային դեմոկրատական

կուսակցության ներկայացուցիչ Ալ-Ջայաբու առաջարկել՝ ստեղծելու մշտական գործող կոորդինացիոն կոմիտե: Այդ ապագա կոմիտեն իր գործունեությամբ պետք է մայաստեղի իրանա-իրաքյան պատերազմի շտապօգնությունները:

Անրը մշված կոմիտեանի կարևորությունը ցայտուն փաստ է, որին անդրադառնում ենք այս բեմայի լուսարամման ընթացքում: Կարևոր է և ուշագրավ, որ Իրաք էր ժամանել և ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերել մահ Իրանի ընդդիմադիր շարժման ներկայացուցիչներին Հ. Մատլին, որը «Իրանի աշխատավորության դեմոկրատական շարժում» կազմակերպության ներկայացուցիչն էր: Նա դատապարտեց իր երկրի վարչակարգը, պատերազմը շարունակելու մեղադրանքով, միաժամանակ այդ քաղաքականությունը որակելով որպես սեփական ժողովրդի դեմ ուղղված մասսայական սպանդ: Հ. Մատլին ելմանակամ մեղքը բարեց Իրանի «Մուսուլման եղբայրներ» խմբավորման վրա, վկայելով, թե այդ ժամանակ երկրում գործում էին մահ մման առաքելությամբ խմբավորումներ:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ իրանա-իրաքյան պատերազմի դատապարտման գործում իր ավանդն ունի մահ Իրաքի հասարակական – քաղաքական գործիչ Արա Խաչատուրը, որը երկրի արհմիութենական շարժման մասնակիցն ու ցատագովն է, տարբեր տարիներին՝ սկսած 1960թ. դեկտեմբեր է Իրաքի արհմիությունների համընդհանուր ֆեդերացիան, լինելով նրա գլխավոր քարտուղարը, ինչպես մահ այդ կազմակերպության գործադիր կոմիտեի ղեկավարը և գրադեցրել այլ պաշտոններ:

1984թ. Բաղդադում արաբներեն, առանձին գրքով հրատարակվեց նրա հուշերի ընտրանին «Անճնական դիտարկումներ Իրաքի քանվորական արհմիությունների գործունեության մասին» վերնագրով:

Արա Խաչատուրը հատկապես անդրադառնում է Իրաքի աշխատավորության ծանր վիճակի դրդապատճառներին ու տալիս էլիմնավորումներ: Նա գրում է՝ «Պատերազմը ավելի բարդացրեց իրավիճակը, որն առանց այն էլ ծանր էր: Պատերազմի ավելի քան չորս տարիների ընթացքում աշխատուժը կրեց որակական լուրջ փոփոխություններ: Նրա կազմը, կառուցվածքը, մասնագիտական հատկանիշները, որակը և քանակը որոշելը դարձավ ավելի դժվար, քան մինչ պատերազմը:

Ոչ միայն արտադրության ոլորտի որակյալ մասնագետները, այլև Իրաքի ողջ հասարակության ամենատարբեր ներկայացուցիչներ, որոնք ի վիճակի էին գննք վերցնել, չչտուվեցին պատերազմի քուրան: Աշխատավորության ընտրանին առիվված էր պատեցնել պատերազմի և ավերի ամիվը, փոխանակ մյուսական բարիքներ ստեղծելու»:⁴ Բնական է, որ աշխատավորները հայտնվեցին իրենց համար նոր կարգավիճակում, երկու երկրների համար էլ կորտարքեր պատերազմի դաշտում:

Հեղինակը հատկապես շնչտում է, որ իրանա-իրաքյան պատերազմի ծանր հետևանքներից մեկն էլ այն հակասական վերաբերմունքն էր, որ

ստեղծվեց աշխատուժի նկատմամբ: Իրացից բանվորը գնում էր մեռնելու, իսկ նրա փոխարեն, կազմակերպված կերպով, աշխատուժը համալրվում էր արտասահմանցի աշխատավորների հոսքով՝ Սլոնիայից, Եգիպտոսից, Հնդկաստանից, Պակիստանից: Ջգալի թիվ էին կազմում նաև քայվանցի և սլաոնստինցի քանվորները:⁵

Հետաքրքիր է նաև անդրադարձը Իրաքի ազգայնակյության սոցիալական կտրվածքին: Հեղինակը 1980–1984 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածը քննարկելու է որպես հասարակության ստադրմբացը ետ սլանող, երկրորդ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ուղուց շեղող դաժան փորձություն:

1985 թ ապրիլի 22-ից 25-ը իսլամական ժողովրդական երկրորդ համագումարը:⁶ Ուշադրության կենտրոնում իրամա-իրաքյան պատերազմի դատապարտումն էր և խաղաղության սրաշտաբանությունը:

Մեր տվյալները այս ընթացքում՝ այսինքն պատերազմի առաջին կեսին, մարդկային զոհերի թվի մասին հակասական են, սակայն մի բան սխալ է, որ արդեն 1983թ. զոհերի թիվը կազմում էր 200 հազ., իսկ 300 հազար մարդ վիրավորվել կամ զերի էր ընկել:

Իրամա-իրաքյան պատերազմի կոոստարեր նշանակությունը գիտակցվում էր Իրաքի հասարակական-քաղաքական շրջաններում: Այդ են վկայում պատերազմին վերաբերող փաստական նյութերը, քանի որ Բաղդադը ջերմեռանդ ընդառաջում էր իր երկրում խաղաղության նշանաբանով, պատերազմը դատապարտող միջոցառումների անցկացմանը:

Համաձայն հավաստի աղբյուրների, Իրանը գնալով ավելի լայնորեն էր պատերազմի մեջ շարժում զինվորական գործին վատ պատրաստված ֆանատիկների՝ «մարդկային ալիքների» մեթոդների հարձակումներին ապավինելով: Որոշ դեպքերում Իրանի դպրոցների աշակերտներ, որոնց հավատացնում էին, որ յուրաքանչյուր զոհված իրանցի կնայտմվի դրոստում, դասարանների լրիվ կազմով ուղարկվում էին ռազմաճակատ: Այս տվյալները վերաբերում են պատերազմի առաջին կեսին՝ 1983-1984թթ.:

Համազորը գտնում ենք Իրաքում, որի հաստատումն են երկրի նախագահի՝ Սադրամ Հյուսեյնի ճառերը, ուղերձները իր ժողովրդին, կամուսն, ծեղերին:

Դիմելով երիտասարդությանը, Իրաքի ղեկավարը նշում է.

«Ես ձեր ամուսնից եմ դիմում Թեհրանի ղեկավարներին, որ Իրաքի սպանելը և նրա զինվորները, և մեր ցամաքային գործերը և օդային ուժերը, և ծովային նավատորմի ուժերը, և ազգային բանակի մարտիկները, և Իրաքի ծեղումիները, և Իրաքի տղամարդիկ, Իրաքի կամայք, Իրաքի երիտասարդությունը, Իրաքի երիտասանները, նրանք բոլորը այսօր կանգնած են կեռ թրի նման, հայրենիքի սահմանների վրա, որպեսզի ոչնչացնեն ագրեսիայի բոլոր փորձերը, ինչպես նրանք վարվեցին անցյալ փաստաբան ժրերի ընթացքում»:⁷

«Այս օրերին հատկապես ողջունում եմ մեր հիանալի որդիներին՝ ուսանողներին՝ որոնք տնկյում են զենք վերցնել, քայց մենք նրանց ասացինք, որ շարունակեն պարապմունքները մինչև ամառային արձակուրդները, իսկ այդ

ժամանակ մեք մրանց հրացաններ կրածանենք: Եվ անս այսօր մրանց մախապարտրատական զինվորական մարտարներում են և պատասխանատու դիրքերում ամօր ու եպարտ պահում են հրացանները, Ձինված ուժերի և ժողովրդական բանակի, իրենց երբայրների հետ մեկտեղ պաշտպանում են բանկազին հայրենիքը»:

Ֆրանսիական լրագրողների հետ հարցազրույցում Սադդամ Հուսեյնը անդրադառնում է հակատակորդի բանակի կազմին՝ «Երկու օր առաջ իրանցիները հայտարարեցին, որ Դիզբայում և Շուշում մրանց կազմում մարտնչել են իրանցի տասնչորսամյա քաղաքացիներ: Դա ևս մի ապացույց է, որ մրանք մարտնչում են հետամնաց ուղեղներով, որոնք անցնում են միջակամ ուսումնառություն, փոխամակ օրենքներին ու կյանքին տրամաբանորեն վերաբերվելու»:¹⁰

Ֆրանսիական լրատվական միջոցները՝ Ֆրանսիական մամուլի կենտրոնական գործակալությունը, «Լուվել Օբսերվատորաթ», Ֆրանսիական եկոտատատեսության առաջին և երրորդ ծրագրերը, «Ֆիզայաթ» և «Ֆրանց առաթ» քննարկող, Ֆրանսիական ոստիոն և «Փարիզյան լիբերե» լրագրողների մախապարտրատման կենտրոնը, «Ասիա և Աֆրիկա» ամսագիրը, ֆրանսիական մամուլի գործակալության ներկայացուցիչները և «Մերձավոր Արևելքում խաղաղության ընկերության» մախագահը 1982թ. ապրիլի 1-ին Բաղդադում, հարցերի րվում ներկայացրին մաև հետևյալը՝ «Արդյո՞ք Իրաքը աջակցում է Խոմեյնու վարչակարգի ընդդեմաղիներին: Ի՞նչ կասեք Իրանին ցուցաբերված իսրայելական օգնության մասին»:

Կալո՞ղ եք հանգամանալի մեզ բացատրել այդ օգնության մամրամանները, հատկապես սպառազինության ոլորտում»:¹¹

Արտատահմանյան առաջաղիմական մամուլը բազմիցս նշում էր, որ Իրանի ժողովրդական կուսակցությունը (ԹՈՒՂԵՐ), ելնելով Իրանի ժողովրդի շահերից և ընդհանուր իրադրությունից, որը ստեղծվել էր տաքսածաշրջանում, աղղեն պատերազմի սկզբնական շրջանից սկսած, դատապարտում էր մրա զարգացումը և կոչ անում ամհապաղ դադարեցնել այն որպես կորուտարեղ գործողություն երկրի համար:

Գերմանական հեղինակավոր ամսագրերից «Բլեթթեր Ֆյոլք դոյչե ունդ ինտերնացիոնալ սոլիտիկ» ամսագիրը գրում էր. «Այդ պատերազմի ընթացքը ուղղված չէ ո՛չ հօգուտ Իրանի, ո՛չ էլ Իրաքի ժողովուրդների, այստեղ շահող դուրս նկան մյուսյն Պենտագոնն ու Իսրայելը»:¹²

Արևմտանկրպակական երկրների մամուլում տեղ էին գտնում նյութեր, որոնք պարզորոշ ընդգծում էին արաբական երկրների հակասական վերաբերմունը Իրաքին և Իրանին, պատերազմող երկու երկրներին. «Ցամախիքն» գրում էր, որ այդ պատերազմը «ծառայում է արաբների մասնատմանը»:¹³

Միաժամանակ պատերազմական մթնոլորտը նպաստում էր Մերձավոր Արևելքում նոր քեժ կետեր ստեղծվելուն: Նշենք, որ 1982թ. հունիսին Իսրայելը ներխուժեց Լիբանան, որը գրեթե միաժամանակ էր, կամ համընկնում էր

իրանա-իրաքյան ռազմաճակատում «Ռամադան» անվանումով արյունահեղ գործողությունների զարգացմանը:

Այդ օրերին «Ինդիան էքսպրես» թերթը գրում է, որ իրանա-իրաքյան պատերազմը Լիբանանում ծավալված ազդեցիկացի կարող էր ոչադրությունը չեղել և արաբներին ավելի մասնատել:¹⁴

Այս իրադրությունը ընկալվում էր նաև արաբական մյուս երկրների կողմից, որոնք ընդգրկված չէին իրանա-իրաքյան պատերազմում:

Միջինասի նախագահ Հաֆեզ Ասադը իր հարցազրույցներից մեկում նշում է՝ «խաղաղությունը տարածաշրջանում կարող է հիմնվել Միացյալ Ազգերի կազմակերպության որոշումների վրա, որոնք կճանաչվեն միջազգային համալսարանի կողմից: Մենք արդեն բազմիցս հայտարարել ենք, որ ընդունում ենք այդ քանաձևերը»:¹⁵ Այդ նույն հարցազրույցի ընթացքում նաև նշվում է՝ «Հաշվի առնելով, որ Իսրայելը ծրագրում է հետագա էքսպանսիոնիստական քայլեր, ընդհուպ միչև «Մեծ Իսրայելի» ստեղծումը, որը կտարածվի Նեղոսից մինչև Եփրատ, ինչը սիռնիստական շարժման ներկայացուցիչները առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հասցեագրեցին Փարիզի խաղաղասիրական կոնֆերանսին հատուկ մեծորանդումով, որով առաջարկվում էր Լիտանի գետի ակունքները, ներկայիս հարավում, ընդունել որպես Իսրայելի տարածքի մի մասը, դրանից կարելի է եզրակացնել, որ Իսրայելը գործնականորեն ձգտում է ամենախիստի ենթարկել Լիբանանի հարավային մասը»:¹⁶

«...Պատերազմը Իրաքի դեմ, դա նրանց (ճակատի ունի Իրանին - Կ.Ս.) հիմնական նպատակն է, և Իրաքի օկուպացումը ճանապարհ է դեպի Լիբանան, հետևաբար անհրաժեշտ է, որ արաբ ազգը բույլ տա Խոնյուն գրավել Իրաքը, որպեսզի նա և Բեզիկը միմյանց ձեռք բռնվեն Լիբանանում, կամ միգրացի մեկ այլ արաբական երկրում: Այո, դա է նրանց պահանջը, և դա է նրանց իրական ծրագիրը, և սա է այդ կուրսի քննական հետևանքը, որին հետևում է Խոնյունին այն թուլեցից, երբ իշխանությունը ստանձնեց»:¹⁷

Ի դեպ Լիբանանից նույնպես աշխատուժի զգալի խոսք էր սկսվել Իրաք, հենց պատերազմի առաջին տարիներից՝ «ավելի քան 250 հազ. լիբանանցիներ աշխատում են արաբական այլ երկրներում. Դրանք որակյալ և լավ, այսինքն քարժր վարձատրվող մասնագետներ են: Բանկերը ծաղկում են, քանի որ նրանք տնօրինում են այն գումարներին, որը կուտակվում է լիբանանցիների այդ հատվածի աշխատանքով: Էմիգրացիան դարձել է երկրի «արդյունաբերության հիմնական ճյուղերից մեկը»: Այս հանգամանքը պայմանավորում է ևս մեկ լուրջ կառուցվածքային փոփոխություն հասարակության կազմում: Երբ նախկինում լիբանանյան կենցաղսպասարկման ոլորտը իր աշխատուժը օգտագործում էր իր երկրում՝ Լիբանանի կարիքները իրագործելով, ապա այսօր տնտեսության այդ քնազավատի մասնագետները երկրից մեկնում են Իրաք, Պարսկական ծոցի պետություններ կամ Սաուդյան Արաբիա և այնտեղ են առաջարկում իրենց ծառայությունները: Լիբանանում 1981-

1982թ. սկսեցին բացվել մի քանի մասնավոր դպրոցներ, համապատասխան լինելով հանրային մասնագիտական ծրագրերով, որոնք ուսուցանում էին երիտասարդ լիբանանցիներին, նկատի ունենալով երկրից նրանց մեկնելու հնարավորությունը:

«Ըմբռնող ուսանողները մեկնել են, - պատմում է մի պրոֆեսոր, փողոցում հանդիպելով Էր-Ռիյադից արժակալորդներին տուն վերադարձած ուսանողի քարկին պատասխանելուց անմիջապես հետո: (Այսինքն սա ամենացավոտ խնդիրներից մեկն է):

Նրանք բոլորը պետք է սկսեն նրանից, որ փող վաստակեն արտասահմանում: Նրանցից ոմանք ավելի ուշ վիճակի են լինում փողը կուտակել մեք երկրում կամ Եվրոպայում: Պարսկական ծոցի երկրներում նրանց ավելի քարծր են վճարում: Նրանք ապրում են համեստ ու խնայողաբար: Չէ որ այնտեղ շատ չես վաստակի, եթե չաշխատես: Ահա թե ինչու են զմարդ ավելի նորանոր բանկեր բացում »:¹⁸

Հողվածագիրն ավելացնում է նաև, որ «դա վերջին հաշվով պայմանավորում է այն փաստը, որ լիբանանյան քրիստոնյաները հրաժարվեցին իրենց երկրից առանձնաճակ, հեմվել Իսրայելի վրա և տեղծել սեփական միևի պետություն: Չէ որ մեզան քաղաքականությունը կհանգեցնի նրան, որ այլևս չեն կարողանա մեկնել մալթով հարուստ երկրներ: Իսկ եթե այդ կապը, կամ հնարավորությունը խախտվի, ապա նրանք իրենց ամբողջում սովից կմահանան»:¹⁹

Այս մեջբերումը հետաքրքիր փաստ է, քանի որ Իրաքում պատերազմից շատ ժամանակ չէր անցել (1980թ. սեպտեմբեր), և արդեն առաջին սլամում Իրաքն էր, որը աշխատուժի զգալի կարիք ուներ:

Եվ եթե լիբանանցի մասնագետները ստիպված էին հեռանալ իրենց երկրից երկարաձգվող պատերազմի պատճառով, ապա եզիպտացի բանվորների համար մույն Իրաքը գործազրկությունից փրկվելու մի նոր վայր էր: Բավական է ճշել, որ իրանա-իրաքյան պատերազմի տարիներին Իրաքում հայտնվեցին մտավորապես երկու միլիոն եզիպտացի բանվորներ, այն տեղերում աշխատելու համար, որ աշխատողները բանակ էին գոյակույվել և պատերազմի դաշտում էին: Ընդ որում, այս երկու միլիոն քիվը բազմիցս շեշտվում էր պատերազմի ընթացքը լուսաբանող տեղեկատվական աղբյուրներում:

Որքան էլ որ ներկա բեմայի շքեանակից դուրս է, սակայն տեղին ենք համարում ավելացնել, որ այդ աշխատատեղերը դրախտավայրեր չէին, անգամ ոմանց համար ճակատագրական եղան, քանի որ խոսքը վերաբերում է արագ բացվալովոր մալթամթերքների արտադրության ոլորտին, ինչպես նաև զինամթերքի արտադրությանը, ռազմական կոմպլեքսին, որոշ նյութերի պահեստավորմանը և այլն:

Ինչպես հայտնի է, իրանա-իրաքյան պատերազմի ուր տարիների ընթացքում եզիպտոսը պաշտպանում էր Իրաքին, իսկ երբ նրանք Հորդանանի

և Եմենի հետ մեկտեղ հիմնեցին արաբական համագործակցության խորհուրդ, այդ երկու արաբական երկրների՝ Իրաքի և Եգիպտոսի փոխհարաբե-
րությունները ավելի սերտ բնույթ կրեցին: Մակայն 1989թ., այդին պատե-
րազմի ավարտից հետո, մամուլում հանդիպում են տարբեր հրատարակում-
ներ՝ քայքայյալների մատվածքով, Իրաքի և Եգիպտոսի փոխհարաբերությու-
ններում, որոնց հիմքում Եգիպտոսի քանվորների աշխատավարձի, առուջու-
թան, արտադրամասերում դժբախտ պատահարների, անխուսափելի վնաս-
վածքների, վթարների, անգամ զգալի զոհերի մասին մտահոգությունն է:

Եգիպտական որոշ լրատվական աղբյուրներ վկայում են, որ այդին
1989թ. ամռանը երկու միլիոն եգիպտացի քանվորների կետը, այսինքն մեկ
միլիոնը սոխիված էր վերադառնալ Եգիպտոս, քանի որ Իրաքում, պատե-
րազմից հետո, բանակից զորացրվածները, վերադարձածները պետք է գրա-
վեին իրենց մահակին աշխատատեղերը, կամ եթե ոչ, ապա պետք է աշխա-
տանք գտնեին: Հետևաբար, Իրաքի կառավարությունը պատերազմի ավար-
տին անհրաժեշտ համարեց որոշակի սահմանափակումներ մտցնել, Իրա-
քից դեպի Եգիպտոսի քանկերը ֆինանսական փոխադրումները նվազեցնե-
լու նպատակով:

Տեղին ենք համարում նաև նշել այս հրատարակումը պատերազմող
մյուս երկրի՝ Իրանի մասին «Լուրջ ֆինանսա-տնտեսական ճգնաժամ» վեր-
նագրով:²⁰

«Այդուր՝ այդ լուրջ ֆինանսա-տնտեսական ճգնաժամը, որ ապրում էր
Խոմենյու վարչակարգը, այն պատճառով է, որ զինվորների և կրոնական
գործիչների միջև առկա են տարածայնություններ նաև պատերազմական
լայնածավալ հարձակման, երկարաձգման շուրջ, ինչի մասին Թեհրանում
արդեն մի քանի շաբաթ առաջ հայտարարել են»:

Այդ ճգնաժամը բացատրվում է մի քանի պատճառներով: Բնական է,
պատերազմով և ռազմական տեխնիկայի գնումներով, ինչպես նաև այլ
տեխնիկայի գնումներով, ինչպես նաև այդ տեխնիկայի համար անհրաժեշտ
պահեստամասերի ձեռքբերումով, որոնց համար շատ քանկ զին է վճարում,
ինչպես նաև կառավարման պատճառով, որը իրեն չի արդարացնում, ազ-
գայնացված ձեռնարկությունների կոտակված դեֆիցիտով, ներմուծվող
արտասահմանյան ապրանքների աճով լայն սպառման ապրանքների ոլոր-
տում, որը հետևանք է քաղաքականության երկրի ներսում ազգային ար-
տադրության, նրա կրճատման, սահմանափակման հետևանքով:

Իրանում զործազուրկների թիվը երեքից-հինգ միլիոն էր կազմում, իսկ
երկրի քնակչության թիվը քառասուն միլիոն էր (1984թ. տվյալներով): Սրան
ավելացնենք նաև երկու միլիոնի արտահոսքը Իրանից, պատերազմի
հետևանքով:

Իսկ այդ նույն ժամանակ, Իրաքում բավական սուր էր դրված նաև ներ-
քին երկպառակությունների հնարավորության փտանգը: Թեև պատերազ-
մական գործողություններն ընթանում էին հիմնականում ճահճուտներում և

հարավային սահմանի ամսադատում, Իրաքի կառավարությունը, ինչպես նախկինում, լրջորեն մտահոգված էր, որ Իրանը անսպասելի հարձակումներ կարող է ձեռնարկել քաղաք խռովարարների օժանդակությամբ:

Այդ մտավախությունը բացատրվում էր ուժերի տեղաբաշխմամբ՝ իրաքյան զինուժը տարածվել էր վաղի ամբողջ սահմանի երկարությամբ՝ 700 մղոն: Իրաքյան վերջին երկու պահեստային զոչամասերը ուղարկվել էին դեպի հարավային տարածք և այդևս պահեստայիններ չկային, պատրաստ ուղարկելու համար Իրաքի հյուսիսային սահմանները, ռազմական գործողություններ սկսվելու դեպքում:

Ի դեպ, Իրաքի քրդերին աջակցում էին ոչ միայն իրանցիները, այլև այլախոս շիաներ Իրաքից: Մի քանի քրդական գյուղերում, ուր Բարզանուն նախատարին էին, քոյր տղամարդկանց հավաքեցին պատժելու կամ խոնարհեցնելու նպատակով: Այդ և վերջի մի դիվանագետ:

Սադան Հուսեյնը միաժամանակ ստեղծեց նոր դաշինք, համաձայնության գալով քրդական ժախ ուղղության դեկավար Ջալալ աք-Թալաբանու հետ՝ (Բարզանու կրանի հակառակորդի հետ): Իրաքի կառավարությունը Թալաբանուն տվեց մեծ արտոնություններ և կրճատեց Սուլեյմանիայի ժայռամասերի քրդաբնակ շրջաններում իրաքյան զինվորական հսկողությունները, միջամտության ներքո:

Թեև առանձնակի լայնածավալ ռազմական գործողություններում քուրդ խռովարարները չեն մասնակցել, նկատի ունի Բարզանու դեկավարությամբ վերջին ժամանակներս, սակայն նրանք շարունակում են Թեհրանին օգնել մատակարարման բնագավառում: Հետաքրքիր է նաև այս տեղեկությունը՝ «Աք Թալաբանին ցանկանում է օգտագործել նավթից ստացված եկամուտները՝ բարելավելու համար կենցաղային, բնակարանային պայմանները և կրթության ամբողջարար վիճակը: Սակայն իրականում, Իրաքի կառավարությունը չցանկացավ երաժարվել նավթից ստացված եկամուտների մեկ մասից, երբ երկրի տնտեսությունը լճացած էր, քանի որ անկրթածը էր Իրանի հետ ձգձգվող ու շատ քանակ մատուց պատերազմը կրել իր աջ բեռով»:²¹

Աք-Թալաբանին հույս ուներ, որ պատերազմական իրավիճակում անկաշուն իրադրությունը հարավային ճակատում Իրաքի կառավարությանը կտեսչի գնալ որոշ զիջումների և քրդերի հետ կնքել առավել շահեկան համաձայնագրեր:

Չցանկանալով ստեղծել ամբարենմապատ նախադեպեր, Իրաքի նախագահը ձգտում էր զոհարելով ճիշտ այնքան, որքան անհրաժեշտ է, որպեսզի հանգիստ լինի քրդերի կողմից աջակցության հարցում քաղաքար խաղաղություն պահպանելու, հյուսիսային ճակատում, և ոչ ավել:

Գալով իրանա-իրաքյան պատերազմի տարիներին երկրի ներքին քաղաքական ու տնտեսական կյանքին, ապա Սադան Հուսեյնը անհանգստացած էր նաև շիաների աղքատ, ընչազուրկ համայնքների հնարավոր խռովության վտանգից:

Նրանց ապրում էին երկրի հարավում, ուր տեղաբաշխված էին երկրի ամենախոշոր մավրախորերը: Իրանի կառավարությունը ստիպված էր զնալ զիջումների, 1980-ի սկսած, այսինքն պատերազմի հենց սկզբից, երբ առանձնացվեցին բավական խոշոր միջոցներ, շիաներով քնակեցված այս շրջաններին: Սակայն այդ ամենը դարձյալ բավարար չէր և չէր համապատասխանում այն եկամտուններին, որոնք ստացվում էին այն շրջաններից արտահանվող մավթի պաշարներից, ուր շիաները մեծամասնություն էին կազմում քնակչության թվաքանակում:²²

Իրանա-իրաքյան պատերազմը պայմանավորեց մեկ միջազգային մեր իրադրություն տարածաշրջանում, նոր խնդիրներ և պատերազմի ծանր հետևանքները երկու երկրների համար էլ խոչընդոտեցին սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի նպատակային իրականացմանը:

SUMMARY

The Iran-Iraqi war had certain impact on the social-political life of Iraq and Iran. Among the significant social-political factors of regional importance was the problem of the peace.

The article deals with the analyses of the social-political consequences of the Iran-Iraqi war, the absurd character of this conflict, destroying the two countries.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կ. Սամվելյան, Իրանա-իրաքյան պատերազմի հետևանքները Իրանի սոցիալ տնտեսական վիճակի վրա պատերազմի առաջին տարիներին (1980-1984), «Անթրոպոլոգիա և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» 16, Երևան, 1996, էջ 71:

2. К.Х. Самвелян, Рабочий класс Ирака в борьбе за упрочение республиканского строя и демократию. Ереван, 1979, с.50-51.

3. Արա Խաչատուր, Մին քաջարիք շախմայա ֆիլ անալ ալմիկղաթի ալումալ ֆիլ Իրակը, Բաղդադ, 1984 (արաբ.):

4. Նույն տեղում, էջ 58:

5. Նույն տեղում:

6. Վակդասի ալմուրաժար ալ իսլամի, 1985 (արաբ.):

7. «The Times» 2, 1984, 1-15, 2

8. Президент Саддам Хусейн в Национальный день, по случаю 14-ой годовщины ирольской революции. Багдад, Дар аль-Мамун, с. 49.

9. Նույն տեղում, էջ 47:

10. Интервью президента Саддама Хусейна с французскими журналистами, 1. 4. 1982. Дар ал-Мамун, Багдад, с. 23.
11. Նույն տեղում, էջ 16:
12. "Blätter für Deutsche und International Politik", 1984, II.
13. "Humanite", II - III, 1984.
14. Տես "Indian Express", 1984, III.
15. "The Washington Post", 14, VIII, 1983.
16. Президент Саддам Хусейн в Национальный день... с. 28.
17. Նույն տեղում, էջ 26:
18. "Neue Züricher Zeitung", 22 XII, 1981.
19. Նույն տեղում:
20. "Monde" 12, VII, 1984.
21. "The Washington Post" 27, III, 1984.
22. Նույն տեղում:

ԱՆՈՒՇ ԱՏԱՄՈՒԹՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ՆԿԱՏԱՄԱՐ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ 1978- 1979 ԹԹ. ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

1978-1979թթ. իրանական հեղափոխության ընթացքում Մյացյալ Նահանգների անբաբայց միջամտությունն Իրանում ընթացող պրոցեսներին, ինչպես և նրա քաղաքական ակտիվության ամնախաղեպ սատակացումն ամմիջապես պայմանավորված էին ոչ միայն Իրանում, այլև ողջ տարածաշրջանում նրա տնտեսական, ռազմավարական և քաղաքական շահերով:

ԱՄՆ-ի համար կենսական կարևորություն ներկայացնող այդ քազմարևույթ շահերն ապահովվում էին, ճախ և առաջ, Իրանի ներքաղաքական կաշունությանը, որի պահպանումը մշտապես Իրանում ամերիկյան քաղաքականության հիմնական և ամփոփոխ ասպեկտներից մեկն էր:

Մյացյալ Նահանգների հետ ամենատերտ հարաբերությունների զարգացմամբ հավասարապես շահագրգռված էին մաս Իրանի ղեկավար շրջանները և, մասնավորաբար, Սոհամմեղ Ռեզա Փեհլևի շահը, որն ԱՄՆ-ի հետ համագործակցությունը համարում էր իր վարչակարգի պահպանման և զոյատևման հզոր նրաշխիք և ամեն կերպ խրախուսում էր այն:

Հեղափոխության ընթացքում Իրանի նկատմամբ Մյացյալ Նահանգների քաղաքականության էվոլյուցիայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ուղղակիորեն թելադրվում էր իրադարձությունների բուտն զարգացմամբ և երկրի ներսում արագ փոփոխվող որոշակի իրադրությամբ:

Չնայած Իրանում քաղաքական լարվածության ակնհայտ նշաններին՝ 1978թ. սկզբներին Մյացյալ Նահանգների ղեկավարությունը շահի վարչակարգը շարունակում էր անկեղծորեն դիտել որպես միանգամայն կայուն և վստահելի դաշնակից, իսկ շահին՝ որպես իր ժողովրդի կողմից սիրված իմաստուն ղեկավար և զործիչ՝ ընդունակ զսպելու և հարկ եղած դեպքում դիմակայելու ցամկացած ընդդիմության:

Հավատարիմ ընդունված ստերեոտիպին՝ այդ ընթացքում Թեհրանում ամերիկյան դեսպանատան զեկույցներում Իրանում ծավալվող զանգվածա-

յին ելույթներն ավելի հաճախ ներկայացվում էին անհամեմատ մեղմ, չոկ որպես հասարակության առանձին խմբերի արտահայտություն, ինչը և մեծ չափով պայմանավորում էր հեղափոխական իրադարձությունների սկզբնական փուլում ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջանների ակնհայտ պասսիվությունը: Դատելով վերջիններիս կեցվածքից՝ պետք է ենթադրել, որ ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջաններում դեռևս չէին ընկալում այդ իրադարձությունների ողջ լրջությունն ու նրանց հավանական հետևանքների վտանգավորությունն ԱՄՆ-ի համար: Մասնավաճ, որ ԱՄՆ-ը հեղափոխական ուժերի կողմից դեռևս չէր ենթարկվում խիստ քննադատության, համզամանք, որն իրադարձությունների զարգացմանը սևեռուն կերպով հետևող որոշ դիտորդների առիթ էր տալիս չքացատել նույնիսկ մախազահ Ջ. Քարտերին որպես հաշտարար դատավոր երավիրելու հավանականությունը¹:

ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանների արտաքուստ տարօրինակ և իրադրությանը ոչ համապատասխան անեզություն և անտարբերության վկայությունն էր և այն, որ խմբերին առանձնապես կարևորություն չտալով՝ Քարտերը նույնիսկ հարկ չհամարեց իր օգնականներից որևէ մեկին հասնադարձել զբաղվել Իրանի գործերով, իսկ Ջ. Բեթզինակու՝ այդ պայտականությունն ստանձնելու չքաքցրած հավակնությունը, ըստ վկայությունների, նրան որոշակաբին նյարդայնացնում էր²:

Ավելորդ չէ նշել, որ Միացյալ Նահանգների ղեկավար շրջաններն ընդհանրապես ընդգծված դժկամությամբ էին ընդունում Իրանին վերաբերվող ցանկացած անհաճո լուր³ չկասեմալով թեկուզ զուտ տեսակետորին թույլատրելի համարել այդ երկրում իրենց դիրքերի թուլացման կամ հեռուն գնացող ծրագրերի ձախտման որևէ հնարավորություն:

Հարկ է հիշատակել, սակայն, որ այդ նույն ժամանակ Իրանի հարցերով զբաղվող շատ մասնագետներ և վերլուծաբաններ, իրատեսորին և սրտի գնահատելով ստեղծված իրադրությունը, կանխատեսում էին ոչ միայն դեպքերի հավանական զարգացումները, այլև նույնիսկ չափի տապալման հնարավորությունը, որը, սակայն, ցուցադրաբար անուշադրության էր մատնվում ԱՄՆ-ի ղեկավարության կողմից: Ս. Ջարլինի իրավացի բնորոշմամբ՝ 1978թ. ողջ առաջին կեսը ԱՄՆ-ի համար դեռևս ոչ թե տագնապի և անհասցատության, այլ սպառաժի և իրադարձությունների զարգացմանը հետևելու շրջան էր⁴:

Այսուհանդերձ, աստվել ասպահելության և իր համար իրադրությունը մինչև վերջ պարզաբանելու դիտավորությամբ Միացյալ Նահանգներն ընդարձակ հետախուզական գործունեություն էր ծավալել՝ հենվելով ոչ միայն սեփական հետախուզական ինժրաստորակտուրայի վրա, այլև լայնորին օգտագործելով իր դաշնակիցների (հատկապես Իսրայելի) համապատասխան ծառայությունների հնարավորությունները⁵:

Իրանում ծավալվող իրադարձությունների նկատմամբ ԱՄՆ-ի անտարբերության ոչ սրկաս կարևոր պատճառներից մեկն էլ, անտարակույս, այն էր, որ ԱՄՆ-ի պրագմատիկ ղեկավարներն ուղղակի խուսափում էին ներ-

քաշվել այդ զգայուն և նուրբ խնդրի մեջ, քանի որ ընդդիմության հարթամակի և իշխանավարության դեպքում չէր բացառվում միանգամից ամեն ինչ կորցնելու վտանգը: Իրանի նշանակությունն ԱՄՆ-ի համար չափազանց մեծ էր, որպեսզի վերջինս պատրաստ լիներ այդպիսի համարձակ քայլի: Պատահական չէ, որ աներիկյան միջամտությունը Իրանում (ինչին նա, ի վերջո, ձեռնամուխ եղավ) բավական ժամանակ զգուշավոր էր: Իրանում դեպքերի հախտոն զարգացումն անկանխատեսելի էր և, ծավալանալուքին, ԱՄՆ-ի կողմից առնվազն ամխտեմություն կլիներ բացահայտորեն ցուցադրել իր շահագրգռություններն ու աջակցությունը, քանի որ այն կարող էր ծայրահեղ անցանկալի հետևանքների հանգեցնել, եթե Իրանում իրավիճակն ավելի բարդանար: ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանների համար միանգամայն պարզ էր, որ այս անգամ այլևս դժվար թե հնարավոր լիներ կրկնել 1953թ. նախադեպը, երբ Միացյալ Նահանգների ամնիջակա ջանքերով հաջողվեց տասարել Ազգային ճակատ կազմակերպության ղեկավար Մոհամմեդ Մոսադեղի կառավարությունը և շահին վերադարձնել իշխանություն:

Ինչպես և պետք էր սպասել, իրադարձությունների հետագա զարգացումն ի վերջո հարկադրեց ԱՄՆ-ի ղեկավարությանը ճշգրտել և որոշակիացնել Իրանի նկատմամբ իր քաղաքական կոնցեպցիան և գործնական քայլերը, քանի որ հետագա հասարդումը սպառնում էր ճակատագրական լինել ԱՄՆ-ի շահերի համար ոչ միայն Իրանում, այլև տարածաշրջանում ընդհանրապես: Համաձայն այդ նոր քաղաքական գծի, որի վերջնական նշակման մեջ առաջատար դեր էր հատկացվում պետքարտուղար Ս. Վենսին⁶, ԱՄՆ-ի առաջնահերթ մտահոգությունը դեպքերի հետագա զարգացումը կասեցնելն էր և շահի իշխանությունն ամեն գնով պահպանելը: Պատահական չէ, որ այդ պահից սկսած ԱՄՆ-ի ղեկավարներն, իրենց ապագա գործողություններն արդարացնելու միտումով, ջանում էին առիթ բաց չբողնել կրկին և կրկին հավաստելու ոչ միայն ԱՄՆ-ի, այլև ողջ Արևմուտքի համար Իրանի ռազմավարական և տնտեսական կարևորությունը, տարածաշրջանում կայունության գործոնի նրա անվիխսարիճելի դերը, հետևարար և Իրանի ներքին իրադրության հաստատումությունը պահպանելու կենսական անհրաժեշտությունը, որի միակ երաշխավոր էր ներկայացվում Մոհամմեդ Ռեզա Փեհլևի շահը: ԱՄՆ-ի ղեկավարներն ու նրանց քաղաքականության ջատագովները չէին դատարում հիշեցնել նաև Իրանի և ԱՄՆ-ի միջև վանդաբար ձևավորված բարեկամական, «հատուկ» հարաբերությունները և շահին ունեցողություններից պաշտպանելու ԱՄՆ-ի ազնիվ պարտականությունը:

Ի հավաստումն շահի համդեպ իր ցեղմ զգացմունքների՝ 1978թ. նոյեմբերի սկզբներին Քարտերը հանդիսավոր ընդունելություն կազմակերպեց Միացյալ Նահանգների ռազմա-օդային ակադեմիայում ուսանող գահաժառանգ Ռեզայի պատվին⁷: Հատկանշական է, որ նույն ժամանակ, երբ Իրանում Միացյալ Նահանգների դեսպան Վ. Սալլիվանը որբորդ անգամ ահագանգում էր Իրանում մեղքադարական լարվածության սաստկացման և

տազմասպահարույց իրադրության մասին, Քարտերն ուղղակի բայլ չտվեց կազմակերպել Իրանից ամերիկյան քաղաքացիների զանգվածային դուրս-բերումը⁸, ամենայն հավանականությամբ, շահի վստահությունը չկորցնելու և նրա հետ հարաբերությունները չփչացնելու համար: Իր մամուլի ասուլիս-ներից մեկի ժամանակ Քարտերը համոզվածությամբ էր հայտնում, որ շահը կաշահաբանի իշխանությունը և Իրանի ներկայիս սղործմանը կառավար: «Մենք աջակցում ենք շահին և միաժամանակ վստահում ենք նրան»⁹, ասաց նա:

ԱՄՆ-ի ղեկավարության կողմից շահի իշխանության սրահայանման ամենախտտումնալից տարրերակ էր դիտվում ռազմական կառավարության ստեղծումը, քանի որ քանակն էր այն միակ կազմակերպված ուժը, որը հավատարիմ էր շահին և կարող էր նրան ամուր հենարան ծառայել: 1978թ. նոյեմբերի 5-ին շահը, Միացյալ Նահանգների իսամաձայնությամբ և իր խոստովանությամբ՝ այլընտրանք չունենալով, վարչապետ նշանակեց Իրանի զինված ուժերի Գերագույն գլխավոր հրամանատար Դոլամ Ռեզա Ազհարիին¹⁰, որի կառավարությունը չեսպաղեց իրադրությունը հսկողության տակ վերցնել: Փորձելով որևէ կերպ պատճառաբանել ռազմական կառավարության ստեղծման ամխոստափելիությունը, շահը վստահեցնում էր, որ այն ժամանակավոր է¹¹, և խոստանում էր երկրում կայունություն հաստատելուց անմիջապես հետո փոխարինել այն քաղաքական ուժերի լայն շրջանակ ներկայացնող կառավարությամբ և արդեն 1979թ. ամռանն անցկացնել մեջլիսի իսկապես ազատ ընտրություններ¹²:

Շահին և նրա հովանավոր ամերիկացիներին քակական զայրակղիչ քվազող այս խոստմանն ի պատասխան՝ հեղափոխական շարժման հիմնական և ամենահեղինակավոր ուժերից մեկը՝ Ազգային ճակատ կազմակերպությունը, միանշանակ հայտարարեց. «Բանակի ղեկավարին կառավարության ղեկավար դարձնելը և քանակը ժողովրդի դեմ դուրս բերելը հանցագործություն է»¹³: Ինչպես նշում էր անգլիական «Ֆայնենշլ թայմս»-ը, Ազգային ճակատի մնամ դիրքորոշումն արդեն իսկ սկզբից ևնք բացառում էր ռազմական կառավարության՝ քաղաքական օրինակաչություն ձեռք բերելու հնարավորությունը¹⁴: Մամավանդ, որ Ազհարիի կառավարությունն, իրոք, մտադիր էր հիմնական շեշտը դնել ռազմական ուժ գործադրելու վրա¹⁵. օգտվելով Միացյալ Նահանգների աջակցությունից:

Դեկտեմբերի սկզբներին արդեն Ազհարիի կառավարությունը ճգնաձամ էր ապրում, և վիճակը փրկելու համար ավելի ու ավելի ակնհայտ էր դառնում նրանից հրաձարվելու անհրաժեշտությունը: Դեկտեմբերի 21-ին շահը հարկադրված ընդունեց Ազհարիի հրաձարականը և ասաջարկեց նրան շարունակել կատարել վարչապետի պարտականությունները՝ մինչև նոր կառավարության կազմումը¹⁶:

Ռազմական կառավարության ֆիասկոն առանձնապես չանհանգստացրեց ԱՄՆ-ին: Իրանի նկատմամբ ամերիկյան քաղաքականության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ չնայած իշխանությունների վերին շերտերում

անկա տարածայնություններին, պաշտոնական Վաշինգտոնը, օգտագործելով իր տրամադրության տակ եղած բոլոր հնարավորությունները, նշակել էր Իրանում իր դիրքերի ամօժեման օրինակությունն ապահովելու և ցանկացած պարագայում Իրանի արտաքին քաղաքականության ամերիկյան տեսլանորշունը պահպանելու մի ամբողջ շարք տարբերակներ:

Իրադարձությունների զարգացման այս փուլում լայնորեն արձարձվում էր Միացյալ Նահանգների մտահաղացմամբ և շահի հովանավորությամբ երկրում այսպես կոչված կռալիցիոն քաղաքացիական կառավարություն ստեղծելու գաղափարը, և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներն ամենագործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում ընդդիմության «չափավոր» գործիչների հետ այդ մպատակով վարվող բանակցություններին¹⁷:

Միացյալ Նահանգների դեկլարությանը միանգամայն կրավարարներ, եթե շահը ժամանակավորապես հեռանար երկրից, իսկ նրա պարտականությունները համձնվեին «Բարձրագույն խորհրդակցական խորհրդին», որի կազմի մեջ կմտնեին Իրանի հիմնական քաղաքական ուժերի ներկայացուցիչները՝ շահի ընտրությամբ և երաշխավորությամբ: Գործադիր իշխանությունը կհամձնվեր կռալիցիոն կառավարությանը՝ ընդդիմության «չափավոր» քնի որևէ առավել հարմար ներկայացուցչի գլխավորությամբ¹⁸:

Այդ մտահաղացումն իրականացնելու դիտավորությամբ խորհրդակցականների անվան տակ Իրան էին քափանցել ԱՄՆ-ի կենտրոնական հետախուզական վարչության, Պետդեպարտամենտի և այլ գերատեսչությունների ու ծառայությունների մեծաթիվ ներկայացուցիչներ, որոնց իսկական մպատակը այնպեսի գործիչներ որոնելն էր, որոնք, ըստ հիշյալ ծրագրի հեղինակների, կարող էին ներգրավվել նորաստեղծ կառավարության կազմի մեջ, որի միջոցով և փորձելու էին պահպանել շահի իշխանությունն ու շահական կառույցն ընդհանրապես:

Պաշտոնական ԱՄՆ-ն, ի դեպ, հակված չէր քողարկել Իրանում ընդդիմության դեկլարանների հետ ամերիկյան ներկայացուցիչների և, մասնավորապես, ամերիկյան դեսպանատան կապերը: Ըստ հավատոյի տեղեկությունների՝ Միացյալ Նահանգներին հաջողվել էր կապեր հաստատել նույնիսկ այսբողա իրոնյում շրջապատից որոշ հեղինակավոր գործիչների հետ¹⁹: Քաղաքական շրջաններում ԱՄՆ-ի նման կեցվածքը զնահատվում էր որպես մի նոր վկայություն այն բանի, որ վերջինս չէր հրաժարվում հնարավոր բոլոր միջոցներով Իրանում ծավալվող իրադարձությունների վրա ազդելու փորձերից՝ հետապնդելով խիստ որոշակի շահեր²⁰:

Իրանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի նշակած հիշյալ քաղաքական գիծն, ըստ էության, միաժամանակ մի քանի մպատակ էր հետապնդում: Դրանցից մեկն, անտարակույս, շահի հոգևոր և աշխարհիկ հակառակորդներին մի կառավարության մեջ համախմբելն ու դրանով իսկ նրանց վնասագեթծելն էր: Քարտերի խորին համոզմամբ՝ միմիայն այս խելամիտ մտահաղացումը կիրկեր վիճակը, և այդ պարագայում այլընտրանք չէր տեսնում²¹:

Այսպիսի դիրքորոշման մյուս ասպեկտն ընդդիմության ներկայացուցիչների մի մասին կառավարության մեջ ներգրավելով՝ վերջիններիս պատակտեղն ու բուրասնելն էր: Անկասկած, կառիցիոն կառավարություն կազմելու առաջարկը միանշանակ չէր ընկալվի ընդդիմության առանձին ուժերի կողմից և առիթ կտար հակառուսթյունների: Եվ եթե գործնականում հաջողվեր էլ ստեղծել այդպիսի կառավարություն, ապա այն, ամենայն հավանականությամբ, երկար չէր գոյատևի, քայքայ և միանգամայն քաղաքար կլինեք կրքեքր հանդարտեցնելու և ժամանակ չափելու համար:

Եվ վերջապես, շահագրգիռ կողմերը եռյս ունեին նաև, այդ միջոցով շահի կորճը գրավել ընդդիմության մի մասին՝ հետոքին օգուտագործելով վերջիններիս քաղաքամուտը լինելու, որոշ խմբերի՝ քաղաքական հատակ ծրագիր չունենալու հանգամանքն է իշխանության գալու նրանց բուն ցանկությունը:

Այսպիսով, առաջին հայացքից միմյանց միանգամայն հակադիր թվացող այս սկզբունքներն իրականում հետապնդում էին միևնույն նպատակը՝ կասեցնել ընդդիմադիր ուժերի հնարավոր հաջողությունը, ինչն արևեսայի կլիմեր ոչ միայն շահի և նրա վարչակարգի, այլև, հավասարապես, Միացյալ Նահանգների համար:

Հեղափոխական պրոցեսի ընդլայնումն ու խորացումը, սակայն, վիժեցրեց չափավոր ընդդիմության հետ այդ պահին համաձայնության գալու փորձերը: Այս ծրագրի ձախողման գործում վճռորոշ դեր խաղաց արմատականների դիրքորոշումը՝ հրամայելու գլխավորությամբ, որը կտրուկ կերպով մեթոճեց շահի առաջարկած գործարքի քացարձակապես բոլոր տարրերակները և հանդես եկավ լիբերալների խիստ քննադատությամբ՝ գործնականում գրկելով վերջիններիս վարչակարգի հետ շփման և, առավել ևս, նրա հետ գործակցելու որևէ հնարավորությունից²²:

Միացյալ Նահանգների համար վրա էր հասել նոր դաշուններ կայացնելու ժամանակը, քանի որ նախկին քաղաքական գիծն իրեն սպառել էր, և ամերիկյան դեկավար շրջաններում տարակարծություններ էին նշմարվում Իրանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի քաղաքականության հետապնդած ընթացիկ նպատակների հարցում: Մասնավորապես, կասկածի տակ էր առնվում Իրանում ԱՄՆ-ի շահերն ապահովելու համար որպես միակ վստահելի միջոց շահի հետ եռյսեր կապելու նպատակահարմարությունը²³, ինչն աննախադեպ էր և շատերի համար անսպասելի:

1978թ. դեկտեմբերի 7-ին լրացողների հետ ճապարակային ժամանակ նախագահ Քարտերին ուղղված այն հարցին, թե արդյոք շահը կախախանի՝ իր իշխանությունը, վերջինս խուսափողաբար պատասխանեց. «Չգիտեմ: Հույս ունեմ: Անձամբ ես զերադատեմ եմ, որ շահը գլխավոր դեր պահպանի պետության մեջ, քայքայ վճրում իջնանական ժողովուրդը պիտի կայացնի...»²⁴:

Այս արտահայտությունն, իրավամբ, և՛ Իրանում, և՛ Միացյալ Նահանգներում մեկնաբանվեց որպես շահին անվերապահորեն աջակցելու ԱՄՆ-ի նախկին քաղաքականությունից քացահայտ նահանգ:

Նվ իրոք, չմայած Վաչինգտոնը դեռևս պաշտոնապես չարժանակում էր ցուցադրել իր աջակցությունը շահին, սակայն ակնհայտորեն տեղի էր ունենում Իրանի նկատմամբ նրա քաղաքականության վերանայում և վերագնահատում: Միասպետական համակարգը բացահայտորեն քայքայվում էր, և ստեղծված իրադրության պայմաններում շահի իշխանությունն ամպայմանորեն պահպանելու ճգնաժամը միանգամայն անհետանկար էր դառնում: Իրանական իրադարձությունների մեջ ամմիջականորեն ներքաշված որոշ քաղաքական գործիչներ արդեն չէին քաղցնում իրենց դժգոհությունը շահի վարած քաղաքականությունից՝ հրապարակայնորեն քննադատելով ընդդիմությանը ճնշելու և երկրում կարգուկանոն հաստատելու գործում նրա ցուցաբերած «հանցավոր անվճռակամությունն ու հատկապես բանակի հմարավորությունները ոչ բավարար օգտագործած լինելու հանցանանքը»²⁵:

ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտում Իրանին մվիրված հեղթական աշխատանքային խորհրդակցության ժամանակ փորձագետներն ու վերլուծաբանները գրեթե միաձայն այն կարծիքը հայտնեցին, որ ոչ՝ երկրի քաղաքական կլանքի հետագա ազատականացումը (որի հետ ժամանակին մեծ հույսեր էին կապում) և ոչ էլ ճնշումների սատակացումն ալլա ի գորու շն կասեցնել շահի վարչակարգի փլուզման անդամադի ընթացքը²⁶:

Իրադրության այսպիսի գնահատականից տրամաբանորեն բխում էր վերջիններիս այն առաջարկը, որ ժամանակն է անհապաղ և վերջնականապես հրաժարվել շահին աջակցելու քաղաքականությունից և վերակողմնորոշվել դեպի առավել կենսամակ և ժողովրդականություն վայելող արևմտամետ քաղաքական ուժերը²⁷: Ավելորդ չէ հիշատակել, որ այդ գիծն էր պաշտպանում նաև պետքարտուղար Մ. Վենսը:

Մյացյալ Նահանգների դեկտվար շրջաններում, այսպիսով, հաստանում էր շահին րելու անհրաժեշտության գաղափարը, որը մինչ այդ միանգամայն անհավանական էր քվում: Դա Իրանում ամերիկյան քաղաքականության գարգացման նոր, որոշակի, նախորդներից որակապես տարբերվող, բայց և օրինաչափ և իրատեսական փուլ էր: Պաշտոնական Վաչինգտոնն այժմ արդեն չէր քաղցնում, որ, ինարկե, ոչ առանց ափսոսանքի, նպատակահարմար է գտնում շահի ժամանակավոր (անհրաժեշտության դեպքում գուցե և ընդմիշտ) հետանալը երկրից և, վերջապես, քաղաքացիական կառավարության ստեղծումը, որը նա այդ պահին չափազանց կարևոր էր համարում:

Հարկադրված լինելով հրաժարվել շահից, ԱՄՆ-ը, այսուհանդերձ, նրա դիրքը դեռևս վերջնականապես ավարտված չէր համարում: Մասնավորաբար, շահի առջև խնդիր էր դրվում առավելագույնս օգտագործելով իր ազդեցությունն ու հնարավորությունները, ապահովել իշխանության փոխանցումը այնպիսի ուժերի, որոնք ընդունակ լինեին սրահպանել միասպետության անձեռնմխելիությունն ու Իրանի արևմտամետ կողմնորոշումը իրենից հետո և առանց իրեն:

Ինչ խոսք, դա ամենևին էլ այն պարտականությունը չէր, որ կարաւ, էր խանդավառող դեպքերի զարգացման ընթացքից շփոթված և հուսալքված շահին: Մակայն այդ «մամբարքն» ԱՄՆ-ի ղեկավարներին այլևս չէր հուզում. շահի ջանքերով 1979թ. հունվարի 5-ին Ազգային ճակատ կազմակերպության ճանաչված գործիչներից մեկի՝ Շահխուր Բախթիարի կատավարության ստեղծումը՝ միանգամայն համապատասխանում էր նրա անկեղծախոսներին:

Այժմ արդեն ԱՄՆ-ի համար հատկապես կարևորվում էր Իրանի զինված ուժերի վրա հսկողության պահպանումը և նրանց շարքերում սլառակտման հնարավորության կասեցումը, քանի որ միայն վերջինս կարող էր այդ քարոյ իրադրության արայմաննելում ոչ միայն գորակից լինել Բախթիարի կատավարությանը, այլև մեծապես նպաստել Իրանում ամերիկյան ծրագրերի իրականացմանը: Բացի այդ, ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը վախենում էր շահի նկատմամբ իրենց նոր դիրքորոշումից դժգոհ բարձրաստիճան զինվորականության պտոբկումից, որը կխոչընդոտեր շահի հետացումը նրկրից:

Պատահական չէ, որ Քարտերը չհասպաղից Իրան գործադել Երկուսայում ՆԱՏՕ-ի միացյալ զինված ուժերի փոխնրամանատար, զեներալ Ռոբերտ Հոյզերին²⁹, որի առաքելությունը, սակայն, շատ ավելի լուրջ էր, քանի միայն Իրանի զինված ուժերին ծայրահեղ քայլերից ետ պահելը, ինչպես հայտարարվում էր սրաշտոնական վարկածում³⁰: Իրականում, Հոյզերին համձմարարված էր դյուրացնել նրկրից շահի հետանալը, ներկայացնել այն որպես Բախթիարի կատավարության կարևորագույն քաղաքական ձեռքբերում՝ հուսալով դրանով իսկ բարձրացնել վերջինիս հեղինակությունը և նրա կողմը հակել «չափավոր» ընդդիմությանը: Հոյզերին համձմարարված էր մաև ռազմական հեղաշրջման արտակարգ ծրագիր մշակել՝ անհրաժեշտության դեպքում ԱՄՆ-ի ամենաակտիվ աջակցությամբ այն իրականացնելու և Իրանում ռազմական ղիկտարտուրա հաստատելու նպատակով³¹:

1979թ. հունվարի 16-ին, վաղորոք վտտահելի գործիչներից կազմված իմանակարական խորհուրդ ստեղծելուց հետո, որը պետք է փոխարիներ իրեն, շահը զարտնի մեկնեց նրկրից³²: Ինչպես հաղորդում էր «Յունամելտեն», նրկրից հետանալու շահի վճիղը կայացված էր «Վաշինգտոնում, և աշխարհն այդ մասին առաջինը լսեց ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի շուրքերից³³: Թերևս ճշմարտությանը մոտ է Իրանի նախկին բարձրաստիճան զինվորականներից մեկի այն պատկերավոր արտահայտությունը, թե «Գեներալ Հոյզերը շահին տատկած մկան պես դուրս շշտեց նրկրից», որն ի դեպ, ԱՄՆ-ից վերջնականապես հնարարիված և վիրավորված շահը հետագայում ցավով մեջքերում էր վտարանդության մեջ գրած իր վերջին՝ «Պատասխան պատմությանը» գրքում³⁴:

Հայտնի է, որ Իրանում հետագա քաղաքական զարգացումները ԱՄՆ-ի համար ավելի քան անմաբատ եղան: Մակայն հայտնի է մաև, որ Միացյալ Նահանգները մտաղիւր չէր ոչ միայն նրկև հետանալ Իրանից, այլև նույնիսկ որևէ շափով բուրացնել այնտեղ իր դիրքերն ու ազդեցությունը: Իրանական

ճգնաժամի ողջ շրջանում ԱՄՆ-ի ատազնահերթ խնդիրը եղել և մնում էր Իրանի ամերիկամետ կողմնորոշման պահպանումը, որին և նպատակաուղղված էր վերջինիս նկատմամբ նրա ողջ քաղաքականությունը: Հատկանշական է, որ արդեն 1978թ. վերջերից ԱՄՆ-ում լայն տարածում էր գտել այն տեսակետը, թե շահի վարչակարգի տապալման դեպքում Իսլամական հանրապետության հնարավոր ստեղծումը Իրանի քաղաքական զարգացման վատագույն տարրերակը չի լինի, անշուշտ, և խելամիտ մտեցումների դեպքում, թերևս, հնարավոր կդառնա ԱՄՆ-ի դիրքերի վերականգնումը Իրանում, քանի որ նոր վարչակարգը, այսպես թե այնպես, հարկադրված է լինելու Արևմուտքի հետ սերտ հարաբերություններ զարգացնել³⁵: Գաղտնիք չէ, որ այս շրջանում ևս ԱՄՆ-ը կապեր էր պահպանում ինչպես Իրանի ամենատարրեր քաղաքական խմբավորումների, նույնպես և Խոմեյնու որոշ կողմնակիցների հետ³⁶, և նրա ղեկավարները հայտարարում էին, որ ուժի մեջ են մնում ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև նախկինում կնքված բոլոր պայմանագրերը՝ անկախ այդ երկրի կառավարության մեջ կատարված փոփոխությունների³⁷:

Ամերիկյան քաղաքական շրջաններում հնչում էր նույնիսկ այն լավատեսական կարծիքը, որ եթե այսբոլոր Խոմեյնու և նրա Իսլամական կառավարությանը հաջողվի ամրապնդել իր հսկողությունը Իրանում, հնարավոր է, որ ԱՄՆ-ն այնտեղ հայտնվի ավելի քարեմպաստ վիճակում, քան ենթադրել էին տալիս ոչ վաղ անցյալի իրադարձությունները³⁸:

Իրանում ծավալված հետագա քաղաքական զարգացումները, սակայն, Միացյալ Նահանգների ղեկավար շրջաններին հարկադրեցին տևականորեն սահմանափակել Իրանի նկատմամբ իրենց հնոում գմացող հավակնությունները, անշուշտ, երբևէ մտադրություն չունենալով նրանցից վերջնականապես հրաժարվել և հուսալով առաջիկ իսկ հարմար առիթով Իրանը վերադարձնել ԱՄՆ-ի ակտիվ քաղաքական ոլորտը:

SUMMARY

The paper deals with policy of the USA towards Iran during the 1978-1979 Islamic Revolution, which at this period was aimed to keep its influence on Iran. The author discusses also the background of the policy of the USA and those circumstances which led to its failure.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. "Echo", 31.X.1978.
2. "Washington Post", 14.I.1979.
3. "Christian Science Monitor", 18.I.1979.
4. Zabih S. Iran Since the Revolution, London, 1982, p. 4.
5. "Правда", 24.XII.1978.
6. "Washington Post", 14.I.1979.
7. Hoveyda F., The Fall of the Shah, NY, 1980, p.168.
8. Նույն տեղում:
9. The United States and Iran. A Documentary History. NY, 1982, p. 464.
10. «Երթերարար», 5.XI.1978 (պարսկ.):
11. Stempel J., Inside the Iranian Revolution, Bloomington, 1981, p.142.
12. Liring L., Iran, Turkey, and Afghanistan. A Political Chronology, NY, 1981, p.163.
13. «Երթերարար», 12.XI.1978 (պարսկ.):
14. "Financial Times", 17.XI.1978.
15. Sullivan W., Mission to Iran, NY, 1981, p.171.
16. «Երթերարար», 21.XII.1978 (պարսկ.):
17. "Правда", 24.XII.1978.
18. «Երթերարար», 21.XII.1978 (պարսկ.):
19. Hoveyda F., նշվ. աշխ., էջ 182.
20. "Правда", 30.XI.1978.
21. "Washington Post", 14.I.1979.
22. "Guardian" 21.XI.1978.
23. "Washington Post", 5.I.1979.
24. The United States and Iran. ..., p. 463.
25. "Правда", 5.I.1979.
26. Иранская революция 1978-1979. Причины и уроки, М., 1989, с.146.
27. "Правда", 5.I.1979.
28. «Երթերարար», 5. I.1979 (պարսկ.):
29. Zabih S., նշվ. աշխ., էջ 11.
30. Sullivan W., նշվ. աշխ., էջ.227-228.
31. Zabih S., նշվ.աշխ., էջ 11.
32. «Երթերարար», 16. I.1979 (պարսկ.):
33. "Humanité", 15.I. 1979.
34. Մահամմադ Ռեզա Փահլավի, Փառխո քի քարիխ, L., 1983, էջ.273-274 (պարսկ.):
35. "Washington Post", 18.I.1979.
36. Նույն տեղում:
37. "Wall Street Journal", 26.II.1979.
38. "Wall Street Journal", 9.III.1979.

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԼՈՐԵՏՏԱ ԴԱՆԵՐՅԱՆ

ՀԱՅ ԵՎ ՄԱՐՄԵԴԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԳԱՐԱՓԱՐԱԿԱՆ ԱՐԵՐՄՆԵՐԸ

Աղանդավորական շարժումները սկիզբ են առել տակավին քրիստոնեության շեմին (հետագայում տեսնալով «զնոստիկյան» անվանումը), իսկ մահմեդական աշխարհում դրանք գոյություն են ունեցել դեռևս նախախլամական շրջանում (նամիքնական, մագյաքյան են), հիմք ծառայելով մահմեդական աղանդավորական-ապոստամբական շարժումներից շատերի համար:

Մեր խնդրո առարկան միջնադարյան աղանդավորական-ապոստամբական ժողովրդական շարժումներն են, որոնք այս կամ այն աղանդավորական դրաշխի ներքո սցիսալ-տնտեսական, իրավական խնդիրներ են առաջ քաշել և վերաճել հիմնականում հակաֆեոդալական ու հակախլամական շարժումների: Ս. Մելիք-Բախչյանի բնութագրմամբ՝ «Միջնադարյան Հայաստանում առաջացած աղանդավորական շարժումները, ըստ էության, դասակարգային խնդրատարածների հիմքի վրա առաջացած շարժումներ էին»¹:

Պատմությունն արձանագրել է բազում աղանդավորական շարժումներ: Հիշենք՝ մեսայան (մեղավորական), թոնդրակյան, պավլիկյան, Մելիքուի, Մուքաննայի, Բարեքի (քուրամյան), Սուրաս-Մոզի, Աբու-Մուսլիմի, զինջեթի, կարմատների, ալավիիների, իսմաիլականների և այլ աղանդավորական շարժումները, որոնցից շատերը մեծ տարածում են ունեցել և խոր հետք թողել ժողովուրդների պատմության մեջ:

Ծավալք, այս շարժումների ուսումնասիրությունը դժվարությամբ ու դանդաղ է ընթանում², և դա՝ ոչ միայն աղբյուրների աղության պատճառով: Հայտնի է աղանդների մկատմամբ հայ իրականության մեջ եղած խիստ քաջասական վերաբերմունքը, որի հետևանքով ոչ միայն եկեղեցական այրերը, այլև պատմիչները, քանաստեղծները, հիշատակագիրները մակդիրներ չեն խնայել՝ նշավակելու աղանդները և նրանց հետ սերտորեն առնչվող

ժողովրդական շարժումները: Միջնադարյան ընկալմամբ աղանդը մինչև ուղևորածը դաստապարտվել է, այն հերձվածոդություն է, շեղում «արքունի պալատայից», ընդվզում, անջատողականություն, ընդունված սրբություններին հակառակ: Նույն որակումները տրվում են աղանդավորական-ապստամբական շարժումներին, թող որ դրանք չարքաշ կյանք վարող աշխատավորական զանգվածների ընդվզում էին աղանդի քողի տակ՝ ընդդեմ իրենց հարստանաբարդների:

Դիտենք հարցը մահմեդական իրականության մեջ: Նույն պատկերն է: 17-րդ դարի պարսից շահ Աբբաս Մեծի պալատական պատմիչ Իսքանդար Մուհշին աղանդավորական շարժման և, ընդհանրապես, որևէ ապստամբության մասնակիցներին անվանում է «աջամեր վա օտրաշ» («նասարակության տակաճրճներ»): Նույն կերպ է քննադատում 16-րդ դարի պարսից պատմիչ Հասան-բեկ Ռումլուն, օր.՝ 1571թ. Քավրիզի ապստամբության մասնակիցներին, ավելացնելով մահ այլ մակդիրներ ու որակումներ, ինչպես՝ «աջաֆ» («տառոյին խավեր», «տունդուկ» «քաւիրփուկներ» ևն): Արաբական աղբյուրներից ևս այնքի են ընկնում աղանդավորական շարժումների նկատմամբ արհամարհական արտահայտություններով: Մ. Տոմարայի հաղորդմամբ, Բարբեյի հետևորդները, որոնք ապստամբել էին իշխանությունների դեմ, արաս պատմիչների կողմից անվանվում էին «ամհավատ քարդայարներ», «տառք ամբոխ»³: Արաբական խալիֆայի տիրապետության ենթակա տարածքների տարբեր ժողովուրդների աղանդավորական շարժումները միանշանակ ուղղված էին խալիֆայի դեմ և աներկբայորեն գնահատվում էին իշխանությունների կողմից իբրև անբարո արարք:

Անշուշտ, և՛ հայ, և՛ մահմեդական իրականության մեջ իշխած այս տեսակետներն աղանդավորական շարժման վերաբերյալ որևէ նպաստավոր տեղեկություն չէին կարող թույլ տալ: Ուսումնասիրողին մնում է լրացնել այդ պակասը՝ հետազոտելով աղանդավորների նկատմամբ զոյություն ունեցած հակամարտության պատմությունը, այսպես ասած՝ «թշմամական» տեղեկությունը, որը որոշակիորեն ուշագրավ մյուս է տալիս հետազոտողին:

Աղանդավորական շարժումների պատշաճ ուսումնասիրության խոչընդոտ պատճառներից է մահ տերմինների իմաստների հստակության քաջակալությունը, որը, առհասարակ, գիտական շատ հարցերի հետազոտման «աքիճեսյան զարչասարճ» է: Գաղտնիք չէ, որ տերմինների կամայական գործածությունը քիչ խառնաչփոթություն չի առաջացրել գիտության մեջ: Այսպես է ստացվել մահ կրոն, աղանդ, կրոնական թև կամ ճյուղ, հոսանք և հարակից քառ-տերմինների հարցում, նրբ տարբեր հեղինակների ժողովուրդներում միասնություն չկա: Այլ խոսքով խախտվել է «իբրեն իրենց անուններով կոչվել» սկզբունքը:

Ոչ պակաս խառնաչփոթ է տիրում աղանդների անվանումների հարցում: Այստեղ պատճառը գլխավորապես աղանդների վտխմեքթախանցումն ու մրասնց միջև կրոնափիլիսոփայական ուսմունքների սեղոս կապն է: Մակայն

երբեմն առանձին մանրամասների նույնությունն է դեր խաղացել:⁴ Ուստի աղբյուրներում հաճախ կարելի է հանդիպել փաստերի, երբ պավլիկյաններին շփոթում են մանիքեականների հետ, իսկ փրօզիներին՝ 3-րդ դարից հետո ծայր առած մի շարք այլ շարժումների մասնակիցների հետ: Հովհան Օճնեցու մոտ կարդում ենք. «Չպետք է շարադանդ մծղնեակների, որոնք կոչվում են պավլիկյաններ, օրհանելու տեղ տալ կամ միանալ նրանց...»:⁵ Նկատելի է «մծղնեական» (կամ մեսալյան) աղանդի անվան գործածումը որպես հերետիկոսների հավաքական անուն:

Մակայն այս կարևոր հարցի վաղժեք հետազոտումը կասեցնող քիվ առաջին խոչընդոտը, կարծում ենք, պետք է դիտել այն իրողությունը, որ հայրցի ուսումնասիրությունը տարվել է մեծ մասամբ միակողմանիորեն, առանց մյուս աղանդավորական շարժումների հետ ունեցած գաղափարական կապերի հետազոտման: Մինչդեռ յուրաքանչյուր աղանդավորական շարժման և սահմանակից երկրներում տեղի ունեցած ժողովրդա-աղանդավորական ապստամբությունների միջև գաղափարական զուգադասումները քազմաքիվ են: Ուստի և այլ շարժումները պետք է լուսարանվեն փոխկապակցված:

Նժամ մոտեցմանն առանձին կարևորություն էր տալիս ակադ. Ա. Հովհաննիսյանը, որին պետք է արժանին մատուցել: «Չեն ուսումնասիրված, գրում է նա, - կամ վատ են լուսարանված, մասնավաճ, բուրդակյանների և Հայաստանի սահմանակից կամ սլաւոնականորեն նրա հետ առնչված ժողովուրդների աղանդավորական շարժումների միջև եղած կապերը»:⁶

Նույնը կարելի է ասել մանձեղական, քյուզանդական և այլ աղանդավորական շարժումների հետազոտման մասին, որոնք, անտարակույս, չէին կարող գերծ մնալ ընթատության «բափառող» ալիքներից: Թե որքան վարակիչ էին աղանդավորական շարժումները և ինչ արագությամբ էին նրանք տարածվում շրջակա երկրներ, դիպուկ է 9-րդ դարում Քյուզանդիսյում բռնկված՝ Թովմա Գազիդացու ապստամբության (820-824) օրինակը, որից տարվորված՝ Բյուզանդիայի Միքայել 2-րդ կայսրը գրում էր, քե ճարակելով կայսրությանը սահմանակից արևելյան երկրները, այդ ապստամբությունն ընդգրկել է իրերներին, հայերին, արխազներին և ուրիշ ժողովուրդները: Իսկ նույն պատմիչ Գեննեդիոսը նույն ապստամբության մասին հաղորդում է. «Ոչ որ անհաղոթ չէր մնում նրան՝ ո՛չ արևելքից, ո՛չ արևմուտքից, ո՛չ օտար ցեղերից, ո՛չ տեղացիներից, ո՛չ հարևաններից...»:⁷

Կասկածից վեր է, որ նման ազդեցիկ շարժումները չեն կարող ուսումնասիրվել մեկուսի: Եզրահանգումը մեկն է, աղանդավորական շարժումների միջև կապերը պետք է դառնան հատուկ ուսումնասիրման առարկա:

Բովանդակությամբ պետք է նշել, որ աղանդավորական շարժումների հետազոտումն արդեն իսկ երևակել է այդ շարժումների միջև քազմաքիվ ընդհանրությունների առկայության փաստը և՛ ժամանակի, և՛ տարածության մեջ, մաև այն իրողությունը, որ շարժումները երբեմն այն աստիճան «շարժում» են եղել, որ նրանցից ոչ բոլորի ծննդավայրը հետակորեն կարելի է ո-

յուշել, մյուս կողմից, միևնույն շարժումը, օր.՝ մանկությունը (3-րդ դ.), որը «չրջել է» Պարսկաստանում, Հայաստանում, Վրաստանում, Չինաստանում, Հնդկաստանում և այլուր, կարելի է վերագրել մի քանի ժողովուրդների, քանի որ յուրաքանչյուր երկրում, որտեղով խորշակի պես անցել է շարժումը, խմբորմմանը է առաջացրել և որոշակի հետք է թողել նրանց ժողովուրդների պատմության մեջ:

Ի մտած ծանոթությունն աղանդավորական շարժումներին՝ գնտախկյան և մախախարամական շրջանից սկսած մինչև ուշ միջնադար, թույլ է տալիս վառահորեն խոսելու նայ և մահմեդական միջնադարյան աղանդավորական շարժումների փոխներքափանցիկ լինելու մասին՝ նրանց գաղափարախառնությունից մինչև կազմակերպչական և այլ մանրամասներ:

Մեզ համար, անշուշտ, առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում գաղափարամեթոդական այն դրսևորումները, երբ աղանդավորական շարժումն իր շուրջն է նամախմբել տարակրոն հասարակական շերտերի, մասնավորապես՝ նայ և մահմեդական: Դրա ցայտուն օրինակն է նայ իրականության մեջ հանդես եկած, այսպես կոչված՝ Մեխլուի շարժումը⁹, որը ծավալվեց 17-րդ դարի սկզբին՝ իբրև արծազանք այդ շրջանում տարածում գտած եկեղեցական-վանական քառմանելի բարքերի:

Աղբյուրները (Ա. Դավրիժեցի, Գ. Դարամաղցի, բազում ձևագրերի հիշատակարաններ, ժամանակագրություններ ևն) միաբերան վկայում են, որ 15-17-րդ դդ. Հայաստանում վանական բարքերի անկում էր տիրում: Հայ եկեղեցականների բարոյաբույժ, ձգտումը շփայտ կյանքի, եպիսկոպոսների, քահանայների ձեռնադրումն «արծաթով», համատարած կաշառքը, եկեղեցու վերածումը վաճառանոցի, այլ խոսքով՝ եկեղեցուն անհարկը մեթոդիստի առկայությունը ստիպում էր կաթողիկոսներին ժամանակ առ ժամանակ որոշակի միջոցներ ձեռնարկել՝ կարգի հրավիրելու օրինազանց եկեղեցականներին:¹⁰ Այս մեթոդորոշ նմյատուն էր նաև վանականների սեփականատիրական ձգտումները, մասնավորապես՝ եկեղեցական հողատիրության աճը և վանական կաղվածատիրության ծնած հետևանքները, որ առանձնապես վնասակար անդրադարձում էր ունենում եկեղեցուն ենթակա հողի, քնակչության ճնշվող ու շահագործվող աշխատակոր խավի տնտեսական վիճակի վրա: Այսպիսով, բարձրանում էր վերջիններիս դժգոհության ալիքը, և հաճախ փոքրիկ առիթը լցնում էր համբերության բաժակը՝ ծնունդ տալով ժողովրդական հուզումների, որոնց ամենադրոյունված ձևը աղանդավորական-ասպետամբական շարժումն էր:

Առա այսպիսի ժողովրդական դմրոստության պտորկումներից էր Մեխլուի շարժումը:¹¹ Մեխլուն¹² քնիկ գամձակեցի էր և Գամձասարի Հովհաննես կաթողիկոսի հավանությամբ ստացել էր ավագ սարկալագի հոգևոր կոչում: Վերը նկարագրված վանական մեթոդորոշ Մեխլուի վրա բացասական ներգործություն է ունենում և հակակրանք ծնում հանդես հոգևոր դասը, որի դեմ էլ նա սկսում է քարոզել, շրջագայելով նախ Աղվանից աշխարհում, ապա

Գեղամա գավառում և շրջակա վայրերում: Անշուշտ, այս վարքագիծը չէր կարող անհետևանք մնալ, ուստի նա զրկվում է վերաբից և ի վերջո հալածվում ինչպես կարողիկոսի, այնպես և խաճի կողմից: Սակայն դուս փոխարեն Մեխլուի շուրջը համախմբվում են մեծաթիվ հետևորդներ, որոնց ոգևորում էին նրա գաղափարները՝ վամակա՛ն կեղեցումենքի դեմ, ի պաշտպանություն յբավոր աշխատավորական գանգվածին: Մեխլուին արժանակցում էին վամակա՛ն կալվածքներում շահագործվող գյուղացիները, որոնց մեջ կային և՛ հայեր, և՛ աղբրեցանցիներ: Ե՛վ նրանց թիվը գնալով աճեց այնքան, որ շաժմանը ժամանակակից Գր. Դարամաղցու պատկերմամբ՝ «մորեխակոյտ» էին հիշեցնում: Իսկ Ջաքարիա Մարկավազի խոսքերով՝ նրանց թիվն ավելի քան հինգ հարյուր էր («ԳԸ»): Մեխլուի գաղափարական հիմքում ուշագրավն այն էր, որ նա խտրություն չէր դնում կրոնների միջև, Քրիստոսի ու Մահմեդի միջև, և նրան հետևում էին ինչպես քրիստոնյաներ, այնպես և մահմեդականներ: «Եր այսպէս տարածեցաւ խաբիբա ամուսնը նորս ի մէջ Տաճկաց և Քրիստոնէից» պատմում է Ջաքարիա Մարկավազը:¹² Մեխլուին հարում էին նաև ալլ Եկեղեցականներ, որոնք նույնպես դժգոհ էին վամակա՛ն կեղեցումենքից: «Գոեհիկ աշխարհականք և ոսմիկք, այլ և տգետք երիցունք, և փարթա՛ն և մեծագոհ մարդիկք»- այսպես է թվարկում Ջաքարիա պատմիչը շարժման մասնակիցների խմբերը, որից ակնհայտ է, որ Մեխլուին սատարում էին նաև հասարակության վերնախավից:¹³ Պետք է ներառել, որ վերջիններս հենց այն ջուղայեցիներն էին, որոնց մասին Գր. Դարամաղցին վկայում է իբրև Մեխլուին աջակցողների (հիշենք՝ 17-րդ դ. ջուղայեցիների ընչել ասցելակերպը համրահայտ փաստ է):

Մեխլուի գալլույթը հարուցում էին հատկապես արեղաները, որոնց նա անվանում էր «շնացողք և պիղծ»: Դառնալով նրանց հալածիկը, Մեխլուն իր զինված ջոկատին երանանգում էր բռնազրուվել նրանց գույքը, սեփականությունը և որտեղ արերս էր տեսնում, «մերկացուցանէր և բրածեծ սանէր»:

Մեխլուի գաղափարախոսության համար աղբյուր էր «զիցք մի ժողովածու», որը վկայակոչելով նա քաղազում էր հոգևորականների արժանափայլ վարքագծի պահանջները, օր.՝ որ հոգևորականները չպետք է ստանան ո՛չ սակի, ո՛չ արծաթ: Բռնազրուվելով հոգևորականների ունեցվածքը, Մեխլուն, փաստորեն, իրականացնում էր աղանդավորական-ապոստամբական շարժումներից շատերին քնորոշ՝ ունևորների սեփականազրկման պահանջը: Եվ քանի որ շահագործման դեմ պայքարը գոնացնում էր նույն շահագործման բեռի տակ կցած և՛ հային, և՛ մահմեդականին, նրանք միավորվում էին այս շարժման մեջ նպատակի միասնությամբ:

Մեխլուի շարժումը չէր կարող, սակայն, զրոքալ խնդիրներ լուծել և կամ ուղղվել Մեխլուի հարստության դեմ, ինչպես գտնում պատմաբան Պ. Հալուրյունյանը:¹⁴

Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն փաստը, որ զոչալով իր արարքների համար, Մեխլուն իր մեղքերը քաղելու նպատակով ի վերջո ուղևորվում է Ե-

րուսադեմ: Մա չի՝ վկայում այն մասին, որ նա մնաց իր կրոնին հավատարիմ քրիստոնյա և միայն հոգևորական հարստահարիչների դեմ էր ընդվզել:

Արդ, Մեխլուի շարժումը, որը մեզանում մեծ մասամբ դիտվում է իբրև եկեղեցուց խարտակված գործունեություն, իրականում միավորել էր տարակրճ և սոցիալապես տարբեր հասարակական շերտեր, որոնց նազուրկ կարելի է ասել, ամենևին էլ կրոնը չէր, այլ՝ սոցիալական անարդարության, չահագործման հարկերի ծանրության այն մթնոլորտը, որի «հեղինակները» տվյալ դեպքում եկեղեցական վերար կրող ֆեոդալներն էին ու նրանց կամակառայները:

Կրոնների համեքաշխտության մեամատիպ գաղափարախոսությունը հատուկ է եղել այլ շարժումների և: Ակադ. Ա. Հովնանյայանի հետևողական պատկերմանը շնորհիվ իրագրել ենք դառնում Մեխլուի շարժման և նրան ժամանակամեթո՞ւստաջակորասիական աղանդավորական շարժումների գուգադիպության փաստերին: Այսպես, 1415-1420թթ. Թուրքիայում բռնկվել է գյուղացիական ապստամբություն Բեռլը-էր-դին Միմալի շեյխի գլխավորությամբ, որը կրոնների համեքաշխտության կողմնակից էր և եղբայրություն էր քարգում իսլամական, քրիստոնեական և մուսիսական կրոնների միջև: Ուստի և Թուրքիայի տարբեր վիլայեթների տարակրճ գյուղացիները ի նշան սուրբանական դաժան դրվածքների և տեղական ֆեոդալների կամայականությունների դեմ իրենց բողոքի, միավորվեցին Միմալի շեյխի շուրջը: Նրանց արահանջների կարևոր կետերն էին՝ ունևորների սեփականագրվում, քնության բարիքների համայնացում:¹⁵ Միմալի շեյխի աչակերտը՝ Մուստաֆան, իրեն հռչակել էր մարգարե և մեծ քանակությամբ համախոհների մեջ առանձնապես մտերմություն էր հաստատել իրենների և հայերի հետ, իսկ վերջիններս նրա քարգաները տարածում էին Թուրքիայի քրիստոնյաների մեջ, ընդվզումի սերներ ցանկում նրանց շրջանում:¹⁶

Մահմեդական աղանդավորների մեջ գոյություն ունեղ «իսլամը ցեղային խարանք չի ճանաչում» կարգախոսը, որից օգտվում էին շատ դեպքերում՝ արտահայտելու համար խալիֆաթի ճնշված ժողովուրդների ագատագրական տեղը: 776թ. Մահմեդանահեղում Միջին Ասիայում և նրան կից Խորասանում բռնկված հուժկու ապստամբության ղեկավարը՝ Մուքամման¹⁷ (կամ Աթան), իրեն հայտարարում էր մերթ մարմնացած աստվածություն, մերթ Բրիատուսի կամ Մահմեդի և կամ Արու-Մուսլիմի հաջորդ:¹⁸ Պարսկական աղբյուրները վկայում են, որ Մուքամման մեծ ժողովուրդականություն էր վայելում, և նրան երկար ժամանակ կարողացել են թաքցնել այնպես, որ խալիֆաթն անկարող է եղել գտնել նրան: Միայն մեծ դժվարություններից հետո 783թ. ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ Մուքամման ինքնապաշտելով: Ուշադրության է արժանի, որ Մուքամմանի գաղափարախոսության հիմքում ընկած էր Մագդաթի ուսմունքը, ասել է քի՛ շարժման կողմնակիցները հետևում էին Մագդաթի ստեղծած կրոնա-քարոյական նորոնդին: Անդրադառնանք այդ շարժմանը:

Մազդաքյան շարժումն առաջացել է 6-րդ դարում Պարսկաստանում իր գաղափարախոսության հիմքում ունեւ գույքի հավասարության, տղամարդկանց հետ կանանց իրավահավասարության սկզբունքները: Շարժումը հենց սկզբից իր մեծաթիվ կողմնակիցների նվաճելու համարում էր կրոնական քրեականաշտությունը և Աստծո կամքը: Նրա ուսմունքի կրոնական հիմքերի արտահայտությունն են եղել մի շարք պատվիրաններ, ինչպես՝ միս ուտելու և ալյուրահեղուքյան արգելքը:¹⁵ Ի դեպ, վերջին պատվիրանն ուխտադրծոքն չի կիրառվել այն դեպքերում, երբ հաշվեհարդար էին տեսնում իրենց աղանդի հակառակորդների հետ: Իսկ հաշվեհարդարը պարտադիր սկզբունք էր, քանի որ, ըստ Մազդաքի, հասարակությունը բաժանվում էր երկու խմբի՝ «ճշմարիտ հավատքի հետևորդներ» (յւնա՝ Մազդաքյաններ) և նրա թշնամիներ: Վերջիններին ոչնչացնելու ծրագիրը անհրաժեշտ էր, մասնավորապես, ազնվականության դեմ պայքարում, որը զգալի խոչընդոտ էր նրանց շարժման ճանապարհին և որն ի վերջո դարձավ շարժման գլխավոր զոհը: Սասանյան Կավադ 1-ին բազմավորը ևս իր հաշվներն ուներ ազնվականության հետ և այս հարցում պատրաստ էր անգամ համագործակցել Մազդաքի հետ: Մակայն, երբ սասանված էին ազնվականության դիրքերը (նրա զգալի մասը պարզապես ոչնչացված էր), Կավադը, որ հասցրել էր բարձր պաշտոններ տալ Մազդաքին ու նրա հետևորդներին, կտրակամապես փոխեց իր դիրքությունը՝ շրջվելով և երես թեքելով Մազդաքյաններից: Դա ամխոտափելի էր, քանի որ մազդաքյան սկզբունքներն ուղղված էին պետության սոցիալական հիմքերի դեմ: Հետևանքը եղավ ոչ միայն բոլոր մազդաքյանների պաշտոնազրկումը, այլև նրանց անխնայ հալածանքը, որը շարունակվեց նաև Մազդաքի տանջամահ արվելուց և շարժման ընդհատակ անցնելուց հետո:

Մազդաքյան շարժումը գաղափարամերժության ակնառու օրինակներ է տալիս և՛ նախախաղամական մյուս (մանիքեություն), և՛ մանենդական (Աբու-Մուսլիմ, Սուեբաթ-մոզ, Մուքաննա ևն) աղանդավորական շարժումների հետ: Մազդաքյան գաղափարական արձագանքները նկատելի են նաև բունդրակյան շարժման մեջ, մասնավորապես՝ հանուն գույքային հավասարության, կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարության, ընդդեմ բռնության ու ժողովրդի կեղեքման կոչելով:

Նկատենք՝ ուշ միջնադարի հայկական միջավայրում ծագած Մեվլանայի շարժման կրոնների համերաշխության գաղափարը գտանք 15-րդ դ. Թուրքիայում գործած Միճափի շեյխի քարոզչության մեջ, նույն գաղափարը տեսանք Մուքաննայի մարմնավորումների շարքում: Նույն Մուքաննան, ինչպես տեսանք, հետևում է Մազդաքի գաղափարներին, որոնց արձագանքը նկատելի է նաև բունդրակյան շարժման մեջ, իսկ Մազդաքի համար ուղեկից է եղել մի քանի երկրներ հուզած Մանին, որից սնվեցին մեծ թվով աղանդավորական շարժումներ, այդ թվում և՛ պավլիկյան: Այս սխառնատիկ դիտարկումները կարելի է շարունակել: Անդրադատմանը թվարկված շարքի մյուս աղանդավորական շարժումներին:

Նախ՝ մամիքեության մասին:

Երկաստվածության (դուալիզմի) սկզբունքի վրա էր հենվում մախախալամական խոշորագույն աղանդներից մամիքեությունը, որի դրոշի տակ ծավալված շարժումը տևեց գրեթե մեկ հազարամյակ:²⁰ Սկիզբ առնելով 3-րդ - դարում Իրանում²¹, այս աղանդավորական շարժումն իր ժողովրդամետ գաղափարախոսությամբ կարճ ժամանակում բազում համակիրներ նվաճեց: Ընդհանուր առմամբ մամիքեության գաղափարը երկու հակադիր ուժերի՝ քարտ և շարի, լույսի և խավարի գոյության ընդունումն էր: Սակայն ի տարբերություն գրադաշտականության, որը գոյություն ունեցած աշխարհը և իրավակարգն ընդունում էր որպես համայն լուսավորություն, ըստ Մամիի՝ գոյություն ունեցած կյանքը և մարդիկ չար առեղծագործություն են. մարդն իր ողջ կյանքի ընթացքում պարտավոր է օգնել լուսավոր ուժին՝ պայքարելու չարի դեմ: Իսկ փրկությունը, ըստ Մամիի, հնարավոր է՝ ազատելով մարդու հոգին երկրային, մյուսական ձգտումներից: Եվ այս բոլորին հասնելու համար մարդը պետք է խտրորեն հետևի սահմանված քարոզչին, մասնավորապես՝ քարոչական կյանք վարի, իսկ ընտրյալների համար առաջադրվում էր ժուժկալության առավել խիստ շրջանակ՝ արգելվում էր ամուսնամատ, մեղեմ գործածել, բույսեր քաղել:

Դժվար չէ նկատել, որ մամիքեական ուսմունքը հարստության ու շվայտության նկատմամբ արեամարիանքով հակադրվում էր շահագործող դասին ու իշխանությանը: Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանն Իրանում, որ քնուրազվում էր ստրկատիրության մնացուկներով, սոցիալական անհավասարության և դասակարգային հակասությունների սրմամբ, չէր կարող շատազանց ներհարակության ստորին շերտերի առելությունը ճնշող ազատների նկատմամբ, ուստի և հարստահարվող ժողովրդական լայն զանգվածների համար մամիքեությունը փմտրված աղանդ էր՝ մյուսական կյանքը մերժող գաղափարախոսությամբ: Սակայն միայն այսքանը. մյուսական կյանքի քացասումը զագաբնակետն էր այն պահանջների, որ ընդունակ էին առաջադրել մամիքեականները. հետևաբար և խոսք չէր կարող լինել հասարակության վերափոխման կամ, քննուզ, զինված ապստամբության մասին:

Մամիքեության արագընթաց տարածումը (Իրանից Հայաստան, Բյուզանդիա, Սիջիս Ասիա, Չինաստան ևն) ուղիղ համեմատական էր նրա դեմ տարվող հալածանքներին, որոնց սկիզբը դրեց Սասանյան պետական մեքենան: Որքան էլ պասիվ էր մամիքեության բողոքը և որքան հեռու էր շարժումը հեղափոխական լիցքից, նրա նկատմամբ սկզբնական շրջանում մույնիսկ անուարբեր պարսից արքունիքն ի վերջո դատասպարտեց շարժումը՝ նրա միևիպիտական քարոզի մեջ գտնելով հակապետական միտում: Հետևանքն էր Մամիի մահաբարտիժը 276 թ.²² և նրա հետևորդների անցումն ընդհատակ: Դրանից հետո էլ, սակայն, չէր նվազում շարժման ազդեցությունը հասարակական կյանքի վրա, որով և պայմանավորվեց մամիքեության երկարակեցությունը:

Պակաս դաժան հետապնդումների չենթարկվեցին նրանք Բյուզանդիայում, որտեղ նույնպես ստիպված էին ընդհատակ անցնել կամ հեռանալ: Հարածանքը տարվում էր մահ նրանով, որ տեղիվեց այդ աղանդը դատապարտող սովոր գրականություն: Ի դեպ, մանիքեականները ևս ունեցել են գրականությունը, ընդ որում, նրանք տիրապետել են գիրքը գեղարվեստորեն ձևավորելու արվեստին: Վլադյակոչիով Ի-բն-ալ-Ջաուդիին, Ալամ Սեցն իր «Մուսուլմանական վերածնունդ» գրքում գրում է. «Մանիքեական սուրբ գրքերը ևս չքել ձևավորված էին»:²³ Նույն հեղինակի հաղորդմամբ՝ 923 թ. Բաղդադի պալատի «հասարակական դասընթացների» մտտերի մատնվեցին Մանիի պատկերը և 14 պարկ հերետիկոսական գրքեր, և «խարույկից հետո էլ հարված ոսկի և արծաթ»:²⁴

Մանիքեությունն անժխտելի հետք բողեց հետագայի աղանդավորական շարժումների վրա, ինչպես՝ բողոքական (Հայաստանում), արքիգոյցիների (Եվրոպայում), բոգոմիլների (Բուլղարիայում) ևն: Որոշ աղանդներ, (օր.՝ մագդաբյան) համախ կոչել են Մանիի անվամբ՝ ելնելով նրանց գաղափարական կամ այլ մեամությունից: Ուշագրավ են մանիքեության որոշ պահանջների (քարոյակում կյանքի մասին ևն) գաղափարական աղերսները քրիստոնեական պատվիրանների հետ: Մանիի ուսմանքին գաղափարամերձ են, մասնավորապես, Սերաստագիների և պակիկյանների աղանդները, որոնք նույնպես ընդունում էին բարի և չար աստվածների գոյությունը: «Նոժ աղանդոց» աշխատության երկրորդ՝ «Պարսից կրոնի հեքքումը» գրքում Եզմիկ Կողբացին տալիս է Մանիի իսլամների և նրան մոլորագեղձ արած գրադաշտականների գաղափարախոսության համեմատական քննադատությունը, եզրակացնելով, որ նրանք միայն վարքով են միմյանցից տարբերվում, իսկ «ելրոնով երկուսն էլ մեկ են, նրանք երկարմատյաններ են»²⁵, սրանք՝ նույնպես. նրանք արևապաշտներ են, սրանք՝ արեգակի ծառաներ. նրանք կարծում են թե քոյր անշունչները շունչ ունեն, սրանք էլ նույն ձևով (նույնն) են հասկանում»:²⁶ Կողբացին նշում է նաև այլ աղանդների հետ մանիքեության սկզբունքների նույնության մասին (օր.՝ ամուսնությունը սրժություն են համարել մահ մեալյանները, Մարկիոնը և այլք): Ե. Տեր-Մինասյանը մանիքեությունն անվանում է մահ «վերամոտրված մի իրականություն», քանի որ մանիքեության առջև «տղին արդեն հարթել էր Միերի կրոնը»:²⁷ Այս մեկնաբանությունն ուղղակիորեն խոսում է աղանդների գաղափարական կապերի հարցում հաջորդականության բեզի օգտին (այդ մասին ստորև):

7-րդ դարում Արևմտյան Հայաստանում ծայր առավ Պակիկյան աղանդավորական շարժումը, որ տարածում գտավ մահ Արևելյան Հայաստանում և գրեթե երեք հարյուրամյակում այնպիսի չափեր ընդունեց, որ դարձավ միջնադարյան հակաֆեոդալական շարժումներից ամենագործող ոչ միայն Հայաստանում, այլև՝ Բյուզանդիայում:²⁸ Ծարժումը հետևանք էր 5-րդ դ. Բյուզանդիայի կողմից սկսված և աստիճանաբար ուժեղացած քաղաքական ու տնտեսական ճնշումների, որոնք գործարկվում էին ինչպես հայ նախա-

բարոյությունների, այնպես և աշխատավոր խավերի նկատմամբ:

Պալիկեյանների գաղափարախոսությունը, թեև «քաղցածր» էր,²⁰ բայց հիմքում ուներ երկաստվածության սկզբունքը՝ քարի և շար աստվածների գոյության ընդունումը:²¹ Քարի (այն է՝ երկնային) աստծու արարչագործությունն էին համարում արեգակը և մարդկային հոգին, իսկ շարի ստեղծագործությունը՝ մայրու մարմինը և աշխարհում հաստատված ամեն տեսակ անօրինակությունը, ճնշումը, կեղեքումը անարդարությունը, սոցիալական անհավասարությունը: Ուստի պալիկեյանների գլխավոր մպատակն էր պայքարել այդ բոլոր չարիքների դեմ, դրանով իսկ մտեցնելով այն երանելի ժամանակը, երբ քարի Աստվածը կիշխի այս աշխարհում:

Դժվար չէ կրոնական քողի տակ նկատել պալիկեյան աղանդի աշխարհիկ, դասակարգային բնույթը: Եվ սրա խոսում փաստերից է աղանդավորների վերաբերմունքը վանականների նկատմամբ: Ջանի որ հոգևորականությունը 5-րդ դ. նույնպես իր կոչմանն անհարկը կենցաղ էր վարում²², իր վարքագծով գաղիս էր բողոքելու հարկերից ու իրավագուրկ վիճակից կրամ հայ աշխատավորական զանգվածների դժգոհությունն ու զայրույթը: Վանականների, իբրև շահագործողների, նկատմամբ ատելությունից բխում էր մերժողական վերաբերմուքը եկեղեցու նկատմամբ, թեև պալիկեյաններն ամփոփաբանորեն ընդունում էին Քրիստոսին, համարելով նրան երկնային (այսինքն քարի) Աստծու որդի, ինչպես մաև նրա երեշտակը:

Այդ, ակնհայտ են պալիկեյանների գաղափարական աղերսներն այլ շարժումների հետ. հոգևորականների դեմ ըմբոստության և պայքարի գաղափարը, որ սոջ միջնադարի ընթացքում զգալ է տվել իրեն, մենք արդեն հանդիպեցինք Մելիտի և Սիմափի շեյխի շարժումների անդրադարձներում: Ինչ վերաբերում է երկաստվածության գաղափարին, ապա այն հատուկ է եղել մաև մամիքեությանը, Սուրբամայի, Բարեքի շարժումներին:

Ի դեպ, Բարեքի աղանդավորական շարժումն առանձնապես նշելի է, քանի որ այն հիմք է տալիս խոսելու ոչ միայն գաղափարական աղերսների, այլև հայոց հետ նրա զինակցության մասին: Անդրկովկասում արար զոքալմբերը, որոնք ջանում էին ճնշել Աղվանից և Սյունյաց ֆեոդալների՝ Մաել իբն Սմբարի և Վասակի ապստամբությունը, պարտության են մատնվում Բարեքի զինակցության հետևանքով:²³ Հօր ու տևական այս աղանդավորական ապստամբությունը սկիզբ առավ Ատրպատականում և արագ տարածվեց հարևան երկրներում, ցնցելով խալիֆաթը: Բարեքը որդեգրել էր քուտանյանների²⁴ գաղափարախոսությունը, որոնց վրա խոր ազդեցություն էր ունեցել Մազդեպի շարժումը: Նրանք հետևում էին կրոնական հանդուրժողականության, բնության քարիքների օգտագործման հավասարության, հասարակության մեջ կնօջ իրավագործության գաղափարներին: Քուտանյանների հայացքները դեմ էին իսլամի սկզբունքներին, միաժամանակ՝ խալիֆաթին: Բարեքի ապստամբությանը մասնակցում էին ոչ միայն գյուղացիներն ու արհեստավորները, այլև՝ խալիֆաթից դժգոհ ֆեոդալները: Երբժու-

մը համակրանք էր գտնում տարբեր ժողովուրդների, այդ թվում և՛ հայերի կողմից: Երբ Բաքեցի ռազմական տևական հաջողություններին հաջորդում է տեղատվությունը, և երբ խալիֆ Մուքասիթը բոլոր ուժերը կենտրոնացնելով, ստիպում է Բաքեցին շարունակ մահամջել, վերջինս փախուստի է դիմում Հայաստան: Այստեղ Բաքեցի նկատմամբ համակիրների մեծ թիվն արդյունք էր արաբ իշխողների նկատմամբ հայ ժողովրդի ընդերքում գոյություն ունեցած մեծ ընդդիմության, և մեկ անգամ չէ, որ ընթատության ալիքն ավարտվել է ապստամբությամբ: Խալիֆաթի դեմ Բաքեցի զինված ուժերի կարիքն զգում էր հայ ֆեոդալական վերնախավը, որը ժամանակակից ռուսաց սօսագործելով Բաքեցի զինուժը, վերջինիս քաղաքում հետ դավաճանեց նրան, և վերոնիշյալ նույն Մահլ Իրն Սմբաթը 837թ. կալանեց Բաքեցին և հանձնեց խալիֆաթին: Բաքեցի սպանությունից հետո դեռ երկար շարունակվեց հսկայական ժողովրդականություն վայելող այս շարժման մասնակիցների և խալիֆաթի միջև դաժան ու համառ «երկյտեսությունը», որի ընթացքում մահապատժի ենթարկվեցին մեծ թվով քուռամյաններ: Ավելի քան երկու տասնամյակ խալիֆաթի տարածքներն ալեկոծած այդ շարժումը ճնշվեց, սակայն նրա թողած ազդեցությունը հարատևեց, ամենից առաջ, նրանով, որ սենց ժողովրդական լայն զանգվածների կենսահայեցողությունը, էլ ավելի ամրապնդելով դիմադրական շարժման գաղափարը և իր ավանդը բերելով Արևելքի շատ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի ձևավորման գործին:

Ուշադրության արժանի է նաև 9-11-րդ դդ. Հայաստանում ասպարեզ իջած բռնդրական աղանդավորական շարժումը (Ա. Հովհաննիսյանի արտահայտությամբ՝ «եհեղափոխական ընդդիմություն»): Թոնդրակյանները մերժում էին քրիստոնեական եկեղեցու նվիրապետությունը, նրա խորհուրդները, ծիսակատարությունները, խաչապաշտությունը: Թոնդրակյանների աղանդապետը՝ Չարեհավանցին, Քրիստոսին համարում էր սուկ «մարգարե», այսինքն գտնում էր նույնը, ինչ՝ իսլամը: Չէ՞ որ Դորանի մեղինյան սուրաներում Հիսուսը ներկայացված է որպես մարգարե, որն անչափելիորեն ավելի բարձր է, քան իմն հրեական աստվածաշնչական մարգարեները:³⁴ Թոնդրակյանները սբահանջում էին կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարություն, ժխտում էին հանդերձյալ կյանքի և հոգու անմահության գաղափարը, մարդու փրկությունը որոնում էին այս կյանքում, կոչ էին անում, որ վերացվեն ամեն բռնություն, անիրավություն, կեղեքում: Եվ այդ բոլորը՝ առանց եկեղեցու միջնորդության կամ ֆեոդալ իշխանության օգնության: Այն-հայտ է շարժման դասակարգային ուղղվածությունը, հակաֆեոդալական բնույթը:

Իրենց տնտեսական ու իրավական պահանջներով բռնդրակյան շարժմանը հար և նման էին այլ շարժումներ և՛ հայ, և՛ մահմեդական իրականության մեջ, ինչպես սրավիկյան, մեսադան (մոնեմեական), Բաքեցի, Մուքամ-նայի, Մազրաքի ևն:

Առանց շարունակելու անդրադարձը յուրաքանչյուր շարժմանն առանձին, փորձենք ամփոփել ադանդավորական շարժումների գաղափարական աղբյուրների դիտարկումը՝ խմբավորելով դրանք առանձին հարցերի շուրջ:

Հայ և մահմեդական ադանդավորների գաղափարամերձությունը դասակարգել է դավանաբանական, սոցիալ-տնտեսական, իրավական ոլորտներում: Նշելի է հատկապես սոցիալական անհավասարության մերժումը, որից թխտմ էին և գույքի, հարստության ժխտումը կամ սրանց հավասար բաժանման պահանջը: Այս բնույթը մասամբ իրագործվում էր համայնքների տեղիմամբ (յինչպես՝ Սերաստիայի «հերետիկոսական» համայնքները (4-րդ դ.)), որոնց տնտեսական հիմքը գույքային հավասարությունն էր, ասել է թե՛ մասնավոր սեփականությունից հրաժարումը:³⁵ Գործադրվում էին նաև առավել արմատական քայլեր, բնակչության ընչազուրկ շերտերը ռոքի էին ելնում և ադանդավորական շարժումը վերածում տնտեսական ու իրավական պահանջները հետապնդող պայքարի: Ունեորների սեփականազրկման, գույքի բռնազրավման գործողությունները հատուկ են եղել և՛ մահմեդական, և՛ հայ շատ ադանդավորական շարժումների (թոնդրակյան, պավիկյան, Բարբքի, Մուքաննայի, Միմավիի, Մազդաքի, Քուֆայի³⁶ ևն): Այս սկզբունքի ավելի չափավոր կերպն էր արհամարհանքը հարստության նկատմամբ (օր.՝ մանիքեականների կաղմից): Հավասարության պահանջների մեջ առանձին տեղ ունեւր կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարության հարցը, որ առաջ էին քաշում թոնդրակյանները, Բարբքը, Մազդաքը ևն:

Կրոնական նաևդորժողականությունը և տարագգի ադանդավորների միավորումն այս կամ այն ադանդավորական շարժման մեջ հանդիպում ենք Մեխլոտի (Հայաստանում), Միմավիի (Թուրքիայում), քուտամյանների (Իլյասում), Մուքաննայի (Միջին Ասիա, Խորասան) գանգվածային շարժումների պատմության մեջ:

Նավանաբանական հարցերում գաղափարամերձության օրինակներից է և երկաստվածության (դուալիզմը) ընդունումը, որ առկա էր դեռևս զրադաշտականների մոտ և ժամանակ առ ժամանակ ի հայտ է եկել միջնադարի ընթացքում Նվատաթիասի դեկավարած Սերաստացի «հերետիկոսների», պավիկյանների, Մանիի, Բարբքի, Մուքաննայի ադանդավորական շարժումների գաղափարախառնությունների մեջ:

Ընդհանուր ճանաչում է գտել նաև եռգո փոխանցման և մեսիանիզմի գաղափարը, որ դարերով կենսունակություն էր պահպանում տարբեր ժողովալուների մոտ (նշենք թոնդրակյաններին, քուտամյաններին ևն) և հարստու է ցարդ:

Ճգնակեցության (ասկետիզմի) տարբեր դրսևորումները, որոնցով արգելվում էին մտակերությունը, ամուսնությունը, բույսեր քաղելը ևն, այս կամ այն չափով հատուկ են եղել մանիքեությանը, մազդաքյաններին, մեդենականներին ևն: Վերջիններս առավել անհանդուրժող են եղել ամուսնության նկատմամբ և այն պղծություն են համարել: Եզնիկ Կորյացու դիտարկմամբ՝

նույնն են քարոզել Մանին, Ջրադաշտը, Մարկիոնը: Սեբաստացի «հեքստիկոսները» ևս մերժում էին ընտանիքը:

Ավելորդ ենք համարում կանգ առնել դարերու վիճամանցված զուտ արտաքին ընդօրինակումների վրա (որոշ աղանդապետների սպիտակ հագուստը, դիմածածկումը, 12 թվի սքրագումը ևն):

Համառոտակի անդրադառնալով այն հանգամանքներին, որոնցով պայմանավորված էր հայ և մանեղական աղանդավորական շարժումների միջև որոշակի աղերսների առաջացումը: Այս հարցը դիտարկելիս առաջին հերթին այլի է զարմում շարժումների դրոյապատճառների, ասել է թե՛ «հարուցիչներին» նույնությամբ կամ նմանությամբ: Արարական խալիֆաթի տիրապետության շրջանում շարժումների մեծ մասի համար որպես հարուցիչ է ներկայանում ինքը՝ խալիֆաթը: Բողոքն ու ընդվզումը նրա դեմ ծնվել են նրա հետ մեկտեղ, առաջին չորս խալիֆաներից երեքը սպանվել են ընդդիմության կողմից¹⁷ Խալիֆաթի գրաված տարածքներում իսլամի տարածումն իրականացվել է ոչ միևնույն հաջողությամբ և հենց ի սկզբանե հանդիպել է ընդդիմադիր ուժերի: Հակահալամական պայքարի (կրոնական աղանդներ) հետ գրեթե միաժամանակ սկիզբ է առնում և դասակարգային պայքարը: 7-րդ դ.՝ խալիֆաթի կազմավորման արշալույսին արդեն զոյություն ունեց ընդդիմադիր կազմակերպություն, որը պայքարում էր համում շարքային մանեղականների շահերի՝ նվաճումներով ուժեղացած արիստոկրատիայի դեմ: Ի դեպ, դասակարգային պայքարն արտացոլվել է հենց հանդիսներում¹⁸, այսինքն՝ իսլամի գաղափարախոսության մեջ և գնալով ավելի խորացող հակաֆեոդալական շարժումներում: Խալիֆաթն ստիպված է լինում հարկային զիջումներ անել, դադարեցնել հալածանքները շիաների և այլ ընդդիմադիր խմբերի դեմ: Մակայն դա չէր կարող փրկել դրությունը: Ե՛վ Օմայան վերջին խալիֆ Մուլան II-րդի, և՛ նրան հաջորդած Աբբասյանների օրոք արաբական լուծը նվաճած ժողովուրդների վրա առավել ծանրացավ, մեծ չափերի հասան հարկերը, որոնք չլատում էին քնակչությանը և ուժ տալիս նրա ընդերքում աճող դժգոհության ու ընդվզումի տարերքին: Զմուռանալով, որ նվաճված ժողովուրդները քազմալեզու, քազմազգ, տարրակրոն հասարակական զամբվածներ էին, որոնք կրելով միևնույն լուծը, գրեթե միատեսակ պայքարի ձևեր էին գտնում՝ միջմադարյան պայմանների քերտմով, այն է՝ ապստամբություն այս կամ այն ընդդիմադիր աղանդի դրոյի ներքո: Այս պայմաններում էին զոյանում հայ մանեղական (նաև ընդհանրապես՝ արևելյան, նաև արևմտասելլուսաբան) աղանդավորական շարժումների միջև գաղափարական աղերսները, հանգեցնելով հար և նման ապստամբական պայքարի ձևերի (ընդհուպ մինչև կազմակերպական մանրամասներ):

Խոշոր աղանդավորական շարժումների պատմության մեջ այլի է զարմում ևս մի օրինաչափություն. շարժումներն իրենց հիմքում ունեցել են ավելի վաղ զոյություն ունեցած շարժումներին հատուկ գաղափարական սկզբունքներ: Օր.՝ 9-11-րդ դդ. ծավալված բուդդիստական, 7-9-րդ դդ. սլավոնական շար-

ժամների գաղափարական ակունքները գտնում ենք 5-րդ դ. Մարգարեան-
կան Հայաստանում հանդես եկած մեսայանների և նույն ժամանակ Բյու-
զանդական Հայաստանում տարածում գտած բորբոքիտների գաղափարա-
կան սկզբունքներում: Եւայն երևույթն ակնբախ է մահմեդական աղանդավո-
րական շարժումների պարագայում. ընդ որում, գաղափարական ընդհան-
րություններ են առկա ոչ միայն մերիսլամական շրջանակներում, այլև վեր-
ջիններիս և նախաիսլամական շարժումների միջև. և ըստ այդմ էլ հնարավոր
է խոսել գաղափարական սերտ կապի մասին Ջրադաշտի, Մանիի, Մազդա-
քի միջև:

Թեև Ա. Հովհաննիսյանն անցնողունելի է համարում մնամ մտեցումը,
«զգնեռիկ հաջորդականության» մասին, սակայն իր իսկ քերտծ օրինակ-
ներն ու վերլուծումները նույնն են վկայում: Այսպես, հենց միայն այն փաս-
տը, որ բուդդայական աղանդապետ Միթատ Ջարեհտականցին նպատակ էր
դրել ի մի քերելու իրենց առաջ և իր ժամանակի բոլոր աղանդավորական
սկզբունքները, այլ խոսքով՝ իրրև իր նոր գաղափարախոսության ակունք օգ-
տագործել անցյալի փորձը, խոսում է հաջորդականության թեզի օգտին: Ան-
շուշտ, հասարակական-քաղաքական կենսապայմանների և դրանցից
բխած խնդիրների ընդհանրությունը կարևորագույն պայմաններն իսկ կա-
րող են կրկնվել պատմության ընթացքում, յուրաքանչյուր ժամանակ յուր-
վի: Խոսելով 4-րդ դ. Փոքր Հայքում աշխատավորական լայն զանգվածների
ընդլվզման հետևանքների մասին, Լ. Խաչիկյանն ընդգծում է, որ շարժման
մշակած առաջավոր գաղափարները յուրացվեցին հայ ժողովրդի հաջորդ
սերունդների կողմից:⁴⁰ Կամ՝ «Փոքր Հայքի շարժման գաղափարները այլ
սոցիալական պայմաններում ժառանգում ու զարգացնում են մահ նրանց
հետավոր սերունդները»:⁴¹

Ինչպես նշում է Հ. Բարթիկյանը, պավլիկյան շարժման գաղափարախո-
սությունը մի ժամանակաշրջանի արգասիք չէր, և շատ քան նրա մեջ մուտք
է գործել նախորդած աղանդավորական շարժումներից:⁴² Օրինակները և
հավաստիացումները մեծաթիվ են:

Ուրեմն, աղանդավորական շարժումների մեջ գաղափարական հաջոր-
դականությունն ակնբախ է և հավատարմում է պատմությանը:

Վերջ դիտարկված և քազում այլ շարժումների բնույթը, իրրև կրոնական
քողի տակ ընթացող դասակարգային պայքարի ձև միջմտղում, զալիս է
փաստելու այն իդողությունը, որ կրոնական դրոշը, Էնգելսի այրոտանայտու-
յամբ, ամենևին չի փոխում զործի էությունը, և դասակարգային շահերը հեշ-
տությամբ քացատրվում են ժամանակի պայմաններով:

Ուստի միանգամայն տրամաբանական ենք զտնում, որ շնայած բոլոր
ժամանակներում աղանդների շատ ցածր վարկամիչին, պատմազխտության
մեջ միջնադարյան աղանդավորական-ապստամբական շարժումներին
տրվում է «հեղափոխական» մակդիրը (ըստ Ա. Հովհաննիսյանի՝ «ուսույու-
ցիան օպոզիցիա»): Իհարկե, քանն այն չէ, որ աղանդները եկեղեցու դավա-

նական հայացքներից խտորվելով, մերժում են եկեղեցու միջամտությունը հավատքի գործերում. սա դեռ «հեղափոխական ընդդիմություն» չէ: Այլ է, երբ կրոնական միատիկան և դավանաբանական խնդիրները կասկած են հակաֆեոդալական գործողությունների հետ, վերաճում ազգագրական շարժման: Այստեղ արդեն վերջինս ստանում է առաջադիմական նշանակություն և հենց այդպես էլ որակվում «պրոգրեսիվ»: Ըստ Ս. Մելիք-Քալաշյանի Միջմադարյան Հայաստանում աղանդավորական շարժումները ճնշված ու շահագործվող դասակարգերի մասնակցությամբ դառնում էին հեղափոխական-սոցիալական շարժումներ ուղղված ֆեոդալական հասարակարգի դեմ»:⁴³

Սակայն, ոչ բոլոր պատմաբանների կողմից է դա նկատված: Քննադատական խոսք ուղղելով պատմաբան Լեոյին՝ աղանդավորական շարժմանն իրենախտական դիրքերից տված գնահատականի և ոչ գիտական մոտեցման համար, Լ. Խաչիկյանը գրում է, որ նա «չի կարողացել արժանի գնահատական տալ սծղնյանների պրոգրեսիվ (ընդգծումը մերն է - Լ. Դ.) շարժմանը»:⁴⁴

Դիտարկենք մույն հարցը պարսից պատմագիտության մեջ: Իրանի հմուտ պատմաբաններից Էհսան Յարաբին, որն ընդարձակ աշխատություն է նվիրել Իրանի հասարակական շարժումներին⁴⁵, խոսելով միջմադարյան մի շարք աղանդների և ժողովրդական շարժումների մասին (ինչպես՝ զինգների, խլամականների, դերվիշական շարժումների, «ետուֆիյե» կոչված աղանդի, բաքինների ևն), դրանք դիտում է որպես ազատագրական շարժումներ, որոնց հիմքում ընկած էին մասն ալ կողմեր, ամենից առաջ՝ գաղափարական-քարոչական: Պատահական չէ, որ մագդաբյան շարժմանը վերաբերող գլուխը նա սկսում է Ենյի Սոհամեդ Խիարբանիի և Ֆիքրուսու խոսքերից ընտրած քննաբաններով, որոնք ընդգծում են Իրանի ժողովրդի ազատատենչ ոգին: Այսպիսով, պարսից պատմագիտության ներկայացուցիչը ևս աղանդավորական-ապստամբական շարժումների մեջ տեսնում է տնտեսական խթան և ազատագրական գաղափարի դրսևորում, համարելով դրանք պրոգրեսիվ:⁴⁶

Այսպիսով հայ և մահմեդական միջմադարյան աղանդավորական շարժումների միջև գաղափարական աղերսներն ակնհայտ են և արդյունք են սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական միևնույն կամ նման կենսապայմանների առկայության, մասն՝ հետապնդած նպատակների միասնության, իբրև ընդհանրություններ հակաֆեոդալական, ազատագրական շարժումներում և շահագործման, հարստահարման, ճնշումների դեմ պայքարի ձևերում:

Հարկ ենք համարում անվերապահորեն ընդգծել, որ այս կամ այն աղանդավորական դրոշի ներքո ծավալված միջմադարյան հակաֆեոդալական ապստամբություններին տրված հիշյալ գնահատականն ամենևին չի վերաբերվում ներկայիս աղանդավորական զանազան խմբերի ու հոսանքների գործունեությանը (ինչպես՝ քրիշնայականներ, Եհովայի վկաներ ևն): Պատ-

մությանը քաջ հայտնի են մեզն աղանդավորական քաղաքացիական հեռա-
հար մպատակները, ներառյալ՝ լատինադական միսիոնարական տարբեր
կազմակերպությունների (օր.՝ կարմելիտների) ծավալած փութաբան գործու-
նեությունը՝ իրենից ցանցը մեքքաչելու այլակերտ ժողովուրդների, այդ թվում
և՛ հայերին: Միջնադարյան դժնդակ պայմաններում հայերը նույնիսկ օտար
ազիերում համառ պայքար են տարել կրոնափոխության դեմ, արժանապա-
շով այսպիսի գնահատականի. «Հայերն իրենց կրոնի նկատմամբ այնքան
մոլեռանդ ու հավատարիմ են, որ մրանց մտա այլ կրոնի մասին խոսել չի լի-
նի» (Քրավերնյե):⁴⁷ Արդ, մեր հասարակությունը չպետք է արվի բոլոր տեսա-
կի աղանդավորական քաղաքներին և մազաչափ ամզամ չպետք է խոտորվի
հայ աստիճական եկեղեցու դարաւոր սկզբունքներից:

SUMMARY

The medieval sectant-liberatory movements were in fact consequences of social struggle, their demands limited to social-economic and juridical ones. The study of these movements show a considerable number of similarities between Christian and Muslim sectant movements. Such movements as Paulician, Thondrakian, Mesalian, Mekhlu, Babek, Mukanna, Abu Muslim etc., mostly were based on one and the same ideological ground - dualism, denial of rich life, equality of sexes.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ս. Մելիք-Բախչյան, Պալիկյան շարժումը Հայաստանում, Երևան, 1953, էջ 232:
2. Այս առաջադեղում ուղագրով են՝ Ե. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդնե-
րի ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, Հ. Բարբիկյան, Աղանդա-
վորական շարժումները Հայաստանում ըստ միջնադարի հայ և օտար հեղինակների
(4-5-րդ դդ.) (ՀԱՍՀ ԳԱ «Լրարբեր» հաս. գիտ., 1984, ք. 10), Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայ-
քի սոցիալական շարժումների պատմությունից (4-րդ դ.), Երևան, 1951, և Տեր-
Սկրոյան, Պալիկյանը Բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր երրվածա-
յին երևույթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938, Ս. Մելիք-Բախչյան, Պալիկ-
յան շարժումը Հայաստանում, Երևանում, 1953, В. Беляев, Мусульманское сек-
тантство, М., 1957; Я. Ленцман, Происхождение христианства, М., 1960; М.
Томара, Бабек, М., 1936 ևն:

3. М. Томара, անդ, էջ 31:

4. Այսպես, մազդեականների պարտությունից հետո աղանդի երեք հազար հետևորդների դաժան խաչտանգումների ենթարկելով սպանեցին: Եվ քանի որ այդ խաչտանգումները հար և նման էին միջոցներին, որոնցով տանջամահ էին արվել մանկեքականները, վերջին անվանումը վերագրվում էր մաս մազդեականներին:

5. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատես», հ. 1, Երևան, 1981, էջ 735:

6. Ա. Հովհաննիսյան, Գրվազնի հայ ազատագրական մտքի պատմության, գ. 1, Երևան, 1957, էջ 365:

7. Անդ:

8. 17-րդ դ. պատմիչ Ջաքարիա Սարկավազը (Ջանաքեղոցի) իր «Պատմագրություն» մեջ այս շարժման նկարագրությանն առանձին զտելու է հատկացրել՝ «Դիպուտանք շարաց ի տրա ժամանկի»: Լինելով հոգևորական, պատմիչն առավել ցավազին էր ընկալում հակակնիդեցական եղալքները, ուստի իր զրի տեղ կարողությամբ քանոմ էր նշակակել Մեխյու կոչված աշանդապետի և՛ զաղափարն ու զործը, և՛ անձը (տե՛ս - Ջաքարիա Սարկավազ, Պատմագրություն, Վաղարշապատ, 1870, հ. 1, էջ 47-53):

9. Օր.՝ 15-րդ դ. 40-ական թթ. Կիրակոս Վիրապեցի կարողեղևի կողմից սահմանվեցին կանոններ, որոնցով, իբր, պիտի կանխվեր կրոնավորների քառույթությունը: Հաղորդելով այդ մասին, Ա. Հովհաննիսյանն իրավամբ նկատում է, որ շքանով հագնվի թե՛ որևէ րան փոխվեց (տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, անդ, էջ 467-468):

10. Թուրքերն այդ աշանդապետին հորջորջում էին Մեխյու-բաբա (Ջաքարիա Սարկավազի երկի հրատարակչի բացատրությանը՝ «րևեստվոր հայր»), իսկ հայրը՝ Մեխյու վարդապետ: Այս անունը տարբեր մեկնարանումներ է ստացել, կապվելով «մեխ» կամ «տեղ» բառերի հետ:

11. Հազիվ թե Ջաքարիային հայտնի չէր Մեխյուի իսկական անունը, քայք նրա մասին ամբողջ պատմումի ընթացքում աղանդավորի դեմ գայրտյությամբ լրված պատմիչը ոչ մի անգամ չի հիշատակում նրա անունը, բավարարվելով մակամկամք և սկզբում «այր մի» արտահայտությամբ: Ի դեպ, Ա. Առաքելյանը Մեխյուին բյուրիմացարար կոչում է Աղվան, ելնելով Ջաքարիա Սարկավազի «այր մի ազգաւ Աղուան» արտահայտությունից (տե՛ս Ա. Առաքելյան, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հ. 2-րդ, Երևան, 1964, էջ 562-563):

12. Ջաքարիա Սարկավազ, անդ, էջ 49:

13. Անդ:

14. Տե՛ս Ս. Արутչոյան, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954, с. 124.

15. Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, անդ, էջ 475:

16. Տե՛ս Գ. Ибрагимов, Крестьянские восстания в Турция в XV-XVII вв. («Византийский восточник», VII, с. 134) (ընդլում է ըստ Ա. Հովհաննիսյանի):

17. Մուրամնա՝ աջարերեն նշանակում է քոթով ծածկված: Մերվի քնակիչ արիստավոր Հաչիմ իբն Հաքիմն այս մակամկամք համոզու էր զայիս իբրև ազատամբության դեկավար:

18. Ա. Հովհաննիսյան, անդ, էջ 356:

19. Ե. Տեր-Մինասյան, անդ, էջ 109:

20. Տե՛ս անդ, էջ 92:

21. Հարծման հիմնադիրը՝ Մամին, ծնվել է մառ 215թ. Բարեւոմոս, իսկ քարոզչական գործունեությունն սկսել Քոնստանդնուպոլիսում 242 թ. (տե՛ս «Ասիայի և Ալեքսիայի երկրների միջին դարերի պատմություն», Երևան, 1973, էջ 104):

22. Ամբ, էջ 105:

23. Адам Меи, Мусульманский ренессанс, М., 1973, с. 250.

24. Ամբ, էջ 151:

25. Ինձ՝ երկու արժատ ոմնեղո, դրախտ:

26. Եզնիկ Կոջրացի, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1970, «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիկա», էջ 823:

27. Ե. Տեր-Մինասյան, ամբ, էջ 92:

28. Պալիկյան շարժման վերաբերյալ առկա են մեծաթիվ հետազոտություններ, որոնց բնում է. Բարթիկյան, Պալիկյան շարժումը Հայաստանում 7-9-րդ դդ. («Հայ ժողովրդի պատմություն», Խ. II Երևան, 1984, էջ 389-415), որտեղ քիզված է շարժման մասին Ամրի Գրեզուարի, Հ. Բարթիկյանի, Է. Լիպչիցի, Ն. Գաբրյալյանի, Ե. Տեր-Մինասյանի և այլոց ուսումնասիրությունների քվարկումը:

29. Հ. Բարթիկյանն այդ հանգամանքը բացատրում է պալիկյան աղանդավորների դասակարգային և էթնիկական քաղաքացիական պայմաններում, որը պատճառ էր դարձել շարժման մերտուս երբեմն գլուխ քարքայացնող տարածայնությունների և ընդհանուր գաղափարախառնության մեջ տարբեր հասանքների առաջացման (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 399):

30. Պալիկյան շարժման գաղափարախառնության հանգամանալի դիտարկումը տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Պալիկյան շարժման գաղափարախառնությունը («Լուսերթ» հաս. գիտ., 1979, թ. 8):

31. Այդ մասին Հ. Բարթիկյանը նշում է. «Հոգևորականները զտաղված էին գործառուներ պահելով, վաշխառությամբ, նրանք քահանա կամ նույնիսկ եպիսկոպոս էին ձևանալուով, հաղորդություն էին տալիս դեանով, ժամանակում թուրքական մեթոդաբանությունից կամ ծխալուծությունից և այլն» («Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 390):

32. Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, ամբ, էջ 357:

33. Քառամյաններ կամ խուսամիներ՝ պարս. (Խուսամի) բառից, որը նշանակում է ուղախություն, զվարթություն, կենսաուղախություն: Այս աղանդավորները մաքրակենցաղ էին, գիր ու զբաղանություն սիրող, իսլամի սկզբունքներին ընդդիմացող:

34. Ե. Տեղես, ամբ, էջ 12:

35. Լ. Խաչիկյան, ամբ, էջ 51:

36. 685 թ. Քուֆայում շիիզմի դրոշի տակ սկսված ապստամբությանը ժամանակացում էին արաբները և պարսիկները, որոնք հարձակվում էին տեղի մեծահարուստների վրա: Նրանց նույնիսկ հաջողվեց որոշ ժամանակով գրավել Քուֆան:

37. Ե. Տեղես, ամբ, էջ 17-18:

38. Հաղիսներ՝ ինձ մուսուլմանական ավանդության՝ սուննայի, քաղկացուցիչ մասեր:

39. Ա. Հովհաննիսյան, ամբ էջ 355:

40. Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, ամբ, էջ 83:

41. Ամբ, էջ 82:

42. Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 398-399:

43. Ա. Մելիք-Բախչյան, Պալիկյան շարժումը Հայաստանում, էջ 232:

44. Լ. Խաչիկյան, ամբ, էջ 74:

45. Էռան Թադևոսի, Հետազոտություն որոշ հասարակական շարժումների և գաղափարախոսությունների մասին Իրանում, Թեհրան, 1348 (հեջրի), 406 էջ (պարսկերեն):

46. Անդ, էջ 240. Թարաթին իր միտքն ապացուցում է մոտավորապես «հոտուլի»-յն աղանդի օրինակով:

47. Իրանախաղի աշխարհաչքի և վաճառական Ժամ Բափթիսթ Թավերնին սկսած 17-րդ դ. 30-ական թթ. երկար տարիներ եղել է Իրանում և իր տպավորություններն ամփոփել «ճամփորդագրքում»: Մենք օգտվել ենք գրքի պարսկերեն թարգմանությունից (Թավերնին, ճամփորդագիրք, Թեհրան, 1321 (հեջրի), էջ 81):

**ԱՐՈՒ- Լ ՖԱՐԱՋ ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ ԻԲՆ ԱԼ - ԻԲՐԻԻ
(ԲԱՐ ՉԵԲԲԵՆՈՍ) ԱՐԱՐԱԼԵԶՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՉԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ**

Քրիստոնյա արաբական և ասորական մատենագրության խաչոր ներկայացուցիչ և նշանավոր պատմիչ Աբու-լ Ֆարաջ Գրիգորիոս (Յուհաննա) Իբն ալ-Իբրիի (1226-1286) պատմական ժառանգությունը վաղուց է զբաղել արևմտյան և արևելյան հետազոտողների ուշադրությունը: Նրա՝ ասորիքն լեզվով գրած «Համընդհանուր (տիեզերական) պատմությունը»՝ «Մախբեք-համուս զարհնեն» (քառօցի՝ ժամանակագրություն, արաբական պատմագրության մեջ հայտնի է «Թարքիխ աղ-զաման» (ժամանակագրություն) խորագրով) կազմված է երկու մասերից: Առաջին մասը՝ «Աշխարհիկ (քաղաքական) պատմությունը» Եվրոպայում հայտնի է «Ասորական ժամանակագրություն¹», իսկ 2-րդ մասը՝ «Եկեղեցական ժամանակագրություն²» անուններով, որոնք 18-19-րդ դարերում թարգմանվել են լատիներեն, իսկ ալիքի ու՝ Ասորական ժամանակագրությունը թարգմանվել է մաև անգլերեն³ և արաբերեն⁴ (նատվածաբար):

Թեև Աբու-լ Ֆարաջի «Համընդհանուր պատմության» երկու մասերը վաղուց են թարգմանվել և դարձել եվրոպացի հետազոտողների ուսումնասիրության առարկա, սակայն մինչև օրս դրանք պատմագիտական և աղբյուրագիտական վերլուծության չեն ենթարկվել:

Աբու-լ Ֆարաջի վերոհիշյալ «Ասորական ժառանգությունը» (Քաղաքական պատմությունը), որը գիտության մեջ հայտնի է մաև որպես հեղինակի «Աշխարհիկ պատմության» ընդարձակ խմբագրություն, դեռևս 1286թ. հենց հեղինակի կողմից «Ազնվական արաբների», հավանաբար, զրչակից ընկերների և տեղի (Իրանի Մադադա քաղաքի) իշխանավորների խնդրանքով, թարգմանվել էր արաբերենի: Իսկ նրա քննադիրը գիտության մեջ հետազայում հայտնի է դարձել որպես «Աշխարհիկ պատմության» համառոտ խմբագրություն⁵ (Արաբական խմբագրություն) ստանալով «Թարքիխ մախ-

քասար աղ-դուվալ» (ավելի ճիշտ է՝ «Մուխրասար ֆի աղ-դուվալ») «Գինաստիանների համառոտ պատմություն» խորագիրը: Սիս «Աշխարհիկ պատմության» այս արարական խմբագրությունը դեռևս 17-րդ դարի կեսերին քարգմանվել էր լատիներենի և հրատարակվել Օքսֆորդում (1663 թ.)⁶, իսկ ավելի ուշ՝ Անտոն Սալիհանիի կողմից⁷ կազմվեց նրա քննական քննազիշը և հրատարակվեց Բեյրութում 1890թ., ապա վերահրատարակվեց դրա սրբագրություն-ժամոթագրություններով 1958թ. և 1983 թթ. Բեյրութում⁸:

Արու-1 Ֆարաջի աշխարհիկ (քաղաքական) պատմության արարական խմբագրության աղբյուրների կազմը պարզելու համար միայն և առաջ պետք է ճշտել Ասորական ժամանակագրության աղբյուրների շրջանակը, որը, ըստ էության, ընկած է մահ արարական ժամանակագրության հիմքում, քանզի վերջին ժամանակագրությունը շարադրվել է հենց Ասորական ժամանակագրության քարգմանության, նրա քննազրի վերամշակման և նոր աղբյուրների նյութերի օգտագործման հիման վրա: Այսպես, արարական խմբագրությունը շարադրելիս հեղինակը օգտագործել է մահ Մարադայի (Իրան) զբաղաբանում եղած արաբերեն, պարսկերեն և ասորերեն նոր պատմական երկերի ծնագրերը, ինչպես մահ մոնոլոգական (ուղղորդական) կարևոր պաշտոնական և դիվանագիտական այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք առնչվել են մոնոլո (ոլիսանական) տիրակալների կողմից քրիստոնեության ընդունման և ժամանակի նրանց ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական գործունեության հետ: Բացի դրանից, հեղինակը որպես շատ դեպքերի ականատես-մասնակից և ժամանակակից աշխատության մեջ ընդգրկել է իր եկեղեցական ու դիվանագիտական շխտմաների դիտարկումները, նկարագրությունները և զննատականները⁹:

«Համընդհանուր պատմության» առաջին մասը՝ աշխարհիկ պատմությունը կամ Ասորական ժամանակագրությունը Արու-1 Ֆարաջը սկսել է գրել 1276թ., ընդ որում, հեղինակը նախապես մտադրվել էր շարունակել Միքայել Ասորու (1226-1199) ժամանակագրությունը, որը իր շարադրանքը հասցրել էր մինչև 1196թ. դեպքերը¹⁰ և շարադրել դրանից հետո 80 տարիների ընթացքում (1196-1276) տեղի ունեցած դեպքերի պատմությունը¹¹: Ավարտելով վերջին 80 տարիների քաղաքական պատմության շարադրանքը, Արու-1 - Ֆարաջը սկսեց հետ զնալ՝ շարադրելով մահ ավելի հին շրջանի պատմությունը և որպես հիմք օգտագործեց Միքայել Ասորու հայտնի ժամանակագրությունը¹² Կազմելով իր «Համընդհանուր պատմությունը», հեղինակը հատուկ տեղ հատկացրեց հեթանոսական շրջանի պատմությանը՝ արարագործությունից սկսած մինչև իր մահվան տարին՝ 1286թ., օգտագործելով Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը, ինչպես մահ այլ ասորի, արաբ, պարսիկ և բյուզանդացի պատմիչների երկերը:

Այսպիսով, Արու-1 Ֆարաջի, ինչպես ասորական, այնպես էլ արարական ժամանակագրության («Մուխրիս մուխրասար աղ-դուվալ») առաջին և զվտավոր սկզբնաղբյուրը Միքայել Ասորու ժամանակագրությունն է, որը շարադր-

վել է, գլխավորապես, հակերիկ ասորիների (միաբնակ) համար՝ էքմոդավանական և, աշխարհայացքային հատուկ նպատակներով, այն է՝ նիշեցնել իր ազգային պատմությունը, հարուստ ճշակույթը և ինքնատիպ լեզուն, որոնք կազմում են նրա ինքնությունը քաղաքացիությանը և դրանով՝ հոգևոր սնունդ մատակարարել՝ իրենց ազգային ինքնությունը պահպանելու նպատակով: Սակայն արաբական ժամանակագրության մեջ նա աստպնորդվել է այլ քաղաքական, էքմոդավանական ու աշխարհայացքային նկատառումներով և որպեսզի նպատակներ է հետապնդել, այն է՝ մահմեդական արաբներին և իսլամական աշխարհին ցույց տալ քրիստոնյա հակերիկ ասորիների այն փաստացի մեծ ներդրումը, որը նրանք կատարել են արաբ-մահմեդական ճշակույթի և գիտության զարգացման ու բարգավաճման գործում, քանզի ասորի ճշակույթային գործիչները յուրատեսակ կապող օղակ դարձան եելիե-նական ճշակույթի և իսլամի միջև և հելլենական ճշակույթը արաբական մտքին մատուցեցին ասորական տարբերակով¹³:

Հետևելով բյուզանդական ու արաբ-մահմեդական պատմիչներին Աբու-լ Ֆարսը իր ժառանգությունը՝ «մարիխ մուխրասար ալ-դուվալը» քաժանեց տասը անհամամասնական գլուխների (Ֆասլ), որոնցից յուրաքանչյուրը ընդգրկում է մեկ համաշխարհային քազավոդության (պետության) պատմությունը և, կլնելով քրիստոնեական տերմինաբանությունից, այն անվանեց «Դասուլա» (դինաստիա)¹⁴: Այնուհետև յուրաքանչյուր գլուխ կառուցված է ժամանակագրական կարգով ըստ կառավարիչների տիրակալության:

Համաշխարհային (տիեզերական) պատմության քաժանման համակարգը ըստ դինաստիաների (դասուլաների) և ենթաքաժանումը ըստ կառավարիչների քավական էին է և տարածված, ինչպես արևելյան, այնպես էլ հունա-բյուզանդական պատմագրության մեջ: Իրանական պատմական ավանդաբանությունը (պատմագրությունը) պատմությունը քաժանում է ըստ կառավարիչների գահակալության, որովհետև պարսից պատմիչները կառավարչի և քաղաքական ղեկավարության (սղմինխտրագիայի) բարդական հատկանիշները համարել են պատմության կարևորագույն տարրեր, որի իսլամական պատկերաստեսակը արտահայտվել է քաղաքական և վարչական ինդիքների նկատմամբ դրսևորված հատուկ ուշադրությամբ¹⁵: Հայտնի արևելագետ Յ. Ռօզենբալի կարծիքով, «Դասուլայի» (դինաստիայի) գաղափարը իրանական հասարակայնության մեջ ավելի խոր արմատներ ունի և այն մարմնավորում է էին իրանական ազգային և շիական իդեոլոգիան: Պատմական նյութի մասնատումը արաբ-մահմեդական պատմագրության մեջ ըստ «դինաստիաների» և կառավարիչների, հավանաբար, կատարվել է իրանական պատմական ավանդության ազդեցության ներքո¹⁶: Համենայն դեպս, պատմագրական երկերի արաբ հեղինակները ընդօրինակեցին նման երկերի, իրականում, պարսկական մոդելը¹⁷ հավանաբար, պահպանելով նրանց կառավարված արաբական բարգձմությունների միջոցով (Ց-դո դ.)¹⁸: Պատմական նյութի քաժանումը ըստ «դասուլաների»¹⁹ և կառավարիչների արա-

քական պատմագրություն մուտք գործեց 8-րդ դարում²⁰ և «դասուլա» տերմինը սկսեց գործածվել դիմաստիայի (կատավարող ընտանիքի) իմաստով 8-9-րդ դդ: Թեև 9-րդ դարում ըստ «դասուլաների» պատմագրական երկերի կատուցումը սկսեց ավելի հաճախ հանդիպել արարալեզու (ծագումով պարսիկ) պատմիկների երկերում²¹, սակայն Աբու-լ Ֆարաբի մոտ պատմական նյութի մասն կատուցումը ավելի շուտ սկիզբ է առնում բյուզանդական պատմագրական ավանդությունից:

Բյուզանդական պատմագրական ավանդության ազդեցությունը Աբու-լ Ֆարաբի արարալեզու ժամանակագրության մեջ արտահայտվել է շարադրանքի կատուցման (սխեմայի), նյութերի հաջորդականության և իրադարձությունների պարբերացման եղանակի մեջ: Չափանորին ժամանակագրությունը բաժանված չէ նախախաղանակալի և բուն իրադանակալ պատմության ժամանակաշրջանների, ինչպես, սովորաբար, ամուսն են մանմեղական արար եղիմակմերը, այլ ընդհակառակը՝ այն պահպանում է քրիստոնեական պատմագրության հայր, խոշոր եկեղեցական պատմիչ և բյուզանդական մատենագիր Երևերիտս Կեսարացու (265-339), Անանիոս Ալեքսանդրացու (4-րդ դարի կեսը) և Պանդարոսի կողմից մշակված պարբերացման սկզբունքը, որի համաձայն ընդհանուր պատմությունը կազմված է այն ժողովուրդների պատմություններից, որոնք նկարագրված ժամանակաշրջանում աշխարհում առաջատար դեր են խաղացել: 'Դասնք են՝ երբայացի (երեւա), քաղղեսացի (կամ քարեղեմական), մարական (մեդիական), պարսիկ, հույն (մակեդոնական) և հռոմեական թագավորությունները: Ժողովուրդների (կամ թագավորությունների) այս կազմը, որոնց պատմությունը Աբու-լ Ֆարաբը շարադրում է, մոտ է այն կազմին, որը տրվում է բյուզանդական պատմագրական երկերում և հենվում է Երևերիտս Կեսարացու ավանդության վրա:²²

Դեռևս 19-րդ դարի 80-ական թվականներին գերմանացի հայտնի գիտնական Գեյցերը ասացուցել էր, որ Աբու-լ Ֆարաբի ինչպես արարալեզու, այնպես էլ ասորական ժամանակագրության հիմքում ընկած է այն սկզբունքը, որը սկիզբ է առել Սեքստոս Հուլիոս Աֆրիկանոսի «Ժարոնեգրաֆիայի» ժամանակագրական հիմքից:²³ Հետագայում այդ աշխատությունը մշակվել է Երևերիտս Կեսարացու, Անիանոս Ալեքսանդրացու և Պանդարոսի կողմից և դարձել է Բյուզանդիայի, Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր քրիստոնեական ժամանակագրությունների հիմնական աղբյուրը²⁴: Ուստի հետագատող Ն. Սերիկովի կարծիքով, Աբու-լ Ֆարաբի արարական ժամանակագրության «Հին» աշխարհի պատմության (առաջին ութ գլուխները) սյուժետա-ժամանակագրական միջուկը, ընդհանուր գծերով, սկիզբ է առնում Սեքստոս Աֆրիկանոսի, Անիանոս Ալեքսանդրացու և Երևերիտս Կեսարացու երկերից²⁵:

Երևերիտս Կեսարացին միացնում է աստվածաշնչային-քրիստոնեական և հեթանոսական պատմությունը, ընդ որում նրա պատմական հայեցակարգի հիմքում ընկած է այն թեզը, որ պատմությունը պետք է համընդհանուր (ունիվերսալ) լինի:

Այս հայեցակարգը ընկալվեց միջնադարյան ժամանակաշրջանում և համընդհանուր (տիեզերական) պատմությունը դարձավ միջնադարյան պատմիչների խոսքը²⁶: Եվսերիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը», «Ժամանակագրությունը» և այլն ստեղծեցին պատմության ընկալման քրիստոնեական ժողով, որը լայնորեն կիրառվեց միջնադարյան պատմագրության սրբակոչկայում²⁷: Այդ մոդելին հետևեցին 9-13-րդ դդ. գրեթե բոլոր ասորի և քրիստոնյա արաբ մատենագիրները (Ագասեոս, Եվտիմեոս, Յահյա Ամոտիցացի, Միքայել Ասորի և այլն) և մասնավորապես Աբու-լ Ֆարաջ Իբն ալ-Իրրին, որը իր աշխատությունը շարադրելիս հետևել է բյուզանդական պատմագրական ավանդույթումը և իր ժամանակագրությունը բաժանել է 10 համաշխարհային քաղաքությունների (10 գլխիներ), իսկ ամեն մի քաղաքություն (կամ դինաստիայի) պատմությունը տրվել է ժամանակագրական կարգով՝ ըստ կառավարիչների: Եվսերիոս Կեսարացին նույնպես իր «Ջրոնոգրաֆիա» աշխատության մեջ պատմական իրադարձությունները հաշվարկում կամ բվագրում է անտիկ շրջանի հույն պատմիչների օրինակով՝ ըստ կայսրերի գահակալության²⁸:

Հետևելով բյուզանդական և արաբ-մահմեդական պատմիչներին, Աբու-լ Ֆարաջը իր ժամանակագրության շարադրանքը բաժանում է երկու համաշխարհային դարաշրջանների՝ մինչև վերջին հայտնությունը և դրանից հետո ընկած դարաշրջանը: Ընդ որում, բյուզանդական և մահմեդական տարեգրքները երկրորդ դարաշրջանի սկիզբը հստակ են արձանագրել (այն համընկնում է բյուզանդական կայսր Կոնստանդին Մեծի (304-337) կողմից քրիստոնեության պաշտոնական ընդունման ժամանակի կամ էլ իսլամի ծագման ժամանակի (7-րդ դ.) հետ՝ (մահմեդական պատմիչների մոտ): Մակայն Աբու-լ Ֆարաջի մոտ այդ հստակությունը բացակայում է, և կարծես քե երկրորդ դարաշրջանի սկիզբը երկու անգամ է ընդգծվում՝ քե՝ Կոստանդին Մեծի կողմից քրիստոնեության պաշտոնական ընդունման դեպքերի մեջ և քե՝ արաբա - մահմեդական բուն պատմության սկզբում (զրույց Մուհամմեդի մասին)²⁹:

Աբու-լ Ֆարաջի մոտ առաջին դարաշրջանը ծավալային առումով ընդգրկում է ութ գլուխ (ժամանակագրության մեկ երրորդ մասը), իսկ 2-րդ դարաշրջանը՝ երկու գլուխ, այսինքն՝ երկու երրորդ մասը: Աշխատության գլուխների այսպիսի անհամաչափությունը պայմանավորված է բյուզանդական և արաբ-մահմեդական պատմագրության և, մասնավորապես, տիեզերական քրոնիկոնների բնույթը առանձնահատկությամբ³⁰ (օրինակ, ըստ դինաստիաների և կառավարիչների քրոնիկոնների կառուցման փաստը):

Աբու-լ Ֆարաջի «Ջարիխ մուխթասար ալ-դուվալ» արաբական ժամանակագրության աղբյուրների կազմի մասին կարող ենք գաղափար կազմել մախ և առաջ նույն հեղինակի «Ասորական ժամանակագրության» առաջաբանից, որտեղ մասնավորապես նկատակվում են Միքայել Ասորին (1126-1199), Եվսերիոս Կեսարացին (265-339), Սուկրատ Մյալաստիկոսը (380-

440), Ջաքարիա Հոստորը (մտա 480-560), Հովհան Ասիացին (Երեսնացի 507 - 586), Դիոնիսիոս Տալ-Մահրացին (մահ. 845թ.) և Անանիոս Ալեքսանդրացին (4-րդ դարի կեսեր) ասորի և բյուզանդական պատմիչները: Մակայն բուն ժամանակագրության մեջ Աբու-լ Ֆարաջը վկայակոչում է նաև Հակոբ Երեսնացու (640-708), Սեքստոս Հուլիոս Ալքիկլանոսի (3-րդ դ.), Հովսեփոս Փլավիոսի (37-102), Թեոփիլոս Երեսնացու (մահ. 785), Իզմատիոս Մալաքիացու (մահ. 1050), Մարիթ իբն Կուտոս Սարայեցու (մահ. 900թ.), Յուզվա Ստիլիսի (Մյումյակյաց - 6-րդ դ.), Պրոփիրիոսի (232-304), Գրիգոր Նյուսացու (341-395), Բարսեղ Կեսարացու (329-379), Կասպարոսվազի Հայրերի, և այլ մատենագիրների երկերը³¹: Բացի դրանից, Աբու-լ Ֆարաջը հաճախակի եղում է Հին (Սեպտուագինտա) ու Նոր Կուակարանները և Սամարական Հնգամատյանը:

Տարաբնույթ աղբյուրների այս կազմը հիշատակվում է նաև Աբու-լ Ֆարաջի արարական ժամանակագրության մեջ, որին կարելի է ավելացնել պատմիչ Անդրոնիկոսի ու հունա-բյուզանդական գիտության ու մշակույթի այլ գործիչների երկեր (օրինակ Հերմես Տրիսմեգիստոս, Ապպոլոնիոս, Էվկլիդես, Արքիմեդ և այլն)³²: Վերոնիշյալ ասորի և հունա-բյուզանդական հեղինակների երկերը Աբու-լ Ֆարաջը տարբեր ուղղակի և անուղղակի եղանակներով է օգտագործել իր ժամանակագրության «Հին» աշխարհի պատմության ութ գլուխներում:

Ուսումնասիրելով Աբու-լ Ֆարաջի «Հին» աշխարհի պատմության նյութերը՝ արարչագործությունից մինչև Մովսես մարգարեի կողմից իշխանության փոխանցումը Հիսուս Նախինին և համեմատելով դրանք հունա-բյուզանդական հեղինակների երկերի համապատասխան հատվածների հետ (Մինկե, Ամադրոս, Կեղեքիոս, Մաննասա և Ջատկական քրոնիկոսները), ռուս հետազոտող Ն. Մերիկովը հանգել է այն եզրակացության, որ երկու դեպքում էլ համընկնում են շարադրանքի համակարգը և նյութերի հաջորդականությունը: Բացի դրանից, նա նկատել է, որ Աբու-լ Ֆարաջը օգտագործել է ոչ միայն Մուրբ Գրքերի Կանոնական քննադրերը (հունական խմբագրությամբ՝ յոթամասնից և համառոտ), այլև պարականոն գրքերի նյութերը (Փոքր ծննդոց, Այամի վարքը և այլն)³³: Ուղղակի կամ անուղղակի նա նյութեր է քաղել հունա-բյուզանդական պատմիչների երկերից, որոնք որոշակի հետք են թողել իր ժամանակագրության վրա, այն է՝ իրադարձությունների պարբերացման ժամանակագրական հիմքը և շարադրանքի հաջորդականության բյուզանդական սխեման և արտացոլում են աշխարհակառույցի, կենցաղի և պատմության ընթացքի մասին պատկերացումների բյուզանդական համակարգը³⁴:

Անդրադառնալով Աբու-լ Ֆարաջի «Թարիխ մուխթատար ալ-դուվար» ժամանակագրության աղբյուրների խնդրին, Ն. Ի. Մերիկովը նշում է, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր աշխատությունները շարադրելիս չի հիշատակել շատ աղբյուրներ, որոնցից նա օգտվել է և ընդհանկառակը՝ նա հիշատակել է այն-

սցիսի աղքատներ, դրոնցից մա երբեք չի օգտվել և տեղեկություններ չի քաղել: Բացի դրանից, հեղինակը օգտագործել է ինչպես քրիստոնեական (Խոյն, ասորի), այնպես էլ արաբա-մահմեդական հեղինակների այն գործերը, որոնք տեղեկատվական քննյք ունեն: Արու-յ Ֆարաջի աշխատության հին աշխարհի պատմության շատ հատվածներ ուղղակիորեն քաղված են 10-րդ դարի պատմիչ Մատուդիի և Բիբունիի աշխատություններից, իսկ հետաքրքրություն ներկայացնող սյուժեները շարադրելու ժամանակ մա հաշվի է առել Տարարիի (10-րդ դ.) և Իբն ալ-Ասիրի (13-րդ դ.) մեկնարամությունները և զմեհատակամները:

Ընդհանուր տեղեկատվական կամ կենսա-մատենագիտական քննյքի տեղեկությունները Արու-յ Ֆարաջը քաղել է Իբն ալ-Նադիմի «ալ-Ֆիհրիսթ» (10-րդ դ.), Իբն ալ-Կիֆտիի (1172-1248) «Ֆարսիխ ալ-Հուքամա» (Խորագիտակների պատմություն) և ալ-Աբիի «Հարված մարգարիտների մատյանից», որոնք սակայն չեն հիշատակվում այդ աշխատության աղբյուրների մեջ: Վկայակոչված հեղինակներից մա հիբրավի տեղեկություններ է քաղել Սալիդ ալ-Անդալուսիի (1029-1070) «Տարակաթ ալ-ումամ» (Ազգությունների սերունդներ) և կենսագիր Իբն ալ-Կիֆտիի «Ֆարսիխ ալ-խուքամա» աշխատություններից, իսկ վերջին աղբյուրից մա նյութեր քաղել է այնտեղ եղած հղումների հետ միասին²⁶: Բացի դրանից, Արու-յ Ֆարաջը, տեղեկություններ տալով բյուզանդական և արաբա-մահմեդական ժամանակագրություններում եղած ընդհանուր սյուժեների մասին, հաճախ օգտագործում է միայն մահմեդական երկերին քննորդ դարձվածքներ ու քառակապակցություններ²⁷: Դրա հետ միասին, Արու-յ Ֆարաջի ժամանակագրության շատ սյուժեներ զուգահեռներ չունեն ո՛չ բյուզանդական և ո՛չ էլ արաբա-մահմեդական ժամանակագրությունների մեջ: Բացի դրանից, Արու-յ Ֆարաջի հին աշխարհի պատմության շատ սյուժեներ քեև ունեն համապատասխան տարբերակներ կամ բյուզանդական կամ արաբական պատմագրական ավանդությունների մեջ, սակայն դրանք փոխառված չեն ո՛չ բյուզանդական և ո՛չ էլ արաբական քրոնիկոններից, ինչպես սպասվում էր, քայք դրանց հետ ունեն կառուցվածքային ընդհանրություն²⁸:

Արու-յ Ֆարաջի ժամանակագրության աղբյուրների խնդրին է անդրադարձել մաև Միքայի և համայն Արևելքի հակորիչ ասորական նկեղեցու առաջնորդ, պատրիարք Իզմատիոս Եփրեմ Ա Բարսումը, որը պարզապես քվարկում է ասորական, արաբական և պարսկական աղբյուրների առկայությունը այդ աշխատության հիմքում և չի խորհում այդ խնդրի մեջ: Սակայն ասորական աղբյուրներից մա նշում է Հակոբ Ուտհայեցու (Եղիսացու 640-708) և Միքայել Ասորու ժամանակագրությունները²⁹:

Անդրադատմալով քրիստոնյա արաբ մատենագիր Ազապիտի (10-րդ դ.) «Տիեզերական պատմությանը», անվանի ռուս արաբագետ Վ. Ռոզենը⁴¹ նշել է, որ, ինչպես Արու-յ Ֆարաջի և Ջիբջիխ ալ-Մաքիև Իբն ալ-Ամրի (13-րդ դ.), այնպես էլ Միքայել Ասորու աշխատությունների համար տեղեկություններ

քաղեղու և համատուելու կարևոր աղբյուր է ժառանգել վերոհիշյալ հույն մեղքիտ եպիսկոպոս Ազապիտի կամ Մահրոս ալ-Մամրիցիի «Քիթաբ ալ-Ռահ-վան» արաքաղեղու տիեզերական ժամանակագրությունը: Մակայն այդ ժամանակագրության 7-13-րդ դարերի պատմության համապատասխան հատվածների համեմատությունը Արու-լ Ֆարաջի աշխատության հետ, ցույց է տալիս, որ Ազապիտի նշված աշխատությունից Արու-լ Ֆարաջը չի օգտվել և ամհավանական է թվում, որ ստորական հակոբիկ (միաբնակ) եկեղեցու առաջնորդ Արու-լ Ֆարաջը իր տեղեկությունները քաղեր հույն մեղքիտ (երկաբնակ) եպիսկոպոս Ազապիտի ժամանակագրությունից, քեկուգ դավանաբանական նկատառումներով: Հունադավան (երկաբնակ) մեղքիտները ընդունել էին քաղեղեղուական ուսմունքը, հարել ըյուզանդական պաշտոնական եկեղեցուն և հաճախ ասորական հակոբիկ եկեղեցու հետ դավանաբանական պայքարի մեջ էին: Մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Արու-լ Ֆարաջը իր թե՛ ասորական և թե՛ արաքական ժամանակագրությունները շարադրելու ժամանակ որպես սկզբնաղբյուր չի օգտագործել հունադավան մեղքիտ արաքաղեղու մատենագիտների (Եվտիմիոսի կամ Սայիդ իբն Բատրիկ, Յահյա Անտիոքացի և այլն) պատմագրական երկերը⁴²:

Իրսեղով Արու-լ Ֆարաջի պատմագրական ժառանգության մասին, հայտնի աղբյուրներից ասորագետ Ռ. Հուսեյնովը⁴³ նշում է, որ Արու-լ Ֆարաջի «Թարիխ մուխրասաթ ալ-դուվալ» ժամանակագրությունը հույն հեղինակի ասորական ժամանակագրության համատու արաքերեն շարադրանք է, որը սակայն ավելի շատ աստվածաշնչային և արաքական բժշկագիտական, մաթեմատիկական և պատմագրական նյութեր է պարունակում, քան ասորական բնագիտը: Մակայն նրա աղբյուրներից նա նշում է Միքայել Ասրու թե՛ հասած ժամանակագրությունը և թե՛ կրթած «Եկեղեցական պատմությունը»⁴⁴:

Իրսեղով «Թարիխ մուխրասաթ ալ-դուվալի» աղբյուրների մասին, հայտնի ֆրանսիացի արևելագետ Կ. Կահենը նշում է, որ Արու-լ Ֆարաջը օգտագործել է նախորդ արաք, ասորի և պարսիկ պատմիչների երկերը, սակայն արաք պատմիչների շարքում առաջին տեղն է գրավում Իբն ալ-Ասիրի աշխատությունը, իսկ սելջուկների պատմության շարադրման համար նա լրացուցիչ բաղդադյան աղբյուրներ է օգտագործել, մանավանդ այն պատմիչների երկերը, որոնք միևնույն ընտանիքից են սերում, ինչպիսին Սիբու իբն ալ-Ջաուզին⁴⁵ (1186-1257): Յակոբ, Սիբու ալ-Ջաուզիի համաշխարհային պատմությունը մինչև օրս ամբողջական տեսքով չի հրատարակվել, սակայն պահպանված և հրատարակված մասերի համեմատությունը Արու-լ Ֆարաջի նշված աշխատության մեջ հիմք չի տալիս խոսելու Արու-լ Ֆարաջի քաղագրության մասին Սիբու իբն ալ-Ջաուզի «Միքաթ ալ-գաման» (ժամանակի հայելի) աշխատությունից: Համեմայն դեպք, հետազոտողները նկատել են, որ ինքը Սիբու իբն ալ-Ջաուզին, իր հերթին, մեծապես ազդվել է Իբն ալ-Ասիրից և քաղագրություններ է կատարել նրա ոչ միայն «ալ-Ջամիլ Յի-լ Թա-

րիխ» (Ախսկատար պատմություն) աշխատությունից, այլ Իրն-ալ-Կալանի-սիի (մահ. 1160), իր պապ Արդալ-Ռանման իրն ալ-Ջաուզիի (1116-1200), Ի-մադ ալ-դիմ-Իսֆահանիի (1125-1201), Հիլալ ալ-Սաբիի (970-1056) և այլ ա-րար պատմիչների երկերից:⁴⁶

Իրն ալ-Ասիրիի աշխատությունից տեղեկություններ քաղելու փաստը նկատել է նաև հայտնի անգլիախոս արևելագետ Հ. Ա. Գիլը: Նա նշում է, որ Արու-լ Ֆարաբիի արաբալեզու ժամանակագրությունը մտնում է այն երկերի մեջ, որոնք խիստ կախված են Իրն ալ-Ասիրի նշված աշխատությունից, քեև այն լրացվել է ավելի ուշ հեղինակների նյութերով:⁴⁷

Արու-լ Ֆարաբիի նշված աշխատության աղբյուրներին անդրադարձել են նաև անճերիկացի արաբագետ Ֆ. Հիքքին, արաբ հայտնի մատենագետ-գրականագետ Ջ. Ջադանը և ուրիշները: Նրանք նկատել են, որ Արու-լ Ֆարաբը իր կենսա-մատենագիտական տեղեկությունները ժամանակի նշանա-վոր գործիչների (գիտնականների, փիլիսոփաների, մաթեմատիկոսների և այլն) մասին քաղել է անդալուսցի արաբ աշխարհագիր-կենսագիր Սալիդ ալ-Անդալուսիի (1029-1070) «Տարակաթ ալ-տման»⁴⁸ (Ազգությունների սե-րունդները) և Իրն ալ-Կիֆտիի (1172-1248) «Ֆարքիս ալ-Հուքամա»⁴⁹ (Խո-րագիտական պատմություն) երկերից: Ջ. Ջադանը նկատել է նաև, որ ա-րաբական աղբյուրներից Արու-լ Ֆարաբը օգտվել է տարրեր եղանակով: Օ-րինակ, արաբական նվաճումների մասին նա համառոտելով է հաղորդում, իսկ արաբական խալիֆայության և մոնղոլական պետության մասին՝ ավելի մանրամասն⁵⁰: Սակայն արաբ հեռագրատող չի նշում, քե քաղաքական պատմության շարադյանքի համար ինչ աղբյուրներից է Արու-լ Ֆարաբը քաղել իր տեղեկությունները:

Անդրադառնալով մախամոնղոլական ժամանակաշրջանի պատմության աղբյուրներին, անվանի արևելագետ Վ. Վ. Բարտոլդը նշում է, որ մի շարք պատմագրական երկեր մեզ չեն հասել և կորել են, դրանց բլին է պատկա-նում նաև անհայտ հեղինակի «Մելիք-Մամնե» (կամ «Մուլուք-Մամնե»՝ քա-զավորաց մատյանը), որը եղել է պարսիկ պատմիչ Միրխոնդի (15-րդ դ.), ա-տրի պատմիչ Արու-լ Ֆարաբի (Բար Հերբեսու) և արաբ պատմիչ Իրն ալ-Ա-սիրի (13-րդ դ.) աղբյուրներից մեկը⁵¹: Անվանի գիտնականի այս միտքը հեն-վում է, հավանաբար, Արու-լ Ֆարաբի ատորական ժամանակագրության մի վկայության վրա, որը եղվում է ըստ Մ. Հուզմայի ուսումնասիրության⁵²: Սա-կայն Վ. Բարտոլդի այս միտքը իմք է տվել ուզել հեռագրատող Յու. Իսմա-յիլովային գրելու, որ Արու-լ Ֆարաբի «Ֆարքիս մուխսատար ալ-դուվալի» ո-րոշ հատվածներ սկիզբ են առնում «Շահ-Մամնե» հին իրանական էպոսից⁵³: Ինչպես երևում է, Իսմայիլովան անհայտ հեղինակի կրթած «Մալիք-Մամնե» (ավելի ճշտ՝ «Մուլք-Մամնե») մույնացնում է «Շահ-Մամնե» հին իրանական էպոսի հետ, հանգամանք, որը հիմնավորման կարիք ունի: Համեմայն դեպք, մեզ համար առայժմ պարզ չէ, քե Արու-լ Ֆարաբը իրանական դիմատիա-ների և աղբյուրների մասին տեղեկությունները որտեղից է քաղել և ի՞նչ եղա-

նակով է քաղել՝ ուղղակի պահպանական աղբյուրից, քե՞ միջնորդավորված ձևով: Մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Աբու-լ Ֆարաբը իր տեղեկությունները պարսից արքաների և, մասնավորապես, Մասանյան տիրակալների մասին քաղել է, ոչ քե անմիջապես «ժուռայ-ճամն» (Նվաբայ մասնակ) պահպանական աղբյուրից, այլ նրա 757թ. Իբն ալ-Մուկաֆֆայի կողմից կատարված արաբական բարգամանությունից⁵⁴: Սակայն «ժուռայ-ճամնի» տեղեկությունները Աբու-լ Ֆարաբի ժամանակագրության մեջ են անցել 10-րդ դարի արաբալեզու մատենագիր (ժագումով պարսիկ) Մուտահհար իբն Տահիր ալ-Մուկադդասի (Մակդիսի) «Արադյագործության և պատմության մատյանից» (գրվել է 355/996թ.): Համենայն դեպս, վերջին հեղինակը վկայում է, որ ինքը Մասանյան Հազկերտ (Գ) արքայի սպանության հանցամասնքների մասին իր տեղեկությունները քաղել է Իբն ալ-Մուկաֆֆայի «ժուռայ-ճամնից»: Իսկ Աբու-լ Ֆարաբը սասանյան արքա Հազկերտի (Բ) սպանության հանցամասնքների մասին տեղեկությունները գրեթե անփութիս քաղագրել է Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի «Արադյագործության և պատմության մատյանից»՝ այնտեղ եղած հղումների հետ միասին⁵⁵:

Անդրադատմալով Աբու-լ Ֆարաբի ժամանակագրության աղբյուրների խնդրին, Յու. Իսմայիլովան նշում է, որ արաբների, Մուհամմեդի և արաբական խաղիֆայության ռազմաքաղաքական իրադարձությունների մասին և մասնավորապես, Օմանյան խալիֆա Մուլեյման իբն Աբդ ալ-Մալիքից (715-717) մինչև վերջին Աբրասյան խալիֆաներից՝ ալ-Մուսթամիր (1226-1246) խալիֆայի գահակալության մասին տեղեկությունները միանշանակ քաղված են Իբն ալ-Ասիրի «Ալ-Քամմիլ Յիլ-Քարիխ» (Ախակատար պատմություն) տիեզերական ժամանակագրությունից, ընդ որում, այդ աշխատությունը Աբու-լ Ֆարաբի «Քարիխ մուխրասար ալ-Դուվալի» 7-13-րդ դդ. արաբների պատմության միակ և հիմնական սկզբնաղբյուրն է⁵⁶: Նույն հետազոտողի կարծիքով Աբու-լ Ֆարաբի՝ իր ծավալով և նշանակությամբ երկրորդ կարևոր աղբյուրը հանդիսանում է արաբ մատենագիր, պատմիչ-փիլիսոփա Ջամալ ալ-Դին Իբն ալ-Կիթտիի (1172-1248) «Քիթաբ քարիխ ալ-հուբանա» (Իմաստունների պատմության մատյան) կենսա-մատենագիտական աշխատությունը, որտեղից Աբու-լ Ֆարաբը քաղել է իր տեղեկությունների 80 տոկոսը՝ նշանավոր փիլիսոփաների, գիտնականների, բժիշկների ու աստղագետների մասին: Ընդ որում, այդ տեղեկությունները Աբու-լ Ֆարաբը բերում է համատուտաձև և մշակված տեսքով, իսկ մի մասն էլ մատուցում է իր խմբագրությամբ⁵⁷:

Ուսումնասիրելով մոնղոլ-քարաբական նվաճումների, մոնղոլական և իլ-խանական տիրակալների մասին Աբու-լ Ֆարաբի տեղեկությունները, Յու. Իսմայիլովան գտնում է, որ Աբու-լ Ֆարաբի հիմնական աղբյուրը եղել է պարսիկ պատմիչ Աբա ալ-Դին Աբա-Մալիք Ջավիդիի «Քարիխ-ի Ջահանգուշա» (Աշխարհակալի կամ աշխարհամովաճողի պատմություն) աշխատությունը, ընդ որում, ժամանակագրության այս հատվածում Աբու-լ Ֆարա-

զը ավելի նվազ չափով է կախված եղել իր արարական արքայից, քան Իրն ալ-Ասիքի և Իրն ալ-Կիթանիի նշված երկերից⁵¹: Յեն Աբու-լ Ֆարաջը հաճախակի է վկայակոչում Ջուվեյնիի տեղեկությունները, սակայն քառացի նա չի մեջբերում դրանք: Աբու-լ Ֆարաջի և Ջուվեյնիի տեղեկությունները մոնղոլների մասին, հաճախ ամբողջապես, նույնական են⁵²: Յեն Աբու-լ Ֆարաջը լայնորեն օգտագործում է Ջուվեյնիի տեղեկությունները Չինգիզ-խանի, Հուլավու-խանի և Խորեզմշահների պատմության մասին, սակայն նա բոլորովին կախված չէ նրանից: Աբու-լ Ֆարաջը իր տեղեկությունները քաղելու ժամանակ հաշվի է առնում իրեն հետաքրքրող դեպքերի մասին Ջուվեյնիի մեկնաբանությունները, սակայն դրանք նա մատուցում է իր խմբագրությանը: Այս հանգամանքը Իսմայիլովի արդարացիորեն քացատրում է նրանով, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր ժամանակագրությունը շարադրելու ժամանակ ձևերի տակ է ունեցել և օգտվել է մոնղոլական ժամանակաշրջանի այլ աղբյուրներից:⁵³ Համալիս լինելով Յու. Իսմայիլովայի ենթադրության հետ, սակայն պետք է ավելացնել, որ Աբու-լ Ֆարաջը այլ աղբյուրներից է օգտվել ոչ միայն մոնղոլական ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձությունները, այլև Արաբական խաղիվության պատմությունը շարադրելու ժամանակ, ընդ որում, դրանք եղել են գլխավոր սկզբնաղբյուրներ: Այս թեզը հաստատվում է նաև մեր ուսումնասիրությունների տվյալներով: Աբու-լ Ֆարաջի ժամանակագրության հետազոտողների գերակշռող մասը այն կարծիքին է, որ արաբների և արաբական խաղիվության պատմության համար Աբու-լ Ֆարաջի գլխավոր աղբյուրը եղել է Իրն ալ-Ասիքի «Լիակատար պատմությունը»⁵⁴, սակայն մեր պրպատումները ցույց են տալիս, որ արաբների պատմության 7-10-րդ դդ. ժամանակահատվածի և մասնավորապես, Մուհամմեդից սկսած և մինչև Աբրահայան ալ-Մուքամիդ (870-892) խաղիվայի գահակալության վերջը՝ 279/892թ. Աբու-լ Ֆարաջի նշված ժամանակագրության գլխավոր սկզբնաղբյուր է եղել ոչ թե Իրն ալ-Ասիքի «Լիակատար պատմությունը», այլ 10-րդ դարի երկրորդ կեսի մատենագիր-պատմիչ Մուտահհար իբն Տահիր ալ-Մուկադդասի ալ-Քուսթիի «Քիթաբ քադա ալ-խուլյ վ-ալ-քաբիխա» (Արաքյագործության և պատմության մատյան) աշխատությունը, որը գրվել է 355/966թ.: Այս յուրատեսակ հանրագիտարանի համապատասխան հատվածների համեմատությունը Աբու-լ Ֆարաջի արաբալեզու ժամանակագրության 7-10-րդ դդ. արաբների պատմության հատվածների հետ, ցույց է տալիս, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր տեղեկությունները ամբողջապես քաղել է Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի վերոհիշյալ երկից⁵⁵: Ընդ որում մեծ մասամբ առանց փոփոխության կամ խմբագրման (քացատյալ Մուկադդասիի տված անկեղծները, որոնք քաց են բողմվել Աբու-լ Ֆարաջի կողմից հասկանալի կրճատված նկատառումներով, քանաստեղծական մեջբերումները և մանրամասնությունները): Սակայն արաբական առաջին արդարակցյաց յոթ խաղիվաների, Օմայան և Աբրահայան խաղիվաների գործունեության հետ կապված բոլոր ռազմաքաղաքական, մշակութային ու դավամարանական եղև-

յությունների (մինչև ալ-Մուսամիդ խալիֆայի գահակալության՝ 279/892թ.) և դեպքերի մասին բոլոր տեղեկությունները քառացիորեն քաղված են Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի «Քիթաբ քադա ալ-խալկ վ-ալ-քադիխա» մատյանից⁶³, որը յուրատեսակ հանրագիտարան է և առատ նյութեր է պարունակում գիտության տարրեր քննազավառների, այդ թվում և իմացության եղանակների ու սահմանների, արարչագործության, Թրոտիցիա՝ կրոնա-փիլիսոփայական ուսմունքի, աստվածաբանության, կրոնական տիեզերագիտության, մարգարեների պատմության, տարրեր կրոնների, աշխարհագրության, պարսից քաղաքների, արարների հիմ շրջանի՝ Մուհամմեդի և արաբ խալիֆաների մասին, ընդհուպ մինչև Աբրասյան ալ-Մուտիի խալիֆայի գահակալության վերջը՝ 350-961թթ.: Խոսելով Մուտահհար ալ-Մուկադդասի «Աբարչագործության և պատմության մատյանի» մասին, Ի. Կրաչկովսկին ավելացնում է, որ նշված աշխատության հեղինակը գերազանցապես քանաքաղ էր, սակայն նա ուներ ոչ միայն գրավոր աղբյուրներ, այլև քանակոր տեղեկատուներ (ինֆորմատորներ), որոնց նա կարողանում էր ընտրել շփման մեջ մտնելով և՛ հրեաների, և՛ իրանցի գիտնականների, և՛ նույնիսկ հնդիկների հետ: Կարճ ասած, նրա աղբյուրների կազմը շատ քազմազան է:64 Սակայն այդ բազմազան և առատ նյութերը շարադրված են առանց որչափ համակարգի: Պատահական չէ, որ անվանի գերմանացի արևելագետ Կ. Բրոքելմանը այդ գլխըղ առկամել է «Աստվածաբանական, պատմա-կրոնական և պատմական տեղեկությունների չհամակարգված ժողովածու»⁶⁵:

Ուշագրավ է, որ Մուտահհար ալ-Մուկադդասին օգտագործել է բազմաթիվ արաբական պատմագրական երկեր (օրինակ՝ Իբն Իսհակի (մահ. 151/768) «Մուհամմեդի վարքը»⁶⁶, որոնց մի մասը կորել է և մեզ չեն հասել (օրինակ, Մուհամմեդ իբն Չաքարիա ալ - Ռազիի (Եվրոպայում հայտնի է Ռազես անունով) «Մախարիկ ալ-անբիյա»⁶⁷ և Իբն ալ-Մուկաֆֆայի «Քիթաբ քաուդի ալ-դումիա վ-ալ-ոուր՝ ալ- դումիա»⁶⁸), սակայն դրանց տեղեկությունները օգտագործվել են Աբու-լ Ֆարաջի Աբարական ժամանակագրության մեջ:

Այսպիսով, Աբու-լ Ֆարաջի «Թարիխ մուխթասար ալ-դուվալ» ժամանակագրության մասնեղական աղբյուրների մեջ առաջին և հիմնական տեղ է գրավում ոչ թի Իբն ալ-Ասիրի «Ալխակատար պատմություն» (13-րդ դ.) երկը, այլ 10-րդ դարի մատենագիր Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի (Մակդիսի) «Աբարչագործության և պատմության մատյան» աշխատությունը, որը ժանրային առումով իրենից ներկայացնում է «Տիեզերական (համընդհանուր) պատմություն»: Նրա հեղինակը առաջին անգամ փորձում է պատմության հետազոտման ասպարեզում հատուկ տեղ հատկացնել փիլիսոփայությանը, այլ խոսքով ասած՝ տիեզերքին և պատմությանը մոտենալ փիլիսոփայության տեսանկյունից:⁶⁹

Աբու-լ Ֆարաջի արաբալեզու ժամանակագրության երկրորդ կարևոր սկզբնաղբյուրը, ինչպես իրավացիորեն նկատել է հետնազոտողների զգալի

մասը, եղել է Իրն ալ-Ասիրի (1160-1234) «ալ-Քամիլ Ֆի-լ թարիխ»⁷⁰ (Ախակատար պատմություն) աշխատությունը: Սակայն այդ աղբյուրից Աբու-լ Ֆարաբը քաղսկզբություններ է կատարել 350/961թ. դեպքերից սկսած և մինչև 13-րդ դարի 20-ական թվականների վերջը այսինքն՝ մինչև ժողովրդական արշավանքները դեպի Մերձավոր և Միջին Արևելք: Իսկ ժողովրդների, խորհրդաշահների և Միջին Ասիայի այլ դիմաստիանների մասին իր տեղեկությունները Աբու-լ Ֆարաբը քաղել է պարսկալեզու աղբյուրներից: Բուն Հայաստանի և Կիլիկիայի հայոց պետության պատմության քաղմասիվ եղելությունների մասին Աբու-լ Ֆարաբի տրված տեղեկությունները քաղված են Իրն ալ-Ասիրի նշված երկից: Իրն ալ-Ասիրի և Աբու-լ Ֆարաբի՝ Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունների համեմատությունը⁷¹ ցույց է տալիս, որ Աբու-լ Ֆարաբը իր սկզբնաղբյուրից տեղեկություններ քաղագրելով համատարած է դրանք առանց էական փոփոխության ենթարկելու, իսկ կրթման էլ՝ նույնությամբ՝ առանց խմբագրելու և իր սեփական սխեմայով զետեղում է տվյալ տիրակալի գահակալության ժամանակ կատարված դեպքերի ժամանակագրական շրջանակում: Բացի դրանից, Աբու-լ Ֆարաբը չի նշում այն երկի խորագիրը և հեղինակը, որից օգտվել է: Կոմկրետ դեպքում, Իրն ալ-Ասիրի (ինչպես նաև Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի) անունը ոչ մի տեղ չի հիշատակվում: Մա նշանակում է, որ Աբու-լ Ֆարաբը լիովին հավատ է քնծայում Իրն ալ-Ասիրի պատմիչների հավատարմությանը: Քաղագրության ընթացքում Աբու-լ Ֆարաբը նաև հավաքելով խմբավորում է այս կամ այն տիրակալի մասին աղբյուրի տարբեր տեղերում ցրված տեղեկությունները և տեղադրում է իր համապատասխան բաժնում: Բացի դրանից, քաղագրության ժամանակ նա ընտրելով է քաղում, այսինքն վերցնում է այն տեղեկությունները, որոնք անմիջապես առնչվում են տվյալ կառավարչի հետ, այնուհետև տալիս է նրա ժամանակ կատարված առավել կարևոր դեպքերի մասին այն տեղեկությունները, որոնք ներգործել են հետագա իրադարձությունների ընթացքի վրա: Ընդ որում, եղելությունների շարադրման ընթացքում նա որոշակի հեռուդականություն է ցուցաբերում:

Անդրադարձաբար Աբու-լ Ֆարաբի տված կենսագրական-մատենագիտական տեղեկություններին՝ ժամանակի նշանավոր մարդկանց ու գործիչների մասին և որոնք քերվում են յուրաքանչյուր տիրակալին հատկացված շարադրանքի վերջում, պետք է նշել, որ հետազոտողները իրավացիորեն նկատել են, որ Աբու-լ Ֆարաբի մնացած տեղեկությունների հիմնական աղբյուրն են եղել անդալուսյան աշխարհագիր-կենսագիր Սայիդ ալ-Անդալուսիի Տարակաթ ալ-ումման⁷² և մատենագիր Իրն ալ-Կիֆտիի «Թարիխ ալ-Հուքամա»⁷³ աշխատությունները, որոնք երբեմն հիշատակվում են Աբու-լ Ֆարաբի կողմից:⁷⁴ Սակայն հարց է առաջանում, թե այս երկու մատենագիրներից ո՞ր մեկն է եղել առաջնային և հիմնական սկզբնաղբյուրը: Յու Իսմայիլովան, ուսումնասիրելով Աբու-լ Ֆարաբի կենսա-մատենագիտական տեղեկությունները և համեմատելով այն Իրն ալ-Կիֆտիի համապատասխան

նյութերի հետ, հանգել է այն եզրակացության, որ միջնադարյան Արևելքի ավելի քան 120 գիտնականների մասին Աբու-լ Ֆարաբի տված տեղեկությունների գեղարվեստի մասը քաղված է Իբն ալ-Կիֆտիի երկից, որը եղել է Աբու-լ Ֆարաբի հիմնական և միակ աղբյուրը, ընդ որում, քաղազրույթումների հետ բերված են մահ Իբն ալ-Կիֆտիի սկզբնաղբյուրների հղումները: Քաղազրված նյութերը Աբու-լ Ֆարաբը տարբեր աստիճանի է համատարածում՝ իր կողմից մշակված եղանակի համապատասխան և համատարածումն են ենթարկվում մահ գիտնականների ամբողջական անունները, նրանց միտքն (մականունը), կոնիան (ազգանունը), աշխատությունների ցանկը, հաճախ մահ ծննդյան թվականը, ծննդավայրը և քանաստեղծական քաղվածքները: Բացի դրանից, քաղված նյութի համատարածումն չափը և ծավալը կախված է աղբյուրի համապատասխան հատվածի ծավալից՝ փոքր հոդվածները քաղագրվում են առանց փոփոխության, իսկ մեծ հոդվածները համատարածվում են զգալի չափով: Մական Աբու-լ Ֆարաբը հաճախ քաղագրում է մահ մվագ էական, քայց հետաքրքրաշարժ փաստեր տարբեր գիտնականների կյանքից, հավանաբար, ըմբռնողների լայն շրջանակի հետաքրքրությունը գրավելու համար:⁷⁶

Աբու-լ Ֆարաբի կենսագրական-մատենագիտական տեղեկությունների երկուրդ կարևոր սկզբնաղբյուրը եղել է Սայիդ ալ-Անդալուսիի վերոհիշյալ երկը, որը որոշ հետազոտողներ համարում են ոչ միայն Աբու-լ Ֆարաբի հիմնական և առաջնային սկզբնաղբյուրը, այլև Իբն ալ-Կիֆտիի, կենսագիր Իբն Աբու Ռահբյալի (1203-1270) և մատենագիր Հաջի Խալիֆայի համար:⁷⁷ Ի վերջո հարց է առաջանում, թե ո՞րն է Աբու-լ Ֆարաբի այս կարգի տեղեկությունների հիմնական և առաջնային աղբյուրը: Այս հարցի պատասխան կարող ենք տալ միայն Սայիդ ալ-Անդալուսիի, Իբն ալ-Կիֆտիի և Աբու-լ Ֆարաբի նշված տեղեկությունների համապատասխան հատվածների համեմատությունից և վերլուծությունից հետո:⁷⁸

Վերադառնալով Աբու-լ Ֆարաբի աղբյուրների խնդրին, հարկ է նշել, որ իր ժամանակագրության մեջ նա վկայակոչում է անդալուսյան մատենագիր-կենսագիր Իբն Ջուլյուլի (944-մահ. մույն դարի 90-ական թթ.) և հայտնի մատենագիր Իբն ալ-Նադիմի (Մուհամմեդ իբն Իսհակ - 10-րդ դ.) անունները⁷⁹, սակայն Իբն Ջուլյուլի «Տարակաթ ալ-ատիքրա վ-ալ Հուրամա»⁸⁰ (Բժիշկների և խորագիտականների տերմինները) և Իբն ալ-Նադիմի «ալ-Ֆիհրիթ»⁸¹ իսմրագիտարանային քնույթի աշխատությունների համեմատությունը Աբու-լ Ֆարաբի նյութերի հետ ցույց է տալիս, որ Աբու-լ Ֆարաբը իր տեղեկությունները ուղղակի քաղել է ոչ թե Իբն ալ-Ջուլյուլի և Իբն ալ-Նադիմի վերոհիշյալ աշխատություններից, այլ Իբն ալ-Կիֆտիի նշված «Տարիխ ալ-Հուրամա» մատյանից, իսկ վերջին մատենագիրը իր տեղեկությունները իրոք քաղել է Իբն Ջուլյուլից և Իբն ալ-Նադիմից և հղում է նրանց անունները:⁸² Այստեղից էլ հետևում է, որ Աբու-լ Ֆարաբը, տեղեկություններ քաղելով Իբն ալ-Կիֆտիի երկից, քաղագրում է մահ այնտեղ եղած հղումները, որ-

պեզզի տարափորություն բողնի, որ ինքը սկզբնաղբյուրից է քաղել իր նյութերը: Սակայն իրականում նրա կենսագրական տեղեկությունները երկրորդ աղբյուրից քաղագրություններ են, այլ խոսքով ասած, միջնորդավորված ձևով են հասել մեզ: Անշուշտ, մեզան տեղեկությունների արժեքը նսնմանում է: Սակայն, եթե հաշվի առնենք այն համզամանքը, որ սկզբնաղբյուրների մի մասը կորել է, ապա նրանցից կատարված քաղագրությունները առաջնակարգ սկզբնաղբյուրի մշակակություն են ստանում և դառնում են եզակի տեղեկություններ:

Ամփոփելով մեր խոսքը պետք է նշել, որ տիպաբանորեն կամ ժամբային առումով Աբու-լ Ֆարաբի Գրիգորիոս Իրն ալ Իրրիի «Թարիխ մուխթասար ալ-գուվալ» ժամանակագրությունը յուրահատուկ տեղծագործություն է, քանզի այն իր մեջ մեղրաշնակում է պատմագրության երկու հիմնական և ամենատարածված ժանրերի՝ համընդհանուր պատմության և կենսա-մատենագիտական երկերի տարրեր, որի հետևանքով աշխատությունը կոչվել է «Մուխթասար» (չունպենդիում՝ համառոտում, համահավաք):

Կառուցվածքի և շարադրանքի առումով Աբու-լ Ֆարաբիի աշխատությունը համահունչ է բյուզանդական պատմագրական ավանդության հետ (ըստ դինաստիաների և կառավարիչների մյուսի մասնատումը և պարբերացման սկզբունքը): Սակայն նրանցից որոշեցանք արտ-մահմեդական եղանակը (յուսայ), մահմեդական թվարկության կիրառումը (հիջրայի թվարկություն), դարձվածները և լեզվական բառապաշարը հոգեհարազատ են արաբա-մահմեդական պատմագրական ավանդության: Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, որ Աբու-լ Ֆարաբը իր ժամանակագրության մեջ, ըստ էության, հետևել է թե՛ հունա-բյուզանդական և թե՛ արաբա-մահմեդական պատմագրական ավանդություններին, որի հետևանքով նրա աշխատությունը ունի այդ երկու պատմագրական ավանդությունների առանձնահատկությունները:

Քաղաքական ժամանակագրության (համընդհանուր պատմության) և կենսա-մատենագիտական ժանրի (տարակաթ) տեղծագործությունների համատեղումը մեկ պատմագրական աշխատության մեջ քննարկ է և համահունչ 13-րդ դարի արաբական պատմագրությանը:

Աբու-լ Ֆարաբի Գրիգորիոս Իրն ալ-Իրրիի «Թարիխ մուխթասար ալ-գուվալ» աշխատության երկու երրորդ մասը կազմվել է մահմեդական հեղինակների պատմագրական երկերի նյութերի մշակման և համառոտագրման հատուկ սխեմայով և հենվում է, զլխավորապես, արաբալեզու մահմեդական հեղինակների (տարեգիլիների, կենսագիրների և այլն) աշխատությունների վրա, որոնց մեջ առաջատար տեղ են զբաղում Մուտահհար ալ-Մուկադդասին (10-րդ դ.), Իզզ ալ-դին Իրն ալ-Ասիբը (13-րդ դ.), Սայիտ ալ-Անդալուսին (11-րդ դ.), Իրն ալ-Կիֆտին (13-րդ դ.):

SUMMARY

The problem of the main sources of the Arabic Chronography of Gregory Abu-l Faraj Bar-Hebraeus (Ibn al-Ibri - 1226-1286)- "Tarikh mukhtasar al-duwal" (Compendious history of Dynasties) up to now has not been the subject of special research.

Representing the Arabic translation (version) of the first part of his "Universal history" (Syriac *Makhtebhanuth zabhne*) - The Political history (Chronicon Syriacum) consequently includes the same information quoted in the Syriac Chronography (compiled in 1276 A.D.) of Bar-Hebraeus but in the Arabic version the author had added new materials and passages from Arabic, Syriac and Persian manuscripts preserved in Maragha library (1286 11.1.) unknown in Syriac Chronography.

The Arabic Chronography combines simultaneously, the elements of principal genres of Muslim historiography, namely of Universal history and biographical literature and was created in the most popular form of historiography - "mukhtasar" (compendium).

The investigation of the Arabic version of Bar-Hebraeus shows that the Chronography is a compilation of many passages of Greek-Byzantine, Syriac, Arabic and Persian sources.

The Profane or Old history from Creation of the world to the Islamic period is based on the works of Greek and Byzantine chroniclers (Sinkel, Amartol, Kedrinos, Malalas, Mannasa etc.) and authors whose works are quoted by Bar-Hebraeus (Anianus of Alexandria, Sextus Africanus, Eusebius of Caesaria, Socrates the Scholastic, Zacharia the Rhetorician, John of Asia (Ephesus), Josephus Flavius etc).

For the history of Christianity in Byzantine and Middle East countries Bar-Hebraeus had used many Syriac sources which are mentioned also in the Arabic Chronography (Michael the Great, Jacob of Edessa, Ignatius of Melitene, Theophilus of Edessa, Dionysius of Tall Mahr etc.), as well as in the Biblical literature, Greek and Syriac canonical texts (Old Septuaginta and New Testaments), Hebrew and Samaritan versions of Old Testaments, non-canonical books and theological literature.

For the "Old" history he had used many passages from the Arab historian Masudi (X c.) and Abu Raihan al-Biruni (X-XI cc.) taking into account the interpretations of Tabari and Ibn al-Asir.

For the history of Arab caliphs - from the life and activities of Muhammad (including the first orthodox caliphs, Ommayad and Abbasid) until the reign of the Abbasid caliph Mutamid- 266/879 Bar-Hebraeus had drawn all his

information from the work of Muttahar ibn Tahir al-Muqaddasi al-Busti (or Maqdisi, composed in 355/966) - "Kitab bad'al-khalq wal-tarikh" (The book of the Creation and the History). Some passages for the History of Sassanian kings and old Iranian period Bar-Hebraeus had drawn his information from the Arabic version of the Pahlawi "Khuthay-Namah" (book of kings) translated into Arabic by Ibn al-Muqaffa (757 A.D.) under the title "Siyar muluk al-Ajam" (Biographies of Iranian kings).

For the history of last Abbasid caliphs from the reign of Mutamid (879-892) until the Mongol conquest of Central Asia, Iran and Caucasus the second main source of "Tarikh-mukhtasar al-duwal" was for the most part the universal history of Izz al-Din Ibn al-Athir (1160-1234) "al-Kamil fil-Tarikh", but for the history of Creation and for the history of the Great Seljuqs Bar Hebraeus had supplementary sources.

For the history of Mongol (Chingizids, Il-Khans etc.) campaigns in Central Asia, Iran, Caucasus and Middle East, Bar Hebraeus had drawn most part of his information from the "Tarikh-i-Jahangusha" of Ata Malik Juwaini (1226-1283) whose work is one of the principal sources of "Tarikh mukhtasar al-duwal".

The analysis and textual comparison of the biographical passage of Bar-Hebraeus with the biographical literature of X-XIIIc. all to ascertain the main sources of "Tarikh-mukhtasar al-duwal". The main biographical source of his Chronography were "Tabaqat al-umam" (the generation of nations) of Said ibn Ahmad al-Andalusi (1029-1070) and "Tarikh al-hukama" (The history of the sages) of Ibn al-Qifti (1172-1270). The Chronography of Bar-Hebraeus contains many references to Muslim encyclopedist Ibn al-Nadim (X c.), Ibn Juljul (944-996) and other authors, but the passages of their works Bar-Hebraeus had drawn from the work of Ibn al-Qifti together with its reference to Ibn al-Nadim, Ibn Juljul and other authors.

The collation of the quoted references of Bar-Hebraeus with these sources show that the Syriac chronicler had not mentioned the titles or names of many sources which he had used, moreover, he recalls the titles of such sources which he did not use at all. Composing its Chronography Bar-Hebraeus follows his own principle (scheme) of selection of the materials. At first, he treated the materials, then abbreviates the citations and uses them in short form (mukhtasar "compendium") without any changes. Compiling the materials often he selects the more important facts and events which had influenced on the course of following events keeping the succession in his Chronography.

Besides the mentioned sources Bar-Hebraeus had added many passages from the contemporary documents dealing with the extraordinary events which took place in the XIIIc., to many of which Bar-Hebraeus was an eyewitness. Often Bar-Hebraeus had added his own observations, estimations and descriptions of

diplomatic and clerical contacts with the Mongol khans, Armenian kings of Cilician state. However, the Arabic Chronography of Bar-Hebraeus contains a great mass of interesting facts dealing with the political history of the Arabs and Mongols.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Gregorii Abul Pharagii sive Barhebraei, Chronicon syriacum. E. codicibus Bodleianis descripsit maximam partem vertit notisque illustravit, P. I. Bruns edidit ex parte vertit notisque adiicit G.G. Kirsch, Lipsiae, 1789 (Այսօրհան՝ Chronicon syriacum).

2. Gregorii Barhebraei, Chronicon ecclesiasticum. Quod e codice Musei Britannici descriptum conjuncta opera ediderunt, latinitate consunt, annotationibusque theologicis, historicis... illustrarunt J. B. Abbeloos et T.J. Lamy, secti prima, t. I, Lovanii, 1871, t. II, Parisiis-Lovanii, 1874, sectio secunda, t. III, Parisiis-Lovanii, 1877 (Այսօրհան՝ Chronicon ecclesiasticum).

3. The Chronography of Gregory Abu'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus, being the first part of his political History of the world. Translated from Syriac by Ernest A. Wallis Budge, vol. I, English translation, Oxford University Press, London, 1932 (Այսօրհան՝ The Chronography of Bar Hebraeus).

4. Abu al-Faraj Jamal al-Din Ibn al-Ibri, Tarih al-Zaman d'après la traduction arabe du Ishaq Armaleh, Introduction du P. Jean-Maurice Fiey, Beyrouth, 1986 (Այսօրհան՝ Ibn al-Ibri, Tarih al-Zaman); p.10 (texte arabe p.18):

5. The Chronography of Ibn Bar Hebraeus pp. XXVIII, XXIX, XXXII, XXXIX, Ibn al-Ibri, Tarih al-Zaman. p. 7,11,19 (Presentation en arabe): Ibn al-Ibri, Tarih al-Zaman. p. 10 (Texte arabe, p.19), Gregorius al-Malati Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar al-duwal, edited and annotated by Anton Salihani, second edition, Beyrouth, 1958 (Այսօրհան՝ Tarikh mukhtasar al-duwal), p. W.

6. Shu. Historia compendiosa Dynastiarum, authore Gregorio Abul-Pharajio, Malatiensi Medico, Historiam complectens universalem, à mun do condito usque ad Tempora Authoris, res Orientalium accuratissime describens, Arabica edita, Latine versa, ab Eduardo Pocockio... Oxoniae, 1663 (Այսօրհան՝ Historia compendiosa), նյութի՝ Spectimen Historiae Arabum, sive Gregorii Abul Faragii ... de origine et motibus Arabum... Opera et studio Eduardi Pocockii, Oxoniae, 1650.

7. Gregorius al-Malati Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar al-duwal, edited by Anton Salihani, first edition, Beirut, 1890.

8. Ibn al-Ibri, Gregorius al-Malati, Tarikh mukhtasar al-duwal, edited and annotated by Anton Salihani, second edition, Beirut, 1958, reprinted Beirut, 1983.

9. The chronography of Bar Hebraeus, p. VII; Ibn al-Ibri, Tarih al-Zaman. p. 4-5 (Presentation), texte arabe p. 14-15.

10. Michael le Syrien, Chronique de Michael le Syrien, edite et traduite par J. B. Chabot, vol. I-IV, Paris, 1899-1910, հմմտ. ժամանակագրորհին Տիսան Միսայիի Ասորաց պատմարքի, Տերուսանի, 1870:

11. The Chronography of Bar Hebraeus, p. VII; Tarikh al-Zaman, p. 4-5 (Presentation).

12. Առյժն տեղում, էջ VII, XXXVIII, XLI, XLVI; Tarikh al-Zaman, p. 3-4 (texte arabe p. 13).

13. Tarikh al-Zaman, p. 10, (Presentation), texte arabe, p. 15, 18-19; Ph. Hitti, History of the Arabs, fifth edition, London, 1951, p. 310.

14. Н. И. Сериков, О путях проникновения византийской духовной культуры на мусульманский восток: Григорий Иоанн Абу-л-Фарадж Ибн ал-Ибри (Бар Эбрей) и византийская историографическая традиция. - "Византийский Временник", т. 45, М., 1984 (Далее: Сериков, О путях проникновения) с. 234, его же: "Древняя история в "Тарих мухтасар ал-дузал" "Бар Эбрея (XIII в.) как источник по истории взаимодействия арабской и византийской культур. Автореф. дис. на соиск. уч. ст. к. и. н. н., М., 1987 (Далее: Сериков, Древняя история), с. 10.

15. F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden, 1952 (Այստեղում՝ Rosenthal, Muslim Historiography), p. 78-79.

16. F. Rosenthal, "Dawla" - Encyclopedia of Islam, New edition, vol. II, Leiden, 1983, p. 177-178 հմմտ. Muslim Historiography, p. 78-79.

17. Hitti, History, p. 388-389, R. Nicholson, Literary History of the Arabs, Cambridge, 1962, p. 348, Rosenthal, Muslim Historiography, p. 79, 81.

18. Rosenthal, Muslim Historiography, p. 79-80. Ասիական պատմության արքի արքաների մասին իրանական պատմական ավանդույթները և առասպելական գրույթները մուսուլմանները են գտնել արարական պատմագրության մեջ պահպանված տարրերից երկրից կառուցված արարական վաղ բարգմանությունների և մասնավորապես, պարսից արքաների նշանավոր մատյան «Վարդա-մամալի» (Խուդա-մամալի) արարական բարգմանությունների ու նրա տարրեր վերածակումների միջոցով: Ընդ որում, «Խուդա-մամալի» մատյան արարական խմբագրությունները և նշանակումները տարրեր խորագրեր են ունեցել: Ի վերջո, այն առանձին է վերածվել սկզբից քանապես 10-րդ դ., ապա 2-րդ դրոսում (10-11-րդ դ.) կտրից, սակայն խրամական ժամանակաշրջանում «Խուդա-մամալի» խորագրի փոխարեն նախատեսվում է «Տահ-մամալի» վերտապրումը, քանզի պահպանված «Խուդա-մամալի» քաղաքին կորցրել էր «սքրա» նշանակությունը և արտահայտում էր միայն «ստական» իմաստը (այդ մասին տես В. В. Бартольд, Работы по исторической географии и истории Ирана. - Сочинения, т. VII, М., 1971 сс. 399-408, Կ. Իրրերման, Արարական մատնագրության պատմություն, 2-րդ երատարակություն, հ. 3., 1969, էջ 96-97 (արարիքն), R. Nicholson, Literary History, p. 348, Hitti, History, p. 460, F. Gabrieli, "Ibn al-Muqaffa".-EJ, vol. III, Leiden-London, 1979, p. 884, B. Spuler, The Evolution of Persian Historiography. - "Historians of the Middle East", edited by B. Lewis and P. M. Holt, London-New York-Toronto, 1962 (Այստեղում՝ Spuler, The Evolution), p. 128-130, Abd-al-Aziz al-Dury, Study on the Origin of the Historiography of the Arabs; Beirut, 1960, p. 46-47, 41, X. A. P. Гибб, Мусульманская историография. - "Арабская Литература. Классический период", М. 1960 (Далее: Гибб, Мусульманская историография), с. 128-129):

19. «Խուդա-մամալի» արարական տեղիքը արտահայտել է անհատական կամ գահավայրման ժամանակահատվածի իմաստը: Վաղ արարական և Օմայան շինատարի

Ժամանակաշրջանում այդ տերմինը գործածվել է «հաջողությունների ժամանակ», «հաղթական կատարում», «հաջողությունների ընթացք», «փոփոխություն» և «շրջադարձային կետ» իմաստներով: Արքայան խալիֆայության ժամանակաշրջանում այդ տերմինը գրավոր աղբյուրներում կապվել է կատարյալ ընտանիքի հետ և գործածվել է քաղաքական իմաստով՝ իշխող, կատարող ղեկավար, ապա արտահայտել է «դառուլային» պատկանող անդամների ու կողմնակիցների («ասիաթ, ռիցալ») կամ այդ «դառուլային» անդամների ու կողմնակիցների իմաստ: Իջանական միջավայրում «դառուլ» տերմինը գործածվել է աշկուրյառիվ իմաստներով՝ «քաղաքական հաջողության» կամ «քաղաքական իշխանության ցիկլ» և սովորաբար այն զուգակցվել է «մուլք» համարժեք տերմինի հետ (տես F. Rosenthal, "Dawla".-EIE, vol. II, Leiden, 1983, p. 177-178, նույնի՝ Muslim Historiography, p. 78-79):

20. Արաբական պատմագրության մեջ հայտնի են Իբն ալ-Լատայի «Քիլաս ալ-Դաուլա» ('Իմաստիայի մատյան) աշխատությունը, որից օգտվել է Մոհամմեդ իբն Սալիհ իբն Միհրան ալ-Լատուսի (մահ. 120 հ.թ.) իր համանուն աշխատության մեջ: Իբն ալ-Լատիմը (10-րդ դ.) վկայում է, որ Ավլանա իբն ալ-Հաքամ ալ-Քալբի (մահ. 767թ.) գրել է «Քիլաս սիբաս Մուավիա վա քանու Ռուայյա» (Մուավիայի և Օմայան ղեկավարի կենսագրության մատյան) երկը, որը, հավանաբար, շարադրվել է ըստ ղեկավարների և կատարիչների զանակալության և ընդգրկել է նաև այլ ժողովուրդների պատմությունը: Սակայն արաբ-մահմեդական պատմիչները լուծեն նախախաղածական ժամանակաշրջանի իրադարձությունները հաշվարկելու և պարբերացնելու հետակ համակարգ: Նման տեղեկությունները պատահական փոխառություններ էին քրիստոնեական և երբայական աղբյուրներից (տես Rosenthal, Muslim Historiography, p. 79-80, 92, Hitti, History, p. 388-389; Abd-al-Aziz al-Dury, Study of the Origin of the Historiography of the Arabs, Beirut, 1960, p. 36-37):

21. 9-րդ դարի արաբալեզու պատմիչների (ժազունով պարսիկ) և ժամանակագիրների ('Իմավարի, Յակուբի, Համզա ալ-Իսֆահանի, Մուսահիաթ ալ-Մուկլաթայսի, Բայազուրի և ուրիշներ) քրոնիկների մեջ համաշխարհային պատմությունը տրվում է ըստ ղեկավարների և կատարիչների: Այդ հեղինակները նախախաղածական շրջանի պատմության մեջ ընդգրկում են նաև հիմարևելյան ժողովուրդների պատմությունը, ընդ որում, համաշխարհային պատմության շարադրանքը նրանք սկսում են աշխարհի հայտնի արարչագործությանը՝ ներառելով Հին և Նոր կտակարանների ավանդույթները (տես Ibn Wadith al-Yaqubi, Tarikh, tome I-II, Beyrouth, 1970, Abu Hanifa al-Dinawari, Kitab al-Akhbar al-Tiwal, edited by Abdal-Munim Amir and Jamal al-Din al-Shayyal, Cairo, 1959 (reprinted in Bagdad), Liber expugnationis regionum auctore al-Beladscori, Lugduni Batavorum, 1866, Le Livre de la Creation et de l'Histoire de Motahhar ben Tahir el-Maqdisi, attribut6 a Abou-Zeid Ahmed ben Sahl el-Balkhi, publi6 et traduit par M. Cl. Huart, tome I-IV, Paris 1899-1919, Hamzæ Isphanensis, Annalium, Libri X, edited I. M. E. Gottwaldt, t. I, textus Arabicus, Petropoli-Lipsiae, 1844. Սակայն ղեկավարների հաջորդականությունը նրանց մոտ այնքան խտորեն չի պահպանվում, որքան բյուզանդական պատմագրության մեջ: Սահմեդական պատմիչները երբեմն խախտում են ղեկավարների (կամ բազավորությունների) դասավորությունը և փոխում են Հին կտակարանի Դանիել մարգարեի առնամաձ կարգը՝ «Դանիելյան սխեման»: Օրինակ, Համզա ալ-Իսֆահանի (մահ. 967թ.) իր ժամանակագրությունը սկսում է ոչ թե հին երբայական բազավորության, այլ Իրանի հին բազավորների ղեկավարի պատմության դեպքերով (տես Hamzæ Isphanensis, Annalium (զեռի առաջին), Серихов, Древнее исторя, с. 11):

22. Сериков, О путях проникновения, сс. 232, 234, 240, *ibid.* Культура Византии, IV-первая половина VII в., М. 1984, сс. 187-188.
23. H. Gelzer, *Sextus Julius Africanus*, Leipzig, Bd. I, 1880, S. 25, Bd. II, 1885, S. 403, *ibid.* է քալ' Сериков, О путях проникновения, с. 234.
24. Gelzer, *Sextus Julius Africanus*, Leipzig, Bd. I, 1885, S. 25, *ibid.* Сериков, О путях проникновения, с. 234.
25. Сериков, О путях проникновения, с. 234.
26. Культура Византии, с. 189.
27. B. Smalley, *Historians in the Middle Ages*, New-York, 1974, p. 41-42, Культура Византии, с. 189.
28. Культура Византии, с. 187-188; *ibid.* Նսնքի Պանդիլիայ Վնարարայ, ժամանակակից, Վնարիկ, 1818:
29. Сериков, Древняя история, с. 8-9; *ibid.* Ibn al-Ibri, *Tarikh mukhtasar*, pp. 94-96.
30. Сериков, О путях проникновения, с. 231-232, его же: Древняя история, с. II.
31. *The Chronography of Bar Hebraeus*, pp. XLV, 1, 3, 7, 15, 19, 25, 27, 31, 39, 40, 49, 55, 74, 75, 104, 119, 127 *ibid.* Ասյի' Ibn al-Ibri, *Tarikh mukhtasar al-dawal*, pp. 5, 11, 13, 20, 22, 25, 26, 30, 31, 37, 49, 50, 60, 69, 74, 75, 76.
32. *The Chronography of Bar Hebraeus* pp. 52, 190, 76, 49, XLV, Ibn al-Ibri, *Tarikh mukhtasar*, pp. 5, 11, 13, 20, 22, 25, 26, 30, 31, 36-38, 48-50, 59, 60, 69 և այլն:
33. Сериков, О путях проникновения, с. 231-232.
34. Ասյի տեղում:
35. *Kitab al-tanbih wa'l-ishraf suctore al-Masudi*, *Lugduni Batavorum*, 1894 (BGA VIII), *Chronologie Orientalischer Völker von Alberuni*, Hrg. von Dr. C. Eduard Sachau, Leipzig, 1878, Сериков, Древняя история, с. 7.
36. Ասյի տեղում, էջ 8:
37. Ասյի տեղում, էջ 7:
38. Ասյի տեղում, էջ 7-8:
39. *Mar Ignatius Aphram I Barsoum*, *History of Syriac Sciences and Literature*, with introduction by G. Y. Ibrahim, Aleppo, Syria, 1987, p. 425.
40. В. Н. Розен, Заметки о летописи Агапия Манбиджского.-ЖМНП, ч. 231, СПб, 1884, сс. 47-75, ср.: Л. Е. Куббель, В. В. Митвева, Агапий Манбиджийский.- "Арабские источники VII-Xв..." Древние и средневековые источники по этнографии и истории народов Африки южнее Сахары", М.-Л. 1960, с. 113.
41. *Kitab al-Ustak - Histoire universelle. écrite par Agapius (Mahboub) de Menbôdj*, édité et traduite en français par Alexandre Vasiliev, Paris 1910-1912. -"Patrologia Orientalis", tome VIII, fasc.2, 4.
42. *Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales*, I, edited L. Cheikho, Louvain, 1962 (CSCO, vol. 50, *Scriptores Arabici*, t. 6), II, *Accedunt Annales Yshia Ibn Saïd Antiochensis*, ediderunt L. Cheikho, B. Carrs de Vaux et H. Zayyât, Louvain, 1960 (CSCO, vol. 51, *Scriptores Arabici*, t. 7).
43. Р. Гусейнов, Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане, Баку, 1960, с. 62.
44. *Chronicon ecclesiasticum*, II, p. 589, Гусейнов, Сирийские источники с. 63.
45. Cl. Cahen, *The Historiography of Seljuqid period.* - "Historians of Middle East" edited by B. Lewis and P.M. Holt, London-New York-Toronto, 1962, p. 63-63, 78, Ասյ-

ի՛ր "Ibn al-Djauzi (Sibt)-EI", vol. III, Leiden-London, 1979, p. 752.

46. Sibt ibn al-Jauzi, *al-Safar al-awwal min mir'at al-zaman fi tarikh al-ayun*, introduction and annotations by Ihsan Abbas, first edition, Dar al-Shuruf, Cairo, Beirut, 1985, p.36: Նույնը՝ *Mirat al-zamzan fi al-a'yan* vol. 1-2, Haidarabad, 1951-1952, *Mirat al-zaman*, vol. 8, edited J. Jewett, Chicago, 1907, Гибб, Мусульманская историография, с. 139.

47. Гибб, Мусульманская историография, с. 139.

48. Djirji Zaidan, *Tarikh adab al-lugha al-Arabiya*, vol. 2, Cairo, Dar al-Hilal, p. 368, vol. 3, Cairo, Dar al-Hilal, p. 215; Сериков, Древняя история, с. 8, Hitty, *History*, p. 566.

49. С. Дадябоев, "Тарих ал-Хукама" Ибн ал-Кифти как источник по истории культуры Ближнего и Среднего Востока, дисс... канд. ист. наук, Ташкент, 1989, с. II; Ср. Сериков, Древняя история, с. 8; Zaidan, *Tarikh* II, p. 368, III, p. 215.

50. Djirji Zaidan, *Tarikh*, vol. 2, p. 368, vol 3., p. 215.

51. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия.- В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, с. 76, 46.

52. Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seljoucides par M. Th. Houtsma, vol III, Lugduni Batavorum (Leide), 1902, p. IX, Bar-Hebraei, *Chronicon Syriacum*, I, p. 229, *The Chronography of Bar Hebraeus*, p. 195.

53. Ю. А. Исмаилова, "Тарих мухтасар ал-дувал" Абу-л-Фараджа Бар Эбрев (Xia.) и его источники мусульманского происхождения, автореферат дисс. ... канд. ист. наук, Ташкент, 1995 (далее: Исмаилова Ю.А. Тарих мухтасар), с. 5-6, հմմտ... Бартольд, Сочинения, I. с. 76.

54. Motahhar el-Maqdisi, *Le Livre de la Creation*, t. V, p. 197: Ibn al-Ibri, *Tarikh mukhtasar al-duwal*, p. 104, *mbu suul'* F. Gabrieli, "Ibn al-Muqaffa.-EI", vol. III, Leiden-London, 1979, p. 884, Nicolson, *Literary History*, p. 348, Hitty, *History*, p. 388-389, Cl. Cahen, le "Melik-nameh" et l'Histoire des origines Seldjucides.-"Oriens", vol. III, 1949, pp. 31-65.

55. Ի՞ճ. Motahhar el-Maqdisi, *Le Livre de la Creation*, vol. V, p. 197 հմմտ.՝ Ibn al-Ibri, *Tarikh mukhtasar al-duwal*, p. 104.

56. Исмаилова, Тарих мухтасар, с. 13, 18.

57. Նույն տեղում, էջ 14-15, 18:

58. Նույն տեղում, էջ 18:

59. Նույն տեղում, էջ 19, հմմտ. *The Tarikh-i-Jahan-gusha of Alau d-din Ata Malik-i-Juwaini*, edited by Mirza Muhammad ibn Abdula-Wahhab-i-Qazwini, Leiden-London, parts I-III, 1912, 1916, 1937.

60. Исмаилова, Նույն տեղում, էջ 19:

61. Cahen, *The Historiography*, pp. 63-64, հմմտ. Гибб, историография, с. 139, Исмаилова, Тарих мухтасар, с. 13, 18, Сериков, Древняя история, с. 5, 7.

62. Sibt Motahhar el-Maqdisi, *Le Livre de la Creation*, vol. V, p. 194-197, 199-200, 202, 206, 208-213, 217, 219-220, 229-233, 235-237 հմմտ.՝ Ibn al-Ibri, *Mukhtasar Tarikh al-duwal*, pp. 104, 105, 106, 107, 108, 109, Motahhar el-Maqdisi VI, pp. 1, 2, 5-6, 8-11, 12-13, 16, 69-70, 71-73, հմմտ. Ibn al-Ibri, *Mukhtasar*, pp. 109-110, 111, 112, 120.

63. Շյս երկը մինչև օրս հայտնի է Կոստանդնուպոլիսի (Ստամբուլ) 663/1265թ. ընդօրինակված միակ ճեղագրով: Նախապես հետազոտողները այս ճեղագիրը վերագրում էին արարական դասական պշխարհագրության էիմնադիր Արտ Ույղ ալ-Ֆալ-

խի՛ն, ինք ընդունելով 15-րդ դարի տեղեկագիր Իբն ալ-Կարեբի և 17-րդ դարի մատենագիր Հաջի Խալիֆայի վկայությունները այդ մասին: Այդպես էր կարծում մահ այդ ճեղագիր բնագրի հրատարակող, հայտնի ֆրանսիացի արևելագետ Մ. Հյուսթը, որը աշխատության առաջին երկու հատորները հրատարակելիս (1899, 1901թթ.) կարծում էր, որ այդ երկը պատկանում է Աբու Ջալոլ Բալխիին (տես. Cl. Huart, *Le véritable auteur du livre de la Creation et de l'Histoire*. "Journale Asiatique", serie., XVIII, 1901, p. 16 (pp. 16-21), հմմտ. *Le Livre de la Creation et de l'Histoire d'Abou-Zeid Ahmed ben Sahl el-Balkhi*, publié et traduit par M. Cl. Huart, Paris, tome I, 1889, tome II - 1901, հմմտ. *Lexicon Bibliographicum et Encyclopedium a Mustafa ben Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalifa*, edidit G. Flugel, II, Leipzig-London, 1838, p. 23, no 1693, Կրպչոօսկոյ, *Сочинения*, IV, . 227): Սակայն նշված աշխատությունը համեմատելով այլ աղբյուրների հետ և մի շարք ժամանակագրական դիտարկումներ կատարելով Մ. Հյուսթը սրբագրեց իր սխալը և համոզվեց, որ «Արարչագործության և պատմության մատյանը» պատկանում է ոչ թե Աբու Ջալոլ ալ-Բալխիին, այլ 10-րդ դարի մատենագիր (ժազումով պարսիկ) Մուստահար իբն Տահիր ալ-Մոկադդիսին, որը կարել է Իրանի Միջբյուտան մահաճեղ Բուսթա բնակավայրում և իր աշխատությունը գրել է 355/966թ.: Բուխարայի Սամանյան վեզիրի համեմարարությանը (տես Բրոքելման, Արարական մատենագրության պատմության, հ. 4, էջ 248, Huart, *Le Véritable auteur*, p. 17, 20, C. Brockelmann, GAL, SB, I.S.22 Կրպչոօսկոյ, *Сочинения*, IV, . 227) «Արարչագործության և պատմության մատյանի» պատկանելիությունը Մուստահար ալ-Մոկադդիսինին հաստատվում է մատենագիր Աբու Մանսուր Սաալիբիի (ժահ. 429/1038) և Մոհամմեդ իբն Արդալլահ ալ-Ֆարիսիի (գրել է 1092թ.) տվյալներով (Այդ մասին տես *Histoire des rois des Perses par Abou Mansour Abd al-Malik ibn Mohannod ibn Ismael al-Tha'libi*. Texte Arabe publié et traduit par H. Zotenberg, Paris, Imprimerie Nationale, MDCCCC reprint: Tehran, 1963, pp. XXI-XXII, 501, Huart, *le Véritable auteur*, p. 16, Բրոքելման, Արարական մատենագրության պատմություն, հ. 4, 248, Կրպչոօսկոյ, *Сочинения*, IV, . 226-227):

64. Motahhar el-Maqdisi, *Le Livre de la Creation*, VI, p. 126 (texte arabe) Կրպչոօսկոյ, IV, . 226-228):

65. C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, I. Weimar, Berlin, 1898, Supplementband, I. Leiden, 1937, S. 222, no. 8, հմմտ. Կ. Բրոքելման, Արարական մատենագրության պատմություն, հ. 3, գերմաներենից արաբերենի թարգմանեց՝ Արդալ Հալիմ ալ-Նաջջարը, 2-րդ հրատարակություն, Կահիրե, Դար ալ-Մաարիֆ, 1969, էջ 62, հմմտ. Կրպչոօսկոյ, IV, c. 227:

66. Բրոքելման, նշված աշխ., հ. 3, էջ 11:

67. Motahhar el-Maqdisi, *Le Livre de la Creation* VI, p. 113 (texte arabe) Բրոքելման, նշված աշխ., հ.4, էջ 272, Ibn al-Ibri, *Tarikh mukhtasar*, pp. 46,158.

68. Motahhar el-Maqdisi, *Le Livre de la Creation* VI, p. 150 (texte arabe) Բրոքելման, նշված աշխ., հ.3, էջ 101.

69. Rosenthal, *Muslim Historiography*, p. 118.

70. Shu Ibn-el-Athiri, *Chronicon Quod perfectissimum inscribitur*, edidit C. J. Tomberg, vol. I-XII, Lugduni Batavorum, 1851-1876, reprinted: Ibn al-Athir, al-Kamil fil-Tarikh, vol VIII-XIII, "Dar Sader Publishers", Beirut, Lebanon, 1979-1982.

71. Ibn al-Athir, al-Kamil fil-Tarikh, vol XI, "Dar Sader", Beirut, 1979, p. 512-513, հմմտ. Ibn al-Ibri, *Tarikh Mukhtasar*, p. 220, Ibn al-Athair, vol. XII, pp. 102,169, 204, 272, 274-275, հմմտ. Ibn al-Ibri, *Tarikh Mukhtasar*, pp. 224, 225-226, 228, 229.

72. Shu Ismailova, *Tarix mukhtasar*, c. 13-14.
73. Shu Said ibn Ahmad al-Andalusi (al-Kadi), "Tabaqat al-Uman", edited and annotated by L. Cheikho, Beirut, 1912.
74. Shu Ibn al-Qifti, *Tarikh al-Hukama*. Auf Grund der vorarbeiten aug. Müller's, herausgegeben von prof. Dr. Julius Lippert, Leipzig, 1903.
75. Shu Ibn al-Ibri, *Tarikh Mukhtasar*, pp. 93, 153, 190, 238, 243, 272.
76. Исмаилова, *Тарих мухтасар*, сс. 14-16, ср. С. Давлабаев, *Тарих аз-хукама*, с. II.
77. Djirji Zaidan, *Tarikh*, 2, p. 368, Hitti, *History*, p. 566.
78. Սայիդ ալ-Անդալուսիի նշված աշխատությունը ձեռքի տակ լուսննալու պատճառով, առայժմ չենք կարող նրա քննադատական համեմատության կատարել՝ երբ ալ-Կիֆտիի և Այուս-լ Ֆարազի արևա աշխատությունների հետ:
79. Ibn al Ibri, *Tarikh mukhtasar*, pp. 03, 153, 190, 238, 243, 272.
80. Les Génération des médecins et des sages (Tabaqat al-atibba wal hukama), écrit composé en 377 H Abu Dawud Sulaiman ibn Hassan ibn Gulgul al-Andalusi, édition critique par Fuad Sayyid, Le Cairo, 1955, pp. 61-62, հմմտ. Ibn al-Ibri, *Tarikh mukhtasar*, p. 111-112, Ibn al-Qifti, *Tarikh al-Hukama'* pp. 324-326.
81. Ibn al-Nadim Muhammad ibn Ishaq, al-Fihrist, Cairo, "Matbaat al-Istiqama", 1930, pp. 382-383, հմմտ. Ibn al-Qifti, pp. 323, 278, 279, 77, Ibn al-Ibri, *Tarikh mukhtasar al duwal*, pp. 164.
82. Ibn al-Qifti, *Tarikh al-hukama*, pp. 109-110, 157-158, 207-208, 287-288, 413-426, հմմտ. Ibn al-Ibri, *Tarikh Mukhtasar*, pp. 140, 170, 180, 136, 187-189, 200-201.

**ՂԱՐԱԲԱԴԻ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԲԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ**

Կուր-Ալաքայան հաքթավայրում ընակվող մանմեղական քոչվոր ցեղերը 18-րդ դարի 40-ականների վերջին միավորվում են զևանչիք ցեղի առաջնորդ Փամահ խանի շուրջ և ստեղծում մանմեղական խամուքայում, որը աստիճանաբար իր իշխանությունը տարածելով շրջակա մի շարք գավառների վրա՝ դառնում է իր ժամանակի ուժեղ խամուքայուններից մեկը: Օգտվելով հայ մեկիքների անհամերաշխությունից, Փամահ խանը իրեն է ենթարկում մասնաբաժնի համասյի հայկական մեկիքայունները, որը Իրանի Կադիբ շանի օրոք (1735-1747թթ) պետության առանձին վարչական միավորներից էր¹: Իրանի պետության քուլագման ու նրա գահին հավակնողների միջև երկարատև գահակալական կռիվների հետևանքով, քացի Ղաթաքադից, Անդրկովկասի ու Ասորպատականի տարածքներում 1747թ. հետո անկախություն են ստանում և ստեղծվում հետևյալ պետական կազմավորումները՝ Վրաստանի թագավորությունը, Երևանի, Նախիջևանի, Մակվի, Ղաթաքադի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղուրայի, Բաքվի, Շիրվանի, Շաքիի, Թալիշի, Արդեբիլի, Մաքադադի, Սովուջ-Բուլաղի խամուքայունները²: Խամասյի մեկիքների երկարատև պայքարը մանմեղական խանների դեմ արտացոլված է տվյալ ժամանակաշրջանի Ղաթաքադի պատմությանը նվիրված գրքեր յոթոր՝ հայկական³ և օտար⁴ սկզբնաղբյուրներում, ինչպես մասնաշաղկապ հայ-տուսական փոխհարաբերություններին վերաբերող փաստագրական նյութերում⁵: Այդ պայքարի պատմությունը լավագույնս ուսումնասիրված է Ա. Հովհաննիսյանի 18-րդ դարի հայ ազատագրական շարժումների պատմությանը նվիրված աշխատություններում⁶:

Այնպիսիք է ուսումնասիրված Ղաթաքադի մանմեղական խամուքայան պատմությունը, որի վերաբերյալ առատ տեղեկություններ կան պատմական սկզբնաղբյուրներում: Ղաթաքադի խամուքայան քաղաքական պատմության

ատանձին հարցերին են անդրադառնում մահ պարսկալեզու սկզբնաղբյուրները⁷, որոնց մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում Իրանի պաշտոական պատմագիր Ռեզակուլի խան Հեղայաթի «Ռուուզաթ-աս-Մաֆա-յի Նասերի» (պրակ.-«Ամբիժ մաքրության այգի») աշխատությունը: Հայ ժողովրդի պատմությունը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև 1828թ. միանյութված է Իրանի պատմության հետ, ուստի «Ռուուզաթ-աս-Մաֆայում» պարունակվող հավաստի տվյալները որոշ չափով ճշգրտում ու լրացնում են 18-19-րդ դարերի Արևելյան Հայաստանի պատմությունը:

Սույն հոդվածում մպատակ ունենք 18-րդ դարի վերջի Անդրկովկասի պատմությունն ընդգրկող այլ սկզբնաղբյուրների հատրդումների հետ համադրության միջոցով քննելու «Ռուուզաթ-աս-Մաֆայի» պարունակած տեղեկությունները Իրանի Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարի կառավարման շրջանի քաղաքական այն դեպքերի մասին, որոնք վերաբերում են մահ հայ ժողովրդի պատմությանը: Ռեզակուլի խանի հայրը եղել է Աղա Մուհամմադ խանի, այնուհետև մահ՝ Ֆաթիալի շահի գանձապետը⁸, որի շնորհիվ հեղինակը մամբռամասն տեղեկություններ է հաղորդում Իրանի 18-րդ դարի վերջի քաղաքական անցուղարձի վերաբերյալ: Ռեզակուլի խանը՝ ևս երկար տարիներ ծառայել է Իրանի Ֆաթիալի, Մուհամմադ ու Նասրեդդին շահերի արքունիքներում և մեծաբվել «բանաստեղծների արքայ» (ամիր-աշ-շուարա) տիտղոսով: Ռեզակուլի խան Հեղայաթը հեղինակ է ավելի քան 15 զբաղյալ ու պատմական աշխատությունների: Իր «Ռուուզաթ-աս-Մաֆա-յի Նասերի» պատմական աշխատությունը հեղինակը գրել է շարունակելու համար Իրանի 15-16-րդ դարերի պատմագիրներ Միրխանդի «Ռուուզաթ-աս-Մաֆա» և Խանդեմիրի «Հարիթ-աս-Սիյար» աշխատությունները⁹: «Ռուուզաթ-աս-Մաֆա-յի Նասերի» աշխատության 3 հատորներում շարադրված է Իրանի Սեֆյան, Աֆշարական, Չեղյան ու Քաջարական քաղաքական տների ժամանակաշրջանի պատմությունը մինչև Նասրեդդին շահի գահակալման 1274 հ. թ. (ունպտ. 1857/1858թ.):

Ղադարալի խանության հիմնադիր Փանահ Ալի խանը իր իշխանությունը տարածում է ամբողջ Արցախի նահանգի, Փայտակարան նահանգի Կուր-Արաքսյան եզրուտում գտնվող մասի և Ուտիքի ու Սյունիքի ատանձին շրջանների վրա¹⁰: Դրանց բվում էին Չամգեզուրի, Բարգուշատի, Ղախանի, Չավմուրսի և Միսիսմի շրջանների որոշ բնակավայրեր, որոնցից էին Սեդրին, Տաթևը, Հալիմուրը և Խմձորեսկը¹¹: Ղադարալի խաները, ջանադով ընդարձակել իրենց ազդեցության շրջանակները, հանդես էին գալիս հարևան բոլլ խանությունները իրենց ենթարկելու հավակնություններով: 18-րդ դարի 50-ական թվականներին Ղադարալի և Վրաստանի միջև ընդհարումներ էին տեղի ունենում Գանձակի խանության վրա գերիշխանություն հաստատելու համար, որոնք շարունակվում են մինչև 70-ականների վերջը¹²: Միաժամանակ Փանահ խանը վերջ է տալիս իր տարածքների նկատմամբ Ըաքիի Հաջի Գելերի խանի ոտնձգություններին¹³, 1757թ. ետ մղում Իրանի Մուհամմադ

Հասան խանի²⁴, 1757-1762թթ.՝ Ուրմիայի Չաքիալի խան Աֆշարի²⁵ արշավանքները Ղարաբաղ:

Ղարաբաղի խանությունը ետակապես ուժեղանում է նրա Իբրահիմ Խալիլ խանի իշխանության տարիներին (1762-1806թթ.): 1780-1781թթ. Ղարաբաղի ձեռներեց խանը արշավանքներ է կազմակերպում դեպի Թավրիզ ու Խոյ²⁶: Վերջինիս Ահմեդ խանը շուտով դառնում է Իբրահիմ խանի դաշնակիցը և նրա հետ միասին 1785թ. կրկնում արշավանքը դեպի Թավրիզ²⁷: 18-րդ դարի 80-ական թվականներին նրանից կախման մեջ էին գտնվում Գանձակի, Ղարադաղի, Մեջրիմի ու Նախիջևանի խանությունները, իսկ Ավարխանի, Արդեբիլի ու Խոյի խաները նրա դաշնակիցներն էին²⁸: 1778թ. Վրաստանի թագավոր Հերակլը ու Իբրահիմ խանը, համաձայնության գալով, գրավում են Գանձակը, կալանավորում այնտեղի Մահմեդ խանին և ընտանիքով հանդերձ տանում նրան Եուջի²⁹: 1782թ. ավալներով թե՛ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը, և թե՛ Վրաստանի Հերակլ թագավորը իրենց ներկայացուցիչներին են նշանակում Գանձակում և հարկազանծումներ կատարում³⁰: Այդ շրջանում թագմիցս ընդհարումներ են տեղի ունենում Իբրահիմ խանի և Ղուբայի Չաքիալի խանի միջև, որը Արևելյան Անդրկովկասում Ղարաբաղի խանի միակ նրցակիցն էր³¹:

1780-90-ական թվականներին, չնայած հայրենիքում դիրքերի քուլացմանը, Ղարաբաղի հայ մելիքները իրենց ենթակա արցախառայ քնակչությանը շարունակում էին կարևոր դեր խաղալ երկրի քաղաքական կյանքում և մահմեդական խաները էլիս կարող հաշվի չնստել այդ փաստի հետ: 90-ական թվականներին Խրամայի մելիքներն էին՝ Վաղանդայի Մելիք-Ջուլդուղ Եսիմազարյանը, Դիզակի Մելիք-Արաս Եզանյանը, Խուչենի Մելիք-Ալլավերդին՝ Միրզախանի որդին, Ջրաբերդի Մելիք Ռուստամը՝ յուզբաշի Ալլահվերդիի որդին և Գյուլիստանի Մելիք-Ֆրիդուն Բեգլարյանը՝ իրենց հալատակ շուրջ 60000 տուն հայ ազգաբնակչությանը³²: Ղարաբաղի թե՛ Փանահ և թե՛ Իբրահիմ խաները իրենց ռազմական արշավանքների ժամանակ օգտագործում էին հայ մելիքների ռազմական ուժերը. «[Փանահ] խանն Եուջու ի ունիլն պատերազմ առ դրացի խանսն որպես զմելիքսն և զօրս նոցա [Սխիանի, Ղափանի և այլն] նոցա, նմանապես և զայն զհարացիսն զհնուրեցուցանն տալ պատերազմն քշմամնաց իրոց, որովք արարեալ է բազում պատերազմունս յարթակամութեամբ»³³: Փանահ խանը իրեն ենթարկելով Նախիջևանի, Սխիանի ու Ղափանի կողմերի մի շարք քնակավայրեր՝ անհրաժեշտության դեպքում այն վայրերից ստանում էր 1000-ական զինվոր³⁴: 18-րդ դարի վերջին, բացի Խրամայի վերը նշված հինգ հայկական մելիքություններից, հիշատակվում են նաև Սյունիքի և Ուտիքի որոշ շրջաններում իշխող մելիքների ամուսնները՝ «Յարութիւն մելիք Մնացակամեանը Գետաշինոյ, մելիք Գասալար Յարոյ Կանգայ քաղաքի, մելիք Գարրիկ Զոսկանապատու և այլն, թող զձակամն Եամսատիմ և Եամբոու, թե որքան մելիքներ կան մնալոց... նաև մելիքներն Ղափանու Ղափիք մելիք Բարխաուտարեան, Տեղու

և Յօսելի Յոհաննեսն Ջանկազոտու և այլն»²⁵։

1769թ. Վրաստանի Հեղակ թագավորի կողմից ռուսական կառավարությանը հղված մի մասնակում նշվում է Ղարաբաղում 7 հայկական իշխանությունների գոյության մասին։ Ամենայն հավանականությամբ այդտեղ հաշվի են առնված նաև Ղարաբաղի խանության մեջ մտած Մյունիքի շրջանների իշխանությունները։ Ընդ որում, այդ վրաստաբլթում մատնանշվում է այն փաստը, որ «եռայրի ռազմական ուժերը հասնում են 4500-ի, իսկ ջախնաշիր-ցիներինը՝ (քոչվոր ցեղեր) 2500-ի։ Բայց քանի որ հայերի միջև միասնություն չկա, ուստի ջախնաշիրցիները նրանց իրենց իշխանությանն են ենթարկել»²⁶։

Այս վկայությունները ցույց են տալիս, որ Ղարաբաղի խաները իրենց արտաքին ու ներքին քաղաքականության մեջ հարկադրված էին հաշվի առնել հայ մելիքների ու նրանց հպատակ արցախահայության ռազմական ուժերը։ Ելնելով իրենց երկրում հայ ազգաբնակչության ունեցած կարևոր քաղաքական ու տնտեսական դերից՝ նրանք մեծ նկատմություն էին հանդես բերում՝ երկու հզոր պետությունների՝ Ռուսաստանի ու Իրանի նկատմամբ վարած քաղաքականության մեջ²⁷։ Դեռ ավելին, նրանք լայնորեն օգտագործում էին հայ մելիքությունների ուժերը իրենց ռազմական ընդհարումների ժամանակ։ Հայ մելիքների մարտական ուժերը հատկապես մեծ դեր են խաղում Իբրահիմ խանի Իրանի Աղա Մոհամմադ խանի դեմ մղած կռիվներում։

Վրաստանը 1783թ. կնքած պայմանագրով անցնում է Ռուսաստանի հովանավորության տակ, որից հետո ռուսական կառավարությունը ջանում էր իր գերիշխանությունը տարածել Անդրկովկասի մյուս երկրների և մասնավորապես Ղարաբաղի վրա։ Մյուս կողմից Իրանում ուժեղացել էր Աղա Մոհամմադ խանը, որը իր հերթին ձգտում էր վերականգնել Իրանի տիրապետությունը իր նախկին անդրկովկասյան տիրույթների վրա։ Ղարաբաղի խանը, զգուշանալով Ռուսաստանի ու Իրանի կողմից օրեցօր ուժեղացող վտանգից, ամրացնում էր իր դիրքերը և մախապատրաստվում պաշտպանության։ 1783թ. նա իր մոտ է կանչում ազգակցաներին և իր դաշնակից Մեյլիք-Շահնազարին՝ հայտարարելով, որ մտադիր է վերանորոգել ու ամրացնել Շուշի քերդը։ Բերդի պարիսպների վերակառուցումը անհրաժեշտ էր նաև նրա քնակչության թվի մեծացման պատճառով։ Իր այս մտադրությունը իրագործելու համար մելիքներից պահանջում է 100-ական մարդ²⁸ և, քանդելով քերդի հին պարիսպները, «եձուտ վարպետների մախազով 1 վարս (հնցծ. ռուս. «Չալր՝Յն») երկարության միավոր, հավասար է մոտ 500 սաժե-նի կամ 1կմ) հեռու կառուցում ավելի ամուր ու քարեշեն պարիսպներ»։ Շուշի քերդի վերակառուցումը ավարտվում է 1789թ.²⁹։ Պետք է նշել, որ զուր չէին Ղարաբաղի խանի անհանգստությունն ու ռազմական պատրաստությունները։ Շուշիի քարենորոգությունը օգտակար է լինում Իրանի Աղա Մոհամմադ խանի հարձակումներից պաշտպանվելու հարցում։

Աղա Մոհամմադ խանը 18-րդ դարի 90-ական թվականների սկզբից լուրջ քայլեր է ձեռնարկում Իրանի գերիշխանությունը Ատրպատականի և

Անդրկովկասի անկախացած երկրների վրա հաստատելու համար: Այդ Մուհամմադ խանին, որը չէր պատկանում քաղաքորդ տոհմին, գահ բարձրանալու համար անհրաժեշտ էր վերը նշված երկրների և հատկապես Վրաստանի վալիի նպատակադրումը: Իրանի շահերի քաղաքական ժամանակ պարտադիր էր Իրանի 4 վալիների՝ Արաքխտանի, Լոքխտանի, Վրաստանի ու Քրդստանի փոխարքաների ներկայությունը³¹:

Վերը նշված պատճառները դրդում են Իրանի շահը դառնալու հավակնություններ տնեցող Ադա Մուհամմադ խանին 1791թ. 10000-անոց զորքով շարժվել դեպի Ցափրիզ և պահանջել Ատրպատականի խանների նպատակադրումը: Նրա զորքերը պարտության են մատնում Ցափրիզի կառավարիչ Սադեղ խան Եաղաթի զորքերին³²: Վերջինս ապատանում է Ղարաբաղում Իբրահիմ խանի մոտ: Ջան Մուհամմադ խանի գլխավորությամբ Ցափրիզի խանություն ներխուժած պարսկական զորագունդը ուժեղ դիմադրության է հանդիպում և նահանջում: Սուլեյման սարդարի գլխավորած պարսկական զորքը գրավում է Անար ամրոցը, որից հետո հաստատվում Գուլամբարի դաշտում³³: Ըստ Ռեզակուլի խանի, նպատակադրում հայտնելու նպատակով ներկայանում է Խոյի Հուսեյն Ղուլի խան Դուրբուլին և նշանակվում Ատրպատականի կառավարիչ: Հնազանդություն են հայտնում նաև Մարաղայի Ահմեդ խանը, Ղարաղաթի Մուսթուֆի Ղուլի խանը, Նախիջևանի Քյարբաղի խանը ու Եսհեսան ցեղի առաջնորդը³⁴: Այդ Մուհամմադ խանը նպատակադրում է հրավիրում նաև Երևանի, Ղարաբաղի, Գանձակի ու Եաքիի խաներին: Երևանի Մահմեդ խանը, վախճնալով անձամբ ներկայանալ Ադա Մուհամմադի մոտ է ողարկում իր եղբորն ու մերձավորներից մեկին: Գանձակի ու Եաքիի խաները բավարարվում են նվերներ ուղարկելով, իսկ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը հրաժարվում է անգամ ընծաներ առաքելուց³⁵: Շուտով Ադա Մուհամմադ խանը առիպված է լինում հետևանք Իրանի կենտրոնական նահանգները՝ իր դեմ ծագած խռովությունները ճնշելու համար:

Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը Ադա Մուհամմադ խանից պաշտպանվելու համար դիմել էր Ավարիայի Օմար խանի օգնությանը: Վերջինս անմիջապես արձագանքում է իր դաշնակցի կանչին և զորքով ժամանում Ղարաբաղ: Սակայն Ադա Մուհամմադ խանի զորքերը արդեն հեռացել էին Ցափրիզի մոտակայքից: Իբրահիմ խանը լեզգիների զորքին գործունեության ասպարիզ տրամադրելու ու նրանց համար հարուստ ավար հայթայթելու նպատակով ռազմական արշավանք է ձեռնարկում դեպի Նախիջևան: 1791թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Ղարաբաղի խանի՝ դեպի Նախիջևան կատարած արշավանքին մասնակցում է լեզգիների 3000-անոց զունդը: Նախիջևանի Քյարբաղի խանը Երևանի ու Խոյի խանություններից ուղարկված զոկառների օգնությամբ պարտության է մատնում Իբրահիմ խանի գլխավորությամբ իր տարածքը ներխուժած զորքերին³⁶: Մ.Յ.Նեքսևանյե այս դեպքերի վերաբերյալ հարդրում է որոշ մանրամասներ, որոնցից հայտնի է դառնում նաև իսլամիզմի մասնակցությունը այդ արշավանքին:

«Ղարաբաղի հեծելազորի, վարձու հետևակազորի միջոցով [խանը] վճռում է պատժել Զյալբաղի խանին և դնակի այն կողմերն է շարժվում: Ղարաբաղա կղզված վայրում կանգ է առնում և զորքն ուղարկում [չրջակա] գյուղերն առապատակելու: Ղարաբաղ գյուղը շրջապատում է: Զյալբաղի խանը նախօրոք Երևանի կառավարից օգնություն էր խնդրել: Վերջինս էլ քուրդ և այլ հեծյալների մի խումբ էր նրան օգնության ուղարկել: Վերոհիշյալ բնակավայրում հակառակորդները համոզվում են և Զյալբաղի խանը որոշ ընդհարումներից հետո խորամանկորեն վախուստի է դիմում: Օճար խանն այս տեսնելով առանց երկնչելու սկսում է հետապնդել նրան... Այդ ժամանակ իրենց քաջությամբ հայտնի քրդական զիլան ու [քաթարական] դարափառիայն ցեղերը, կանգնեցնում են իրենց ճիւղը և սրերը մերկացնելով լեզգիների վրա հարձակվում: Լեզգիները չկատարամարտով դիմադրել նրանց՝ փախչում, հետանում են: Իբրահիմ խանը, որն իր անկանոն հետևակազորը Ղարաբաղում էր թողել, ճարահատյալ մարդ է ուղարկում մելիքների ու յուզբաշիների մոտ և վերադարձի հրաման տալիս»³⁶:

1793թ. Աղա Մուհամմադ խանը նորից անդրադառնում է Արևելյան Անդրկովկասի խանությունները հպատակեցնելու իր մտադրությանը: Ամռանը նա Թավրիզ է ուղարկում Մուլխյան խան ասրդարին 6000-անոց զորքով, որի նպատակը տեղի քուրդ տիրակալներին և հատկապես Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին հնազանդեցնելն էր³⁷: Ըստ Ռեզակուլի խան Հեղայաթի «Ռուսզաթ-աս-Սաֆայի», Մուլխյան խանին հաջողվում է գրեթե լիովին կատարել իրեն տրված համձնարարությունը: Հպատակություն են հայտնում Մաղեղ խան Ըաղաղին, Մարաղայի Ահմադ խանը, Գանձակի Զավադ խանը, Երևանի Մուհամմադ խանը և անգամ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը³⁸: Իրանցի պատճազրի այս վկայությունը չի հակասում մյուս սկզբնաղբյուրների վկայություններին: Իբրահիմ խանը Աղա Մուհամմադ խանին ձևական հպատակություն է հայտնում և որպես երաշխիք նրան պատանդ հանձնում իր զարմիկ Արդու Մամեդ բեկին՝ Միջգա Վելի Բախարլիի հետ, որը հայտնի էր իր պերճախոսությամբ³⁹: Պատանդները, սակայն, Աղա Մուհամմադ խանի զորքերի կողմից Քերձանի պաշարման օրերին ինչ-ինչ պատճառներով վախուստի են դիմում, որից հետո բռնվում և սպանվում են⁴⁰: Ռեզակուլի-խանի վկայությամբ, Իբրահիմ խանի ազգականի սպանությունը նոր քչնամություն է սերմանում նրա և Աղա Մուհամմադ խանի միջև: Ղարաբաղի խանը հրաժարվում է նոր պատանդ տալ ու հնազանդվել Աղա Մուհամմադ խանի իշխանությանը⁴¹:

1795թ. գարնանը Աղա Մուհամմադ խանը սկսում է իր առաջին արշավանքը դնակի Անդրկովկաս: Նա ժամանում է Արդեբիլ և սկսում ռազմական նախապատրաստություններ տեսնել: Սկզբնաղբյուրները տարբեր տվյալներ են հաղորդում Աղա Մուհամմադ խանի քանակի ընդհանուր թվի վերաբերյալ⁴²: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը անհամազուտացած դիմում է իր դաշնակից Վրաստանի Հերակլ Թագավորի և Օսմանյան կայսրության օգնութ-

յանը⁴³։ Հերակըր Ղարաբաղ է ուղարկում 2000-անոց մի զորագունդ Ալեքսանդր արքայազնի գլխավորությամբ։ Վերջինիս և Իբրահիմ խանի միացյալ ուժերը շատով մեղ կիրճերում ջախջախում են արաբական հարթավայր ներխուժած Աղա Մուհամմադ խանի 4000-անոց զորագունդը⁴⁴։ Մակայն այս առաջին ամհաջողությունը չի ընկճում Իրանի տիրակալին։ Աղա Մուհամմադ խանը, որը կանգ էր առել Ղարաբեկի վայրում, շարունակում է ռազմական պատրաստությունները։ Նրա հրամանով Մուսթուֆի խան Դավալուի գլխավորած զորագունդը ներխուժում է Թալիշի խանություն։ Այնտեղ մեծ ավերածություններ են գործում ու գերիներ վերցնում, որից հետո արշավում մաս դեպի Շիրվան։

Ղարաբաղյան արշավանքը իրականացնելու համար Աղա Մուհամմադ խանը ստիպված էր մասի և առաջ վերանորոգել Նոդա-Աֆերիմի կամուրջը, որը Իբրահիմ խանը մախսոդոք քանդել էր տվել։ Կամուրջի վերականգնումը տևում է 10 օր։ Հուլիսին Աղա Մուհամմադ խանը զորավարներ Ալի Դուլի խանի ու Ջաֆար Դուլի խանի գլխավորությամբ 20000-անոց պարսկական զորքը ուղարկում է դեպի Երևան⁴⁵, իսկ ինքը իր բանակի գլխավոր ուժերով շարժվում դեպի Ղարաբաղ։ Երևանի, Նախիջևանի ու Ղարաբաղի ահաբեկված բնակչության մի մասը սկսում է քել իր բնակության վայրերը և հեռանում Վրաստան⁴⁶։ Հակոբ Ջարարյանցի վկայությամբ, Արցախում մնացած բնակչությունը արշավանքի մախսոդյակիմ ամրամուտ է Ջրաբեղում, Ասկերանում, Շուշիում և լեռնային ամմատյելի վայրերում⁴⁷։

Որոշ տվյալների համաձայն Ղարաբաղի խանը հավաքում է մոտ 15000-անոց զորք ու տեղի ազգաբնակչության ակտիվ աջակցությամբ ուժեղ դիմադրություն ցույց տալիս պարսկական զորքերին⁴⁸։ «(Իբրահիմ) խանը հայտարարում է ժողովրդական պատերազմ. տեղի բեկերի կազմակերպած գրազնդերը ուժեղ հարվածներ են հասցնում Աղա Մուհամմադ խանի զորքերին», փակում պարենի ճամապարհները, վնասում բանակի գումակին։ Այդ ջոկատները 2 խաչոր հաղթանակներ են տանում պարսկական զորքերի դեմ կոխվներում, իսկում նրա գումակը⁴⁹։

Ռեզակուլի խանի հաղորդած մանրամասն տեղեկություններից իմանում ենք, որ պարսկական զորքին ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս Սյունիքի Խոնձորեսկ ու Ղափան բնակավայրերում ամրացած հայությունն ու քաչվոր ցեղերը։ Նրանց դեմ մեծ զորքով ուղարկվում է Մուսթուֆի խան Դավալուն, որը հարձակվում է նրանց ամրությունների վրա, գրավում և գերեվարում նրանց պաշտպաններից 500 իռգու։ Ըստ Ռեզակուլի խանի «Մուհամմադ Վելի խանի և Ռեզակուլի խան Դավալուի գլխավորած զորագունդը գլուխ է հայերի ամրության վրա, գրավում այն, մեծ ավար ու գերիներ ձեռք բերում»⁵⁰։

Իրանի պատմագրի կողմից արշավանքի այս փուլի հանգամանակից նկարագրությունը ցույց է տալիս, որ մախսան Շուշիի պաշարումը Աղա Մուհամմադ խանը հարկադրված էր հաղթահարել Ղարաբաղի ազգաբնակչության տարերային դիմադրությունը և միայն իր դիրքերը քիչ քիչ շատ ամրաց-

նկրոց հետո պաշարել ամառիկ ամբողջ: Եռշին պաշարելու նպատակով Արա Մուհամմադ խանը մտնում է ամբողջին մինչև 3 ֆարսանգ (1 ֆարսանգը = 6 կմ) և կանգ առնում Նարաք խան կոչվող դաշտում⁵¹: Օգոստոսին Մուլխյան խան Քաջարը և Մուսթոֆի խան Դավալում 10000 հեծյալ զորքով շքապատում են Եռշին: Հակառակորդների պահակազորայինները մարտի են բռնվում: Ի վերջո, իրանցիները հաղթում են «հայ և մահմեդական քաջերին, որոնք փախչում են ամբոց, կամ ամբաճում նրա մոտակայքում»⁵²: Ըստ Հակոբ Զարքայանցի, արցախահայերը ապաստանում են «Եռշիի հարավային կողմում գտնվող մի քարայրում և այնքան ամրացնում այն, որ Իրբահիմ խանը այնտեղ է տեղափոխում իր գանձերը»⁵³:

Վրաստանի Հեռակ թագավորը իր մի նամակում հեռակյալ կերպ է նկարագրում Եռշիի քեղի շուրջ տեղի ունեցող կռիվները. «Այնտեղի քնակյությունը նրանց [պարսիկներին] շատ էր անհանգստացնում մարդկանց ու անասուններ գողանալով: Դրա հետևանքով նա [Արա Մուհամմադ խանը] չէր կարողանում կռվի մեջ մտնել նրանց դեմ»⁵⁴: Նման փաստեր է արժանագրում նաև 19-րդ դարում գրված պարսկերեն «Նարաքադի պատմության» հեղինակ Միրզա Ջամալ Ջևանշիրը, որի վկայությամբ, չնայած երկարատև պաշարմանը, Արա Մուհամմադ խանը այնուամենայնիվ չի կարողանում իր հսկայական զորքով անցնել Եռշիից 5 վերստ հեռավորության վրա գտնվող զետը և մոտենալ քեղին: «Նարաքադի հեծյալ և հետխուսն զնդերը, ցեղերի և գյուղացիների առաջնորդները, Վարանդայի, Դիզակի ու Նաչինի մահալների մելիքները մամր ջոկատներով հարձակվում էին դուրսաչ գործերի վրա, խլում նրանց ձիերն ու գրաստները, կողոպտում պարսկական զորքին հացահատիկ հասցնող քարավանները: Այնքան շատ անասուններ են խլում, որ Եռշիում մսի գինը խիստ ընկնում է»⁵⁵:

Ամբոցի համար մղվող մարտերի նկարագրության մեջ Ռեզակուլի խանը ելչատակում է պաշակական զորքերի վրա Իրբահիմ խանի կազմակերպած մի քանի հարձակումների մասին⁵⁶: Ամբոցի պաշտպանության հարցում Նարաքադի ազգաբնակչության ցուցաբերած համառությունը Արա Մուհամմադ խանը փորձում էր ընկճել իրեն հատուկ դաժանությամբ: Նա հրամայում է ամբոցի պաշտպանների ձեռնարկած մի անհաջող գրոհից գերվածներից 100 հոգու կտակված վիճակում նետել հակառակ կողմից պայտած ձիերի ամբակների տակ: Մակայն քեղի պաշտպանները պարտքի տակ չեն մնում: Հաջող գիշերն իսկ Մուհամմեդ քեկի և Տոդի Մելիք-Աբասի գլխավորությամբ գրոհում են իրանցիների վրա և ջախջախում քշմամու 2 ամբոցյունները⁵⁷: Գիշերային գրոհներից պաշտպանվելու համար շահը իր ճամբարի շուրջը կառուցել էր ամուր պարիսպներ: Ըստ Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի, «մի գիշեր Վարանդայի մահալի հետխուսն գունդը հարձակվում է և գրավում պարսիկների կառուցած ամբոցյուններից մեկը և մեկ ժամվա ընթացքում կոտորելով զրեթե բոլոր պաշտպաններին, մի քանիսին էլ իրենց հետ զերի տանում Իրբահիմ խանի մոտ»⁵⁸:

Իրանցի պատմագրի վկայությամբ, պարսկական երևտանին տեղադրված էր «Ճարհալի խան սամզյաթ» կոչվող վայրում և անբնդիստ գնդակուծում էր ամբողջ⁵⁵։ Սակայն հայտնի է, որ Աղա Մուհամմադ խանի քանակը կովում էր հնացած զենքերով։ Մասնավորապես նրա հրացանները կրակում էին պատրոշյոք վառելուց հետո միայն, իսկ երևտանին մեծ մասամբ քաղկացած էր փոքր չափի երանթոքներից՝ «զամբուրակներից», այնպես որ ամառին էր Շուշիի համար նրանք առանձնապես մեծ փտանգ չէին ներկայացնում⁵⁶։

Շուշիի պաշարումը տևում է 33 օր։ Այդ ընթացքում Աղա Մուհամմադ խանը բանք չէր խնայում ամբողջ պաշտպաններին քե սպառնալիքներով ահաբեկելու և ծնկի քերելու, քե կովով զրավելու համար⁵⁷։

Ըստ Ռեզակուլի խանի, պարսկական քանակին ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս մահ Ասկերանի պաշտպանները և Շուշիից 6 խորանոց հեռավորության վրա ամբացած Իբրահիմ խանի երրորդորդիներ Մուհամմադ ու Ասադուլլահ քեկերը։ Հակօր Ջաքարյանցը, մանրամասն նկարագրելով Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքները Ղարաբաղ, նույնպես վկայում է Ասկերան ամբողջի համար տեղի ունեցող քեծ մարտերի մասին, որի զոհասպան էր Հասան Ղուլի քեկը⁵⁸։ Աղա Մուհամմադ խանի հրամանով 5000 զինվորներով Ասկերանի վրա է շարժվում Մուսթուֆի խան Ղազարյան, որը սակայն չի կարողանում զրավել ամբողջը։ Մինչդեռ Մուհամմադ ու Ասադուլլահ քեկերի դեմ ուղարկված Փիլբուլի խան Եամրայաթին և Արդ Աղաի խան Ռասանյուն հաղթանակ են տանում և գերի վերցնում Ղարաբաղի խանի ազգականներին իրենց կամանց ու մերձավորների հետ⁵⁹։

Վերոհիշյալ վկայություններից երևում է, քե ինչպես Ղարաբաղի բնակչությունը իր հայ մելիքների և քոջազգի ղեկավարների հետ ուժեղ դիմադրություն է ցույց տալիս Աղա Մուհամմադ խանի զորքերին։ Ըստ երևույթին դրա հետևանքով առաջացած պարենի պակասությունն ու դաքարաղցիների հարձակումներից կրած մարդկային զոհերն են հարկադրում Աղա Մուհամմադ խանին փոխել Ղարաբաղում ձեռնելու իր մտադրությունը⁶⁰ և շարունակել իր արշավանքը դեպի Վրաստան։

Շուշիի պաշարման ընթացքում երկրամասի գրեթե բոլոր խաները հարստակություն են հայտնում։ Լեռկայանում է Գամձակի Ջավադ խանը և տեղի հայ համայնքների ավագները՝ Մելիք-Մեջնունը, Մելիք-Ղուլին ու Մելիք-Իսմայիլը 600 ծառաներով ու նվերներով⁶¹։ Մելիք-Մեջնունը Գամձակ էր փախել խուսափելու համար Ղարաբաղի խանի հալածանքներից⁶², իսկ վերոհիշյալ Իսմայիլն ու Ղուլին հավանաբար տեղի հայ մելիքների ներկայացուցիչներն էին։ Պատմական զրականության մեջ մեծ մասամբ շեղվում է Գամձակի խանի ու Մելիք-Մեջնունի քանասիրությունը Աղա Մուհամմադ խանին ծառայելու և դեպի Վրաստան արշավանքի երանդելու հարցում⁶³։ Գամձակի խանությունը երկար ժամանակ Վրաստանի ու Ղարաբաղի տիրակալների պայքարի առարկան էր, և հաճախ հարկ էր վճարում նրանց երկուսին։ Այնպես որ բնական է նրա հակումը դեպի Իրանի գահակալը, սա-

կայն պետք է հաշվի առնել մաւ այն, որ Ադա Մուհամմադ խանը ավելի հիմնավոր դրոյապատճառներ ունէր Վրաստան արշավելու համար, որոնց մասին վերը արդեն խոսել ենք:

Այսպէս, չմայած քիժ մարտերին ու երկնարատւ պաշարմանը Ադա Մուհամմադ խանին յի հաջողվում զրավել Շուշին, տակայն Ղարաբաղը մեծ ավերածութիւններին է ենթարկվում: Շատ Ռեզակուլի խանի, Ղարաբաղի Իրքահին խանը ի վերջո հնազանդութիւն է հայտնում Իրանի տիրակալին⁶⁶: Մակայն սարսկալիզու պատմագրի այս տեղեկութիւնը այլ աղբյուրներով չի հաստատվում: Հեղինակը՝ ինքը, հետագայում հերքում է իր այդ միտքը՝ խոսելով նույն տարվա մեջ Ադա Մուհամմադ խանի զորքերի կրկին անգամ դնալի Ղարաբաղ արշավելու մասին: Հեղինակն անմնայն հավանականութեամբ տուրք է տվել Իրանի պատմագրութեանը հատուկ ներդրական ոճին և խեղաբարբել փաստերը:

Ադա Մուհամմադ խանը ի վիճակի չլինելով նվաճել Շուշին՝ հեռանում է Աղղամի մուտակայքում զտնվող Խաթուն Արխ վայրը, որտեղ որոշ ժամանակ հանգիստ առնելուց հետո շարժվում է դնալի Գանձակ, այնտեղից էլ՝ Վրաստան: Սեպտեմբերի 12-ին սարսկալիզան զորքերը զրավում են Թիֆլիսը և 9 օր սարսկալիզի ավերածութիւններին ու կողոպտուի ենթարկում Վրաստանի մայրաքաղաքը: Ադա Մուհամմադ խանը 15000 զեքիներով ու իսթուստ ավաբով վերադառնում է Գանձակ, որոնց մեծ մասը այնտեղ թողնելով, հեռանում է Մուղանի դաշտավայրը⁶⁷: Այստեղ զտնվելու ընթացքում Իրանի տիրակալը ևս մեկ անգամ ջանում է իրեն հնազանդեցնել Ղարաբաղի նահուդգն խանին: Իրքահին խանը նորից հրաժարվում է Ադա Մուհամմադ խանին ներկայանալ ու նպաստակութիւն հայտնել: Նորից մեծ զորք է ուղարկվում Ղարաբաղ Մուլեյման խանի գլխավորութեամբ, որը նոր ավերածութիւններ է կատարում այնտեղ և վերադառնում անտելի ավաբով, որը քարձած էր 10000 զրաստների վրա⁶⁸: Նույն տարվա մեջ տեղի ունեցած այս երկրորդ արշավանքի մասին է թերևս խոսում մաւ Հակոբ Չաքարեանց Շուշեցին, որը, ի տարբերութիւն այլ պատմագիրների, իր պատմական աշխատութիւնում խոսում է Ադա Մուհամմադ խանի Ղարաբաղ կատարած երկր արշավանքների մասին⁶⁹:

Չմեղ Մուղանում անցկացնելուց հետո, Ադա Մուհամմադ խանը այնքան հանկարծակի է հեռանում, որ Մուղանում են մնում քանակի վրասների, ավարի ու հիվանդների մեծ մասը, որոնցից շատերը դարաբաղիների ձեռքն են ընկնում⁷⁰:

1796թ. Ադա Մուհամմադ խանը Խոյասանում իր դն մագած խոտութիւնները ճնշելուց հետո գաւի է քարձրանում: Իսկ Ղարաբաղի Իրքահին խանն ու Վրաստանի Հերակլ քագավորը պատժում են Գանձակի խանին իրենց թշնամուն աջակցելու համար և վերականգնում իրենց գերիշխանութիւնը այդ խամութեան վրա:

Ադա Մուհամմադ խանի հաղթանակներն ու ավերածութիւնները Անդր-

կովկասում լքորեն անհանգստացնում են ռուսական կառավարությանը, որը իր հովանավորության տակ էր առել Վրաստանը և ջանում էր իր ազդեցության տակ առնել նաև տարածաշրջանի մյուս երկրները: 1796թ. դիկտանդերին ռուսական 2000-ամոց մի զորագունդ ուղարկվում է Վրաստանը պաշտպանելու, իսկ Վ. Ջորժիի գլխավորած ռուսական զորքը նույն թվականի մայիսից մինչև հոկտեմբերն ընկած ժամանակամիջոցում զբաղվում է զրեթե ողջ արևելյան Անդրկովկասը (իր Դերքենը, Բաքու, Շամախի ու Գամծակ ամրոցներով) մինչև Ղարաբաղ: Երևանի, Նախիջևանի ու Ղարաբաղի խաները նույնպես ցանկություն են հայտնում դառնալու Ռուսաստանի նախտակը: Սակայն շատով Ռուսաստանում կայսրերի փոփոխության հետևանքով ռուսական զորքերի ատաշխադացումը Անդրկովկասում կանգ է առնում: Այս հանգամանքից օգտվում է Աղա Մուհամմադ շահը և որոշում վերահաստատել իր տիրապետությունը Անդրկովկասյան երկրների վրա: Իրանից սպառվող նոր վտանգից վախեցած Երևանի Մաեմնդ ու Նախիջևանի Ջյալթաալի խաները հարուստ մվերներով ներկայանում են Աղդերիլում գտնվող շահին: Վերջինս տեղյակ լինելով նրանց ռուսական հակվածությանը՝ որոշում է պատժել: Երևանի խանը որոշ իշխանավորների միջնորդությամբ իր կյանքը ծագվել է փրկում, սակայն բանտարկվում է, իսկ Նախիջևանի խանը կորսվում է⁷⁵: Շահը նպատակություն է պահանջում նաև Վրաստանի Հերակլ թագավորից և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանից, որոնք նորից չեն հնազանդվում:

Աղա Մուհամմադ խանի 1795թ. արշավանքից հետո ավերված Ղարաբաղը երկու տարի ևս քայքայվում է այնտեղ տիրող սովի ու ժամուսխտի համաճարակի հետևանքով: Նման պայմաններում Ղարաբաղի խանը ի վիճակի չէր ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ պարսկական մեծ բանակին, ուստի որոշում է փախուստի դիմել: Ռուս պատմագիր Բուսկովի վկայությամբ, տեղեկանալով Իբրահիմ խանի փախչելու մտադրության մասին, ինքը՝ շահը 12000 հեծյալներով շտապում է Ղարաբաղ⁷⁶: Ռեզակուլի խանի հաղորդած տվյալների համաձայն շահը իր հետ վերցնում է ավելի քիչ զորք՝ 5000 հեծյալների և 3000 հետևակայինների մի զունդ⁷⁷: Յանկանալով կտրել Իբրահիմ խանի փախուստի ճանապարհը՝ Աղա Մուհամմադ շահը այնքան հսպեհայ է անցնում Արաքսը, որ որոշ տվյալներով իր զինվորներից կորցնում է 2000 հոգու⁷⁸: Շահին չի հաջողվում բռնել Իբրահիմ խանին, որը իր ընտանիքի ու մեծավորների հետ արդեն հեռացել էր Դաղստան: Նրա հետևից Շուշին քնել էր նաև նրա քնակչության մեծ մասը: Այնպես որ, նրբ շահը իր զորքով առանց որևէ խուլնդուտի ամրոց է մտնում, այնտեղ մնացել էր ընդամենը 200 ընտանիք⁷⁹:

Շուշի մտնելուց մի քանի օր անց Աղա Մուհամմադ շահը սպանվում է իր մնջարանում սևիական ծառաների ձեռքով⁸⁰: Ժողովրդական ավանդույթումներում պատմվում է, որ ընչին մի զանցանքի համար շահը կտրել է տալիս իր սպասավորներից մեկի ականջները, որից հետո նաև սպանում առա-

վտայան մեկ այլ սպասավորի հետ միասին մահապատժի ենթարկել նրան: Վախեցած սպասավորները գիշերը նրան իր ննջարանում սպանում են⁷⁹: Սակայն մի քանի այլ աղբյուրներում վկայություններ կան մահ նրա զորավարներից մեկի՝ Սաղեղ խան Շաղաղիի կողմից. շահի դեմ դավադրություն կազմակերպված լինելու մասին, որի իրական լինելը ավելի հավանական է քվում:

Ուես սբատնազիր Բուսկովը այդ դեպքերի վերաբերյալ հետևյալն է գրում. «Աղա Մուհամմադ խանի մերձավորներից մի քանիսը որոշելով նրա դեմ դավադրություն կազմակերպել՝ այդ մասին հայտնում են Սաղեղ խան Շաղաղիին՝ Աղա Մուհամմադ խանի զորավարները մեկին: Սաղեղ խան Շաղաղին աղբյուրներից խաների գաղտնի համաձայնությամբ հաճույքով աջակցում է այդ մախաձեռնությամբ՝ հուսալով այդ կերպ հարուստ ավար ձեռք բերել: Այսպես, հունիսի 4-ին ծառաները մտնելով շահի ննջարանը, գլխատում են նրան: Սաղեղ խանը մտապալքում գտնվելով՝ ներս է վազում, հավաքում շահական զանձերը և իր զորքերով ելուստում ... դեպի Թավրիզ»⁸⁰:

Համանման վկայություններ կան մահ հայկական և օտար աղբյուրներում⁸¹: Այս վկայությունների հավաստիության օգտին են խոսում մահ սպանությանը մախարդող իրադարձությունները: Աղա Մուհամմադ շահը այքի էր ընկնում իր դաժանությամբ և կասկածամտությամբ: Արշավանքի մախօրյակին շահի կասկածամտության գոհն էին դարձել իր քարծրաստիճան պաշտոնյաներից Միրզա Շաֆին, Խոյի ու Թավրիզի կառավարիչներ Հուսեյն Դուլի և Ջաֆար Դուլի խաները Դամբուլիների տոհմից⁸²: Իրենց առաական կողմնորոշման համար անողոր պատժի էին ենթարկվել Երևանի ու Լախիջևանի խաները: Շուշիում գտնվելու ժամանակ նրա պահանջով ներկայանում է Գանձակի Ջավադ խանը, որը ձեռքակալվում է իր քեյսը առաական գործերին հանձնելու համար: Չեքրակալվում և որպես գերի Շուշի են բերվում Բաքվի Հուսեյն խանը, Իրքանիմ խանի վեզիր Մուլլա Փանահ Կադիբը⁸³: Պարսկական զորքերը Շուշի մտնելուն պես սկսում են կողոպտել այնտեղ մնացած բնակիչներին: Հատկապես ծանր տազմատուգանք է դրվում Մելիք-Ջուլդուզ Շահնազարյանի վրա⁸⁴: Զաղաք մտած պարսկական քանակը նեղություն էր կրում պարենի պակասության հետևանքով և ստիպված էր այն հայքադրել բնակիչներին քաղանելու միջոցով: Շուշիում գտնվելու ժամանակ Աղա Մուհամմադ շահի դեմ դժգոհություն է ծագում ինչպես քանակի հասարակ զորականների, այնպես էլ նրանց ղեկավարների շրջանում⁸⁵:

Այնպես որ, Սաղեղ խան Շաղաղին, ըստ երևույթին, օգտվում է շահի դեմ տիրող համընդհանուր դժգոհությունից և շահի դեմ դավադրությունն իրագործելուց հետո շտապում իրականացնել Իրանի գահին տիրելու իր մտադրությունները:

SUMMARY

During the reign of the Iranian Shah Nadir (1735-1747), the five Armenian principalities (melikotjiun) of Karabagh were united in a single administrative unit called "Khamssa-ji melikotjunner" (arab. -five). After the death of Nadir Iranian state was weakened and there arose a great number of independent khanates in the territory of Atrpatakan and Eastern Transcaucasia. One of the strongest khanates of the Transcaucasia in the second half of the XVIII century was Karabagh. The muslim khans of Karabagh who originated from the Turkish tribe of Javanshir, after a persisting struggle subdued the Armenian principalities of Khamssa. Nevertheless, the Armenian meliks (landlords) and the Armenian dense population of Karabagh played a significant role in the social-political life of their country during the second half of the XVIII century. The Armenian meliks with their Armenian subjects took part in the reconstruction of the fortress Shushi (from 1783 to 1789) and also in the military operations of muslim khans against neighbouring countries.

In the early 90, a Agha Muhammad khan, who was one of the powerful claimants upon the crown of Iranian shahs, had aimed to spread its rule over Atrpatakan and Transcaucasian countries. Ibrahim khan of Karabagh and Heracle, the king of Georgia, rejected the demands of Agha Muhammad khan concerning their peaceful submission. Therefore, Agha Muhammad khan in 1795 organised an expedition into Karabagh and other Transcaucasian countries. But the governor of Iran met the stubborn resistance of Ibrahim khan, Armenian meliks and their subjects. Though many settlements of Karabagh were destroyed by Persian troops, the fortress of Shushi was not captured. The detachments of Armenian meliks and muslim begs (landowners) stroke the Persians and caused damages to their troops. 33 days Persians besieged Shushi, but were unable to seize it as well as the fort of Askeran. Starving from the lack of provision and the thrusts of the people of Karabagh, Agha Muhammad khan was forced to leave that country for Georgia.

The next two years Karabagh starved from the famine and plague which were the consequences of its terrible devastation by Persian troops. Therefore, when in 1797 Agha Muhammad shah once again marched into Karabagh, Ibrahim khan could not resist his army and left for Jar. This time the army of Agha Muhammad shah entered the fortress of Shushi without any obstacle. But soon after his triumphal entrance into the fort he was killed there by his servants. After a careful study of historical sources the author concluded that it was the result of a plot organized against him by one of the commanders of his army, Sadegh Khan Shaghghi.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 186.
2. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении, Л., 1943, с. 86.
3. Առ. Կասախյանց, Պատմության Արցախի, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, թիվ. 7822, 7823: Գաֆֆի, մեխրությունները, Երևանի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1964, էջ. 161-383.
4. Мирза Адигезаль-бек, "Карабаг-наме", Баку, 1950; Мирза Джамаль Джеваншир Карабаги, "История Карабага", Баку, 1959; Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803, ч. 2; СПб., 1869.
5. Армяно-русские отношения, т. 3, Ер., 1978; т. 4, Ер., 1990.
6. А. Р. Иованнисян, "Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах 18-ого столетия", Ер., 1947; "Иосиф Эмюг", Ер., 1945.
7. Արդ Առ-Նազդակ Դեմիրլի «Մասնոր-ն ստրամիտ», Թաֆեթի 1828, (պրակ): Ոնգակուրի-խան Հերայար «Նուրար-սա-Մաֆա-ն Լաանիտ» Թիֆլիս 1339հ. թ., (պրակ):
8. Դեհլյանյա Ա. Ա., «Լալար-մանի» (պրակ. հանրագիտարան-բառարան), Թիֆլիս 1946-1959, հ. 27, էջ 157.
9. Ոնգակուրի-խան Հերայար, նշվ. աշխ., հ.1, 1338, էջ 810.
10. Հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.5, Եր., 1974, էջ 15 և Ա. Տ. Երևանյան, «Հայաստանից ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան 1963, էջ 109:
11. А. Бакиханов, "Гюлистан-Ирам", Баку, 1929, с. 127, 128; М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. 1, Ер., 1956, с. 265; Армяно-русские отношения в 18-ом веке, т. 4, Ер., 1990, с. 213.
12. «Վրաց տարյարները Հայաստանի ու հայերի մասին», հ. Գ, Եր., 1955, էջ 130, 139, 169-170.
13. В. Н. Левинатов, Очерки из истории Азербайджана в 18-ом веке, Баку, 1948, с. 121.
14. Ոնգակուրի-խան Հերայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 34.
15. Այդ տրչակներների մասին տես՝ «Վրաց տարյարները...», հ. Գ, էջ 188, Դիվան Հայոց պատմության, հ. Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 57, 58.
16. Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Ա, (նոր շարք), Դովախ Կարմեցի 1780-1785թթ, Եր., 1984, էջ 56, 161.
17. Бутков, ук.соч., ч. 2, с. 176.
18. Левинатов, ук. соч. с. 157, Бутков, ук. соч. ч. 2, с. 114.
19. «Վրաց տարյարները, հ. Գ, էջ 189.
20. Грамоты и другие исторические документы относящиеся до Грузии, т. 2, вып. 2, СПб, 1902, с. 19-20.
21. М. Нерсисян, ук. соч., с. 267, 275; Армяно-русские отношения..., т. 4, с. 222.
22. Акты Кавказской Археологической Комиссии, т. 2, Тифлис, 1866, с. 623; Кавказская старина, Тифлис, 1872, н. 2, с. 35.
23. Армяно-русские отношения..., т. 4, с. 213.
24. М. Нерсисян, ук. соч., с. 265.
25. Армяно-русские отношения..., т. 4, с. 222.

26. Грамоты и другие..., ч. 1, СПб, 1891, с. 434.
27. А. Р. Иованнисян, ук. соч., с. 190-191.
28. Армяно-русские отношения..., т. 4, с. 252.
29. Միջոց Յառաժի Ներսեսով «Թարգիս-ի Սաֆի», 86 ա), ՎՀ, Կեկեղծիկի անվ. ձեռ. իմաս., ձեռ. P-195.
30. Н. Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 3, ,, 1886, с.7; Վալիմերը Իրանի պետության բարձրագույն իշխանավորներն էին սահմանները շրջաններից 4-ի կառավարիչները: Արաբիստանը կամ Խաղախանը Իրանի հարավ-արևմուտքում գտնվող գետաբերդակներից առաջացած հարավայր-րային շրջանն էր, իսկ նրա կառավարիչներն էին բարձրագույն սեիդները: Իրանա-կան Քրդոստանի կամ Լուրիստանի ժայռաքաղաքն էր Ջերմանյանը, իսկ կառավա-րիչները ծագում էին քրդական Արդեշանի տոհմից (տես՝ Միմոսլի, Սեֆյան շրջանի կառավարական համակարգը ըստ «Թեղքիրաբ-ալ-ժադր», (պրակ.), Թեհրան 1338h. ք., էջ 76; նաև В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб., 1903, с.123, 131.
31. Ռեզակուլի-խան Հեղայաթ, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 234; «Օրինակը գրությանը Դուկաս կրդկ. Կարնեզվոյ», Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4501, էջ 369 ա):
32. Ռեզակուլի-խան Հեղայաթ, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 235; «Օրինակը գրությանը...», էջ 364 ք):
33. «Օրինակը գրությանը...», էջ 369 ա), Ռեզակուլի-խան Հեղայաթ, նշվ. աշխ., էջ 236.
34. Վ.Ն. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջին, Երևան 1958, էջ 148.
35. Վ. Ն. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 150.
36. Մ.Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 91 ա).
37. Бутков, ук. соч., ч. 2, с. 326.
38. Ռեզակուլի-խան Հեղայաթ, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 253.
39. Мирза Джамаль, ук. соч., с. 78.
40. Бутков, ук. соч., ч. 2, с. 332.
41. Ռեզակուլի-խան Հեղայաթ, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 261.
42. Ուսի արտոնագիր Բուստկոնը նշում է, որ Աղա Մեծաձեղ խանի քանակը քաղկացած էր որոշ տվյալներով 50000, որոշ տվյալներով է՛լ 100000 զինվորներից, տես՝ (Бутков, ук. соч., ч. 2, с. 331); Պատմաբաններից Կեղզնեցովայի տվյալներով 60000 (Н. А. Кузнецова, Иран в первой половине 19-го века, М., 1983, с. 265); իսկ Լիխտովի՝ 80-85000 զինվորներից, տես՝ (В. Н. Левинтов, ук. соч., с. 167).
43. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, եր., 1964, էջ 286; Бутков, ук. соч., с. 332.
44. Бутков, там же.
45. Վ. Ն. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 162.
46. Н. Н. Дубровин, ук. соч., т. 3, с. 26.
47. Հակոբ Զաքարյանը, «Պատմություն գավառին Արցախու», Մ. Մաշտոցի ան-վան Մատենադարան, ձեռ. 2734, էջ 6.
48. Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, եր., 1973, էջ 386.
49. В. Н. Левинтов, ук. соч., с. 168.
50. Ռեզակուլի խան Հեղայաթ, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ. 263-264.
51. Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 93 ա); Վարանդայի դաշտերից է, տես՝ Ե. Լա-

բայան, երկնքի ժողովածու, հ. 2, եր., 1988, էջ 16.

52. Սեզակույի խան Հեղայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 264-265.

53. Հակոբ Ձաքարյանց, նշվ. ձեռ., էջ 6. Ըստ երևույթին այս պատճառով է հետազայում այդ ձորը ստանում «Եւազմադարաւ» (թրք. զանձերի որ) անվանումը:

54. Грамоты и другие исторические документы..., т. 2, вып. 2, с. 93.

55. Мирза Джамаль, ук. соч., с. 80.

56. Սեզակույի խան Հեղայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 266.

57. Ахмед-бек Диеваншир, О политическом существовании Карабагского ханства, Шуша, 1901, с. 24.

58. Мирза Джамаль, ук. соч., с. 80.

59. Սեզակույի խան Հեղայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 267.

60. Մ. Յ. Ներսիսյան, նշվ. ձեռ., էջ 94 ա); Սեզակույի-խան Հեղայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 270.

61. Իրանի տիրակալը սպանալից մամակներ եր կոմս Իբրահիմ խանին, դոմցից մեկում ասում է, թե «Եւազմադարաւի ձորը իմ հեծյալների մտրակներով կլցման և ամրոցը կզրավան (տես՝ Մ. Յ. Ներսիսյան, նշվ. ձեռ. էջ 93 ք)», իր մեկ այլ մամակում էլ մեք է քերում Սաիդ Մուհամմադ Շիրազիի հետևյալ բանաստեղծական երկտողը՝ Եսկառազդի երկնալեզանքից քարեր են բախվում, իսկ դր քարնվել ես ազակի քերում (արև. շիշն նշանակում է ազակի), տես՝ Мирза Аджгезали-бек, ук. соч., с. 77.

62. Հակոբ Ձաքարյանց, նշվ. ձեռ. էջ 16-17.

63. Սեզակույի խան Հեղայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 267.

64. Грамоты и другие исторические документы..., т. 2, вып. 2, с. 96.

65. Սեզակույի-խան Հեղայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 268.

66. Бутков, ук. соч. ч. 2, с. 28.

67. Мирза Джамаль, ук. соч., с. 80; П. Г. Бутков, ук. соч., ч. 2, с. 338.

68. Սեզակույի-խան Հեղայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 268.

69. Грамоты и другие исторические документы..., т. 2, вып. 2, с. 135.

70. Սեզակույի-խան Հեղայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 274.

71. Հակոբ Ձաքարյանց, նշվ. ձեռ. էջ 6, 14, 17.

72. Грамоты и другие исторические документы..., т. 2, вып. 2, с. 155.

73. Վ. Ռ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 181.

74. Бутков, ук. соч., ч. 2, с. 428.

75. Սեզակույի-խան Հեղայար, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 293.

76. Грамоты и другие исторические документы..., т. 2, вып. 2, с. 170.

77. Бутков, ук. соч., ч. 2, с. 428.

78. Արշալուսիների տեղեկությունները շահի սպանության օրվա վերաբերյալ միմյանցից տարբերվում են: Ըստ Բաակույի, սպանությունը տեղի է ունեցել հունիսի 4-ին (տես՝ Бутков, ук. соч., ч. 2, с. 430); ըստ Բակիխանովի՝ մայիսի 12-ին (տես՝ А. Бакиханов, ук. соч., с. 147); Մելիք Ջուլշուղ Շահնազարյանի վկայությամբ շահը սպանվել է հունիսի 6-ին (տես՝ Армянно-русские отношения..., т. 4, л. 461), իսկ անգլիացի աստվածաբան Փիլոտիի՝ մայիսի 14-ին (տես՝ Новая история Ирана, Хрестоматия, М. 1988, с. 65, հղումը՝ Picault, Histoire des revolutions de perse pendant la duree du dix-huitieme siecle de l'ere chretienne, t. 1, 2, P. 1810, p. 410-418) .

79. Արա Մուհամմադ շահի սպանությանը վերաբերող ժողովրդական ավանդույունները գրի են առել Դոբրովինը, Դաճճի, և 19-րդ մյուս պատմագիրները (տես՝ Н. Н. Дубровин, ук. соч., т. 3, с. 209-212; Դաճճի, նշվ. աշխ., էջ 273; Мирза Джам-

малъ, ух. соч., с. 134; Мирза Адигезаль-бек, ух. соч., с. 87.

80. Бутков, ух. соч., ч. 2, с. 430.

81. Գիթանի Հարց պատմության, գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, 1893, էջ 32; գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, Մանր Մատենագիրք, էջ 448; Գ. Տիրմազանյանց, «Երևանի քաղաքի պատմությունը», «Արարատ» ամսագիր, Երևանում, 1877, հ. 10, էջ 332; Picault, Сб., №24, աշխ. էջ. 410-418; Ахмед-Джеваншир, О политическом существовании Карабагского ханства, Баку, 1961, с. 81-82:

82. Бутков, ух. соч., ч. 2, с. 428-430.

83. Իրրանի խանի վեյի Մուսա Փանահ Վաղիթի ճերմկարևան հանգանակների մանրամասն ընկերությունը տես՝ А. Дадлишадзе, Певец жюзи, Баку, 1968, с. 30-34.

84. Գ. Տիրմազանյանց, №24, աշխ., էջ 306.

**ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՍԿՉՔՈՒՆՔՆԵՐԸ ԸՍՏ
Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ «ՅԱՂԱԳՍ
ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ» ԾԱՌԻ**

Ավանդաբար Ս. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Հաճախապատում» ճառերը դարեր շարունակ եղել են Հայ առաքելական եկեղեցու դավանաբանության հիմնական աղբյուրներից մեկը: «Յաղագս ամենատարբերություններում» ճառը առաջինն է «Հաճախապատում»-ի մեջ: Այն գլխավորապես նվիրված է ս. Երրորդության ուղղադավան ըմբռնմանը: Հարկ է նշել, որ ս. Երրորդության բնության հիմնախնդիրը կենտրոնական տեղն է զբաղեցնում քրիստոնեական աստվածաբանության պատմության մեջ, և դա միանգամայն բացատրելի է, քանի որ քրիստոնեությունը Աստվածամարդու կրոն է, և ս. Երրորդության 2-րդ Անճի աստվածային բնության ժխտման դեպքում քրիստոնեությունը կզրկվեր առանձին կրոն համայնիչ իրավունքից, դառնալով պարզապես հրեական մի աղանդ: Երրորդաբանական վեճերը հատկապես սուր բնույթ ստացան 4-րդ դարում արիտական աղանդի երևան գալու կապակցությամբ: Ինչպես հայտնի է, Արիտը Աստծուն համարում էր բացարձակ և չտարբերված միություն, որը մա նույնացնում էր Հայր Աստծու հետ: Որչին Արիտսի համար Աստված չէր, քանզի աստվածային էությունը անսկիզբ է, իսկ Որչին, Արիտսի կարծիքով, առաջացավ ժամանակի մեջ, և լիտ այլ, հարակա չէր, եւայես տարբերվելով հավերժագու Հորից: Արիտը Որչուն դիտում էր սուկ որպես մի արարած, որը, առաջինը լինելով, անչափ ավելի քարծր է այլ արարածների համեմատությամբ, սակայն բնավ չի կայաղ քաղդաստվել Հոր անեղ բնության հետ: Սուրբ Հոգուն Արիտը իր հեղին դիտում էր որպես արարած, որը ստեղծվել է Որչու միջոցով: Այսպիսով, մա փաստորին ժխտում էր ս. Երրորդության դավանանքը, որի հիմքում ընկած էր 3 Անճերի անեղության և հավերժության գաղտնիքը:

Եկեղեցին, անշուշտ, չէր կարող համոզութիւ այս հերձվածը և անհաշտ

պայքար մղից արևտականության դեմ, որի գագաթնակետն էր 325թ. կայս-
րած Լիկիո 1-ին Տիեզերական ժողովը: Այս ժողովում 318 ս. հայրերի կողմից
ընդունվեց Հավատո հանգանակը, որը հաստատում էր Հոր և Որդու համա-
գոյության գաղափարը: Հայրը հավերժության մեջ ծնում է Որդուն իր սեփա-
կան էությունից, այնպես որ նրանց գոյաբանական անհավասարության մա-
սին խոսք անգամ լինել չի կարող: Ս. Հոգին նույնպես անել է և էակից Հոր և
Որդուն: Ս. Երրորդության Անձերի համագոյության հիմնախնդիրը հնուց ի
վեր հայ աստվածաբանական մտքի կարևոր թեմաներից մեկն էր, և «Յա-
ղագս ամենասուրբ Երրորդության» ճառը հայ մատենագրության մեջ այս
հարցին նվիրված, քերական առաջին երկն է, որն իր փայլուն և խորիմաստ դա-
վանաբանական սահմանումների և քանաձևումների շնորհիվ կարևոր տեղ է
գրադեցնում հայ աստվածաբանության պատմության մեջ:

Ճառը սկսվում է ս. Երրորդության հետևյալ սահմանումով. «Մի է քնու-
թյուն և գոյութիւն ամենասուրբ Երրորդութեամբ. և իր է ինքնութիւնն և ոչ
յայլմէ գոյութեմէն: Չանսկիզբն ունի գոյատեւառն Հայր գլխաւոյ և գ-Հոգւոյ:
Իսկութիւն անձին և էութիւն անսկիզբն, մշտնջենաւորութիւն անսահման և
ճշմարտութիւն անխախտելի, կեանք և կեցուցիչ ամենայն կենդանեաց:
Հայր է Որդւոյ, և քոյաւմն Հոգւոյ. աստուած է և արարիչ արարածոց երևե-
լեաց և աներևութից»¹: Հայր Աստուած այտտեղ որակավորվում է մախ և ա-
ռուց որպես «մի քնութիւն և գոյութիւն իբրև անսկիզբ և ինքնակա էութիւն»:
Այս սահմանումը ամփոփակնորեն քիտում է Հին Կտակարանից, որտեղ
Տեքն ինքն իրեն անվանում է «Ես եմ որ էն» կամ էլ, այլ թարգմանությամբ,
«Ես եմ որ ես եմ», դրանով իսկ նույնացնելով իր ինքնությունը բուն էության
հետ: Այս կարևորագույն աստվածաբանական գաղափարի ճիշտ ըմբռնման
համար չպետք է մոռանալ, որ Աստվածաշնչի լեզվում էն քնավ գոյի հոմա-
նիչ չէր: Անուիկ իմաստասերների, և հատկապես սցառոնականների հա-
մար գոյ էր համարվում այն, ինչն ունէր որոշակի սահմաններ, և ըստ այդմ
ունէր կոնկրետ կերպար և ձև: Ընդ որում այս սահմանագատված և ձևավոր-
ված գոյը կարող էր գտնվել ինչպես գոտ իմաստային ոլորտում, այս դեպ-
քում այն կոչվում էր գաղափար կամ էյդոս, այնպես էլ նյութական այլակե-
ցության մեջ, տոանալով այս կամ այն եզակի առարկաների կերպարանք:
Հունական դիցարանը պատկերող դասական անուիկ քանդակագործությու-
նը ի հայտ եկավ հենց հեթանոսական աստվածների գեղզգայական ձև ու
կերպարանք ունենալու շնորհիվ, ինչը ենարավոր էր դարձնում վերջիններիս
մտահայեցողական ներըմբռնումը:

Հին Կտակարանում Ենովայի քնությունը բոլորովին այլ է: Աստվածա-
շունչը ամփոփապահորեն արգելում է ստեղծել Տիրոջ որևէ պատկեր: Դրա
պատճառն այն էր, որ Աստված, ի տարբերություն հեթանոսական շատե-
վածների, չունի որոշակի կերպարանք և նրա էությունը չի կարող ոչ զգայա-
բանների, ոչ էլ մտքի հայեցողության առարկա լինել:

Հենց այդ կերպարանքի անորոշության հետևանքով է, որ Ենովան, որը

հետագայում քրիստոնյաների կողմից մույնացվեց Հայր-Աստծու հետ, չի կարող գոյ անվանվել: Աստված մա է, որ է՛ն, այսինքն՝ բուն էություն, որն սուկա գոյի նախապատճառն ու մախասակիզքն է: Է՛ն և գոյը հարաբերակցվում են որպես ենթակա և ստորոգյալ: Աստված մա է, որի համար գոյը նրա աստիքոտներին մեկն է միայն, և Իր քնությունը մա չի կարող մույնացվել իր անթիվ աստիքոտներին որևէ մեկի հետ: “Է” գոյց է տալիս, որ Աստված քացարձակ էություն է, որը մի կողմից վեր է ամենայն գոյից, իսկ մյուսից իր մեջ է պարփակում սուկա գոյի կատարյալ ամբողջությունը:

Գառի մեջ հատուկ շեշտ է դրվում Աստծու ինքնագոյության, այսինքն՝ այլ գոյությունից անկախ լինելու վրա: Դրանով հաստատվում է աստվածային էության անեղությունը: Հարկ է նշել, որ ամեղ էի և եղական գոյի հակադրությունը քնորոշ է լոկ արբահամական ավանդույթին պատկանող կրոններին, իմա՝ հրեականության, քրիստոնեության և իսլամին: Քանի որ այս կրոնները միաստվածական են և համայն գոյի նախապատճառն են համարում մի անձնական Աստծու արարչական կամքը, տրամաբանական կլիմի ենթադրել, որ մի կողմից միության և անեղության, իսկ մյուս կողմից՝ քազմակիության և եղականության զաղափարների միջև գոյություն ունի անմիջական կապ: Մի Աստված մույնացվում է քացարձակ, ինքնագիտակցող հոգևոր Ձորության հետ, որի կողքին չի կարող լինել որևէ այլ գոյացություն, որը գոյաբանական առումով, հավասար է նրան: Է՛ն միակն է, քանզի չեն կարող գոյություն ունենալ 2 մի Աստվածներ: Նրա էությունը քացարձակ է, այն տարբերվում է մասերից կազմված ամբողջության միությունից: Աստծու քնության մեջ միությունը չի ներմուծվում դրսից, մինչդեռ երևույթների ողորտում յուրաքանչյուր միություն առաջանում է միայն աստվածային միությանը հաղորդակից լինելու շնորհիվ:

Թեև ճառի հեղինակը, հավատարիմ մնալով քրիստոնեության դավաբանական հիմնադրույթներին, շեշտում է ս. Երբորդության Անձերի համագոյությունը, սակայն նրա մտտ որոշակի միտում է նկատվում մույնացնելու աստվածային քնությունը Հայր Աստծու հետ, քանի որ քացարձակ էին վաշել “իսկության անձին” “էություն սկիզբն” “մշտնօրենսկորություն անսահման” արտահայտությունները մա միանշանակ կերպով վերագրում է ս. Երբորդության առաջին Անձին: Այն անվանվում է մակ “անձին իսկություն”: Հայր-Աստծու “անձին” լինելը նշանակում է, որ Աստծու, որպես մի էի մեջ, պարունակվում է իրականության որջ ամբողջությունը, որից դուրս ոչինչ գոյություն չունի: Ուստի Աստծու կեցությունը կախված չէ որևէ արտաքին պատճառներից: Ի տարբերություն Քացարձակի, բոլոր առանձին իրերի կեցությունը հարաբերական է, քանզի նրանց գոյությունը հետևանք է այլ իրերի հետ ունեցած պատճառահետևանքային կապակցության, այսինքն, նրանց առաջացման պատճառը գտնվում է նրանցից դուրս: Լոկ Աստված կարող է համարվել ինքնապատճառ, ինչը քնուրազում է նրան որպես քացարձակ գոյացություն:

Հայր-Աստվածն անվանվում է մահ “մշտնջենավորություն անսահման”։ Աստված անհրաժեշտաբար օժտված է մշտնջենավորության արտիքուտով, քանի որ նա իր էությանը անփոփոխ է և նույնակամ։ Բացարձակ էն չի կարող փոփոխվել, որովհետև փոփոխությունը մշտական լինելիության հետևանք է, որն ըստ սահմանման, գոյության և անգոյության նույնությունն է։ Հետևաբար այն ամենը, ինչ փոփոխական է, իր մեջ անգոյության որոշ խառնուրդ է պարունակում, ինչից Բացարձակ էն լիովին ազատ է։ Այն, ինչ անփոփոխ է, չունի ոչ անցյալ, ոչ ապագա, և, ըստ այդմ, գոյություն ունի ժամանակից դուրս։ Հենց դա է բնորոշում մշտնջենավոր Հայր Աստծուն։

Հորը քննությանը հետո, ճառի հեղինակը գրում է Ռոդոս մասին, շեշտը դնելով նրանց համագոյության վրա։ “Մակ ինքն անծին զէն անակզքն ծնեալ, մշտնջենավորին անսահմանի զճճարտությունն անփոփոխ ծնեալ, կենացն կենարարաց զկեանս ծնեալ, յուսոյն կենդանեաց զկենդանի յոյսն ծնեալ, քարոյն զբարեբարն ծնեալ, աղարկւմ զարարիչն ծնեալ ամենայն արարածոց երևելեաց և աներևութից”։

Որդուն “անակզքն” անվանելը նշանակում է, որ ի տարբերություն արիտական հերձվածի, Որդին համարվում է ծնված հավերժության մեջ, այլ ոչ թե ստեղծված և սկզբն առած ժամանակի ընթացքում։ Որդին անվանվում է մահ “ճճարտություն”։ Հեղինակն այստեղ հետևում է Սուրբ Գրքին, որտեղ Քրիստոս ասում է իր մասին. “Ես եմ ճանապարհը, ճճարտությունը և կյանքը (Հովհ. ԺԳ, 6)։

Աստվածային ճճարտությունը ոչ այլ ինչ է, քան բոլոր իմամալի մախագաղափարների անշփոթ միասնությունը։ Թեև այս ճճարտության մեջ բոլոր մախագաղափարները անբաժանելիորեն համակցված են և մերթափանցում են միմյանց մեջ, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը պահպանում է իր ուրույն իսկությունը և անկրկնելի առանձնահատկությունները, ինչը, սակայն, չի հակասում ամբողջ իմամալի տիեզերքի օրգանական միասնությունը։ Որդին քննությանը է մահ որպես կենդանի Լույսից ծնված կենդանի յույս։ Այս սահմանումը զալիս է Նիկիո Հավատո հանգանակից, որի մեջ Որդին անվանվում է “Լույս ի Լուսոյ”։ Առեսարակ յույսը, կարևորագույն ավանդական խորհրդանշաններից մեկը լինելով, կարևոր տեղ է զբաղեցնում զանազան կրոնական ուսմունքներում։

Քրիստոնեությունն այս առումով բացառություն չի կազմում, հանձինս Հովհաննես առաքյալի հայտարարելով, որ “Աստված յույս է (և Հովհ. Ա. 5)։ Ինչպես գրում է Դիոնիսիոս Արիպագացին, “Լույսը բարության կերպարը լինելով, նույնպես թխում է Բարոց, ուստի և աստվածաբանները զովարանելով Բարին, նրան Լույս են անվանում”։ Բարի Աստված ճճարիտ, իմամալի յույսի աղբյուրն է, իսկ այս յույսը, ինչպես տեսանք, աստվածային քննություն ունի։ Սակայն, ըստ Դիոնիսիոսի, Լույսի աղբյուրն ինքն էլ Լույս է, և դա է պատճառը, որ Ռոդոս և Հոր հարաբերությունը կարելի է տահմանել, որպես Լույսի ճառագույն Լույսից։

“Յաղագս ամենատիրք Երրորդութեան” ճառը կարևոր տեղ է զբաղեցնում հայ աստվածաբանական մտքի պատմության մեջ: Այստեղ առաջին անգամ դասական հստակությամբ և որոշակիությամբ բանաձևվել է Հայ եկեղեցուն բնորոշ երրորդաբանական դավանամքի ըմբռնումը: Դրա հիմքում ընկած է Նիկիո հավատո հանգանակը, որի համաձայն ս. Երրորդության դեմքերը ոչ թե սոսկ աստվածային գործունեության դրսևորումներն են, այլ ինքնակա և ինքնուրույն Անձեր, որոնք, սակայն, կազմում են մի և միակ Աստվածություն, որի մեջ չի կարող լինել որևէ տարանջատություն: Ս.Երրորդության Անձերը համագո են և համագոր, ինչը րացառում է Աստվածության ամեն տեսակի աստիճանակարգային ըմբռնումները, որ այնքան բնորոշ էին անտիկ իմաստասիրությանը: Հաշվի առնելով այս ճառում պարունակվող խորամխտ աստվածաբանական զարգացումներն ու սահմանումները, այն կարելի է արժեքավորել որպես հայ աստվածաբանական մտքի ամենավաղ և կարևոր նվաճումներից մեկը:

SUMMARY

“The diffuse discourses” traditionally ascribed to St. Gregory the Enlightener during long ages were one of the main sources of dogma of the Armenian Apostolic Church.

The first discourse in this literary monument is “On the most holy Trinity”. It is mainly devoted to the orthodox conception of Holy Trinity, which is founded on the idea of consubstantiality of Father, Son and Holy Ghost. The persons of Trinity are consubstantial and self-subsistent. The self-subsistence means that the Holy Trinity is *causa sui*, while consubstantiality signifies the perfect ontological equivalence of Persons. The Father is the cause of Son and Holy Ghost, which are uncreated.

He regards the Holy Trinity as the Creator of all beings, whose Providence embraces all creatures. He emphasizes the absolute inscrutability of the essence of Trinity. On the other hand, in this discourse the Trinity is believed to be true cognition and the source of wisdom identified with unborn Truth. The Holy Trinity is blissful Charity as well. God shows us the way leading to the immortal life and the Kingdom of Heaven. The discourse “On the most Holy Trinity” ranks high among the medieval Armenian treatises on theology. Here one expounds the first clear and definite formulation of Trinitarian dogma of the Armenian Apostolic Church. This dogma is based on the Nicene Creed. Taking into

account the profound theological ideas and formulations contained in this discourse, it may be evaluated as one of a most early and important achievements of the Armenian theological thought.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի ասացել է ճանաչումը Յանաթանաթանում, Վենետիկ, 1954, էջ 9:
2. Նայն տեղում:
3. Мистическое богословие, Киев, 1991, с.36.

ԱՏՐՈՒԿ - ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԻ ՈՐՈՇ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԻ ՇՈՒՐՉ

Ատրուկ զինվորականության ինստիտուտը մուսուլմանական Արևելքին քննող ամենաերկարակյաց և ինքնատիպ երևույթներից մեկն է: Ի տարբերություն սովորական ստրկության, որը բավական տարածում ուներ միջնադարյան հասարակություններում, ստրուկ զինվորականության (ստրուկ՝ արաբերեն «տուլամ»¹ կամ «մամլուք»² կամ «արխ»³) կիրառման պրակտիկան հատուկ է միայն մուսուլմանական աշխարհին: Բյուզանդիայում, օրինակ, Պրոկոպիոս Կեսարացու (VIդ.) վկայությամբ, ստրուկների օգտագործումը կանոնավոր բանակում խստիվ արգելված էր:⁴ Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, ստրկատերը ցանկանում էր նրան զինվորական ծառայության տալ, ապա պարտավոր էր ստրուկին ազատություն շնորհել մախքան այդ:⁵ Իսկ սովորաբար բյուզանդական բանակում ստրուկները ծառաներ էին և կատարում էին ամենաձանր աշխատանքները:⁶

Նույնը պետք է ասել նաև Սասանյան Իրանի մասին, որտեղ զինվորական ծառայությունը համարվում էր զինվորական ազնվական խավի արտոնությունը,⁷ ընդ որում ստրուկները բացառապես օգտագործվում էին տնային տնտեսությունում կամ զրադաշտական սամարներում:⁸

Ատրուկ զինվորականության, որպես ռազմական ուժի լայնորեն կիրառման գործընթացը սկսվել է IX դարից Արբասյանների կողմից, որից հետո, լայն տարածում ստանալով մուսուլմանական անկախ դինաստիաների մոտ, այն գոյատևել է մինչև XIXդ. վերջը՝ այսինքն մոտ ինը դար:⁹

Իրանում օրինակ, այն վերացվեց միայն նվաճական ազդեցության տակ՝ դաջարյան Ֆարս Ալի Շահի օրոք (1794-1834):¹⁰

Եզիպտոսում, XIII դարից սկսած մամլուքների՝ քյուրքական ծագում ունեցող ստրուկ զինվորականների իշխանությունը փաստացիորեն պահպանվեց մինչև 181թ., երբ Մահամմադ Ալին վերջ դրեց դրան:

Ամերիկացի արևելագետ Սպիրտս Վրիտինի կարծիքով, օսմանյան հանրահայտ «դեկլիմենտ»-ի կամ մանկահավաքության ինստիտուտը զարգացել է Մեջլակյանների մտ տարածված ստրուկ զինվորականության ինստիտուտի հիմքի վրա:¹¹ Դա քրիստոնյա երեխաների բռնի հավաքագրում էր, որի արդյունքում կազմվում էին հայտնի ենիչերիական գնդերը, որոնք մշտապես քաղաքական ազդեցության են ունեցել օսմանյան քաղաքականության վրա: Դրանք կազմալուծվեցին միայն 1826թ. սուլթան Մահմուդի մահաձեռնությանը:¹²

Սուլթակ զինվորականության՝ այդ կարևոր ազդեցական և ռազմական ինստիտուտը առանձնապես կարևորվում է մաև այն պատճառով, որ առաջին քյուրքերը Միջին և Մերձավոր Արևելք ներթափանցել են որպես դուլամ-մամլուցներ (ստրուկներ), որից հետո էլ սկսվել է մուսուլմանական քաղաքակրթության մեջ մրանց ներգրավման գործընթացը: Սա Մեջլակյան արշավանքներից առաջ քյուրքական էրմոսի առաջին ներթափանցումն էր դեպի Արաբական խալիֆայություն:

Մուսուլմանական աղքատները քազմաթիվ տեղեկություններ են հարցողում տարրեր մուսուլմանական դիմաստիաների քանակներում ծառայող «դուլամ-մամլուցների» մասին, սակայն մեզ համար առանձնապես կարևորվում են Տաբարոս, Բալագուրդի հարցրյաձ տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են արքայազն խալիֆա Մուբասիմի և դրանից առաջ ընկած շրջանին:

Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում ստրուկ զինվորականության երևույթը եղել է համաշխարհային արևելագիտության ուշադրության կենտրոնում: Այդ երևույթի տարրեր ասպեկտները ուսումնասիրվել են քազմաթիվ արևմտյան զիտնականների կողմից, որոնք շարքում մշննք Դ. Սուրդելին, Կ.Է. Բուվորթին, Դ. Այալոնին, Բ. Լյուխին, Ջ. Բաշադաչին, Պ. Զրոտնին¹³ և այլոց:

Ճյուղմասցի արևելագետ Դեմինիկ Սուրդելի գրչին է պատկանում Իդաքի և խալիֆայության տարրեր հատվածներում դուլամների ի հայտ գալուն միլիթյաձ համատու ակնարկը: Նույն խնդրին է անդրադարձել անվանի անգլիացի արևելագետ Բուվորթը: Նրա քազմաթիվ աշխատություններում շոշափվում են քյուրք դուլամների տարածման, քյուրքական ծագում ունեցող դիմաստիաների հաստատման, մուսուլմանական դիմաստիաների մտ դուլամների օգտագործման և ընդհանրապես քյուրքերի կողմից պարսկամուսուլմանական քաղաքակրթության ընկալման ասպեկտները:

Իսրայելցի գիտնական Դավիդ Այալոնն առաջիններից մեկն էր, ով ստրուկ զինվորականության երևույթի ծագմանը վերաբերող մի շարք կարևոր և խոր ուսումնասիրություններ գրեց, որտեղ, ընդհանուր առմամբ, շեշտը դրված է Եզիպտոսի մամլուքյան ռազմական երևույթի վրա:¹⁴

Ամերիկացի արևելագետ Բեռնարդ Լյուխը մամլուքյան ինստիտուտին

մտածեմում է մեկ այլ տեսանկյունից. նա մամուլային համակարգը ներկայացնում է որպես իսլամական հասարակայնության մեջ ռասայական աստիճանավորման վառ դրսևորում: Ըստ նրա՝ բյուրք և աֆրիկյան ծագում ունեցող մամուլային միջև մշտական հակամարտությունը, հետագայում բյուրք մամուլային քաղաքական վերելքն ու դրան հակառակ՝ աֆրիկացի ստրուկ զինվորականների անհետացումը պատմական քառասունամյակից, ամիջականորեն կապված է բյուրք մամուլային կողմից սևամորթների նկատմամբ դրսևորված ռասիստական վերաբերմունքի հետ: ¹⁵

Վերջ շարադրված Լուիսի վարկածը քննադատվել է Ջիբ Բալայարույի կողմից, որը չհերքելով միջմատյան իսլամական հասարակության մեջ ռասիստական մախաբալարմունքների հնարավոր առկայությունն ու այս կամ այն կերպ նրանց դրսևորումները, այնուհանդերձ պարբերական աղբյուրներում սևամորթ ստրուկ զինվորների հետ կապված իրատարածությունների օրինակների վրա վառ կերպով ցույց է տվել, որ Արբայան Իրանից և Իլաչիդիների ու Տուրքմենների հյուսիսաֆրիկյան տիրությունների քաղաքական ասպարեզից նրանց դուրս մղման գործընթացում առաջնայինը ոչ քն ռասայական, այլ տնտեսական, ռազմական և այլ գործոններն են եղել: ¹⁶

Ինչպես արդեն վերջ նշվեց, օսմանյան դեվլիթն և սելջուկյան դուլամական երևույթների սերտ փոխկապակցվածությունը ցույց է տրվել ամերիկացի արևելագետ Մայերուս Վրիտիսի կողմից: ¹⁷

1981թ. լույս տեսավ անգլիալեզու արևելագետ Պարթիչիա Քրոուսի ¹⁸ սկանդալային հռչակ ունեցող «Ստրուկները մծույզների վրա» աշխատությունը, իսլամական քաղաքակրթության անկման էլիմնական պատճառներից մեկը IX դարից սկսած համարում է ստրուկ զինվորականության ինստիտուտը և դրա լուսի մեկը վիճելի եզրակացությունների է համզում իսլամի բարոյական ճգնաժամի մասին:

Ստրուկ զինվորականության ինստիտուտը բավականին վաղ գտավել է նաև բուրք զիտնականների ուշադրությունը, որոնց համար դա առանձնակի կարևորություն ունի, քանզի, ինչպես արդեն վերջ նշվեց, այն սերտորեն կապված է Մերձավոր և Միջին Արևելք առաջին բյուրքերի ներքախանցման փաստի հետ: Կարելի է բերել Ալդին և Օսման Սայիդիների ամուսնեքը, որոնք իրենց աշխատություններում, բուրք զիտնականին հատուկ աշխարհընկալմամբ շոշափել են Մավերաննահրի ծայրամասերում տեղակայված բյուրքերի՝ խալիֆայություն ներթափանցման, ինչպես նաև Մուրասիմի կողմից բյուրք դուլամներից համարված ցոկատների ստեղծման հետ առնչվող ասպեկտները: ¹⁹ Ընդհանրապես, բյուրք հեղինակները փորձում են հեքքել այն գաղափարը, որ բյուրք դուլամ-մամուլային խալիֆայություն ներքափանցումը կապակցված է դրա քաղաքական և տնտեսական խոր անկման սկզբի հետ:

Մասուլճանական արքայուհիների ընծեսած տեղեկությունների և արևելագիտական ուսումնասիրությունների համադրությամբ քաջ է տալիս նշելու այն գործունեները, որոնք մագառով են տորակ զինվորականության առաջացմանը.

Քաղաքական գործուն. Մութասիմ խալիֆան ցամկանում էր պետական գործին նակակշտող ռազմական ուժ տեղծել.

Հայտնի է, որ Մութասիմ խալիֆան ստրակ զինվորականության ինստիտուտը դարձրեց համընդհանուր երևույթ խալանական իրականության մեջ (այդ պրակտիկան էլ հետագայում ընդօրինակեցին մուսուլմանական անկախ դիմատոխանները): Երուրդ դուլամներից հավաքագրված ռազմաբուկատների ներմուծումը սերտորեն կապված է IX դարի առաջին տասնամյակներում արքայան խալիֆաների քաղաքական զգալի դժվարությունների և խալիֆայության մասնատման ընդհանուր միտումի հետ:

Իշխանության անցնելուց ի վեր, Արքայանների պետական գործը ավանդաբար կազմվում էր խորասանյան ծագում ունեցող զինվորականներից՝ արմայից, քանզի նրանք այն ռազմական հեծարանն էին, որոնց շնորհիվ Արքայանները ձեռք բերեցին իշխանություն, ընդ որում խորասանյան ջոկատները արքայան հաստատումից ի վեր տեղակայված էին Քաղաքայում:

Արդեն իսկ Հաջուն առ-Ռաշիդ խալիֆայի մահվանից հետո, նրա որդիներ Ամինի և Մամունի միջև գահի համար բռնկված քաղաքացիական պատերազմը ցույց տվեց, որ խորասանյան ջոկատները սկսել էին սեփական շահեր հետապնդել և վտանգավոր էին դարձել Մամուն և Մութասիմ խալիֆաների համար:

Պետք է նշել, որ վերոնիշյալ ռազմական նորամուծության անմիջական դրդապատճառը դարձավ այն, որ արման ընդվզեց Մութասիմի խալիֆայության դեմ և պաշտպանեց նախորդ խալիֆայի՝ Մութասիմի եղբոր, Մամունի որդու՝ Արքասի թեկնածությունը: Դուլամներից կազմված զորաբուկատների օգնությամբ Մութասիմը փորձում էր խափանել արմայի մշտական քաղաքական ինտրիգները և հույս ուներ, ի դեմս դուլամների, որոնց մեծ մասը բյուրջական ծագում ուներ, ձեռք բերել հավատարիմ ռազմական ուժ, որը, ի տարբերություն նախորդների, հետո կմնար սեփական քաղաքական շահերը հետապնդելուց:

Ռազմական գործուն. Արքայանների ներքին քաղաքացիական պատերազմները նույնպես ցույց էին տալիս, որ արման կորցրել է իր երբեմնի ռազմական արդյունավետությունը²⁰ և զրկվել հարթող դուրս ելած Մամունի և նրա հիմնական աջակից Տահիր իբն ալ-Հուսեյնի (Տահիրյան դիմատոխայի ապագա հիմնադիր), ինչպես նաև իր եղբոր՝ ապագա խալիֆա Մութասիմի վստահությունից:²¹

Ի դեմս բյուրջերի՝ խալիֆաները ձեռք էին բերում ռազմատենչ, մարտունակ և արդյունավետ ռազմական ուժ, որը կապված էին տիրոջը ոչ թե վա-

լա՛-յի (ղեկնուելա), այլ անձնական նվիրվածության և ստրկական կապերով:

Մավերաննահրի գործոնը. Հայտնի է, որ քաղաքացիական պատերազմի տարիներին Մամունի նստավայր Մավերաննահրի սահմանագծին գտնվող Մարվոն ասպատանամ Մուքասիմը, անկասկած հնարավորություն ունեցավ ծանոթանալ բյուրքերի ռազմական քարձր ունակություններին:

Այս կապակցությամբ հայտնի արևելագետ Բուսիդրը իր աշխատություններին մեկուսի իրավացիորեն քննադատելով բուրք գլխնակամների այն վարկածները, ըստ որոնց VII և VIIIդդ. Մավերաննահրի արաքական նվաճմանը դիմադրություն ցույց տված բյուրքերը եղել են բուն Մավերաննահրի և ոչ թե նրա սահմաններից դուրս ընկած տախաստանների քնակիչներ, ենթադրում է, որ Մավերաննահր ներքափանցած բյուրքերը հավանաբար հիմնականում կազող են Սողդի իրանցի դիեկանների ջոկատներում վարձկան զինվորներ եղած լինել: Բուսիդրը իրավացիորեն մշտն է, որ այս դեպքում մենք կունենանք մատուցմանական աշխարհում բյուրքերի հետագայում ունեցած դերի նախօրինակը:²¹

Մենք հակված ենք պաշտպանելու Բուսիդրի այս միտքը և կարծում ենք, որ բյուրքերի օգտագործման սրբակոնիկան կարող է փոխառված լինել արաքայան խալիֆայի կողմից: Հիրալի Մավերաննահրում հակաարաքական քազմաթիվ ասպտանություններում, բյուրքերի մասնակցությունը վկայված է մի շարք աղբյուրներում: Սկսած VII դարից և մինչև անկախ մատուցմանական դիմապայքների հաստատումը Մավերաննահրում (IXդ.), բյուրքերը քազմիցս աջակցել են իլանցի տիրակալների հակախալանական շարժումներին: Ամենավաղ օրինակներին է Ներչախիի կողմից վկայված նրանց մասնակցությունը 766թ. Մուկաննայի հայտնի աղանդավորական շարժմանը²², ինչպես նաև 806թ. Ռաֆի իբն Լայսի քարձրացրած խտուխությանը²⁴ (ըստ Տարաբու հադիթումսն):

Ըստ Յակուբիի և Տարաբու, Մամունի իշխանության վերջին տարիներին Մուքասիմի հրամանով Մամարդանդի ստրկավաճառքի շուկաներից գնվեցին հարյուրավոր բյուրք ստրուկներ, որոնք առաջին անգամ կազմեցին ասպազա խալիֆայի ֆիկմապահ ջոկատը (թվով մոտ 3000), որն այնուհետև պետք է խալիֆայական զորքի հիմքը դառնար: Աղբյուրները միանշանակ մատնանշում են Նուի իբն Ասադի (Մամանյանների դիմապայքի ասպազա հիմնադիրը) դերը Մուքասիմի համար Մավերաննահրից այս դուրամների գնման, ինչպես նաև Իրաքում աղյան եղած դուրամների հավաքագրման գործում:²⁵

Դուրամների կամ մամլուքների ձեռքբերման ճանապարհները նորից սերտորեն կապված էին Մավերաննահրի հետ: Դրանցից ամենախիմնականը, ինչպես արդեն վերը նշվեց, ստրուկների զանգվածային գնումն էր Մավերաննահրի ստրկավաճառքի շուկաներում: Կարևոր էին նաև գերեզմանային և նվիրատվության ճանապարհները: Պակաս կարևոր չէր նաև դուրամ-

մերի տեսքով հարկավճարության ճանապարհը:

Ընդհանրապես, Արքայաճանձերին դուրամների մատակարարման գործում, ինչպես արդեն վերը նշվեց, մեծ դեր ունեին Սամանյանները և Թահիրյանները, որոնք մախ վերահսկում էին Սավերամնաքի ստրկավաճառ շուկաները, դրանցից մեծ օգուտներ ունենալով, ինչպես մաև Տրանց ստրկահարկեր վճարելով: Այստեղ, օրինակ, կարելի է բերել Քղ. աշխարհագետ Մուկադդասիի հաղորդումը, ըստ որի կենտրոնական իշխանությունների կողմից Խորասանի վրա պարտադրված հարկը տարեկան կազմում էր տասը հազար ստրակ:²⁶

Գնվելուց հետո դուրամները որոշակի ռազմական ուսուցում էին անցնում, իսկ այնուհետև՝ ընդգրկվում ռազմաջոկատներում:

Մեր կարծիքով, գոյություն ունի մաև մեկ այլ կարևոր նախադրյալ, որը նույնպես մեծ նշանակություն է ունեցել ստրակ զինվորակազմության կիրառման գործընթացում: Մենք պետք է նշենք, որ մուսուլման տիրակալները սահմանափակ քանակությամբ դուրամներ ունեցել են մաև մինչև Մութասիֆը և անգամ արքայաճանձերի անկախությունից շատ առաջ: Այս վրաստը մեզ քույր է տալիս եզրակացնել, որ այդ երևույթը սաղմնային վիճակում արդեն իսկ վաղուց գոյություն է ունեցել մուսուլմանական իրակազմության մեջ: Այսպես, օրինակ, Բալազորիի հաղորդմամբ, 686-687թթ. հակաօմայան կուսակցության ղեկավար Արդալա իբն ալ-Ջուրայրի եղբայր Մուսաբի հրամանատար Արդալա իբն ալ-Իսրահանին Ալիյների խռովության ղեկավար Մուխարրի ղեմ ճակատամարտում հաճել է 400 մամլուք:²⁷

Մեկ այլ հետաքրքրական տեղեկություն պահպանվել է ստորի հեղինակ Բար-Գենկայեի մոտ (VIIդ.), որի համաձայն հենց այդ Մուխարրը, ունենալով մարտունակ և հավատարիմ զորքի կարիք, Քուֆայի բնակիչներին հրամայել է ազատ արձակել իրենց ստրուկներին և դրանց օգտագործել հակառակորդի դեմ իբրև զինվորական ուժ: Ըստ ստորի հեղինակի, այս նպատակով ազատագրված և որպես զինվորական ուժ հավաքագրված ստրուկների թիվը նասում էր 30,000:²⁸ Այնուհետև հեղինակը հաղորդում է, որ ազատագրված ստրուկները այնուհետև մախսաձեռնեցին այսպես կոչված «չուր-տեններին» խռովադատական շարժումը:²⁹ Դժվար չէ նկատել, որ սվյալ դեպքում մենք գործ ունենք ազատություն ստացած դուրամների ջոկատի հետ:

Մուսուլման հեղինակները տեղեկություններ են հայտնում մաև սահմանափակ քվով դուրամների մասին, որոնք ծառայում էին որոշ Օմայան արքայազների ջոկատներում կամ շքախմբերում:³⁰

Արքայաճանձերի օրոք արդեն Մանսուր խալիֆան (754-775) ուներ դուրամներ, որոնք արքունիքում կատարում էին տարրեր պարտականություններ:³¹

IXդ. սկզբին ստրուկ զինվորներով համալրված ջոկատներ արդեն իսկ ի հայտ են գալիս մինչև Մութասիֆի իշխանությունը՝ նախ 800թ. առաջին Աղ-

չարյան Իբրահիմի (800-812), իսկ այնուհետև 820թ. Իսապանիայի Օմայան շարաֆ I-ի (796-822) բանակներում:³¹

Մեր կարծիքով, կա մեկ այլ գործոն ևս, որը կարող է ազդեցություն ունեցած լինել ստրուկ զինվորականության ինստիտուտի ձևավորման վրա: Սա բյուզանդական կայսրերի գվարդիաներում օտարազգի վարձկան զինվորների ներգրավման երևույթն է: Ճիշտ է, այս զինվորները ստրուկի կարգավիճակ չեն ունեցել, և ինչպես նշվեց վերջ, Բյուզանդիայում արգելված էր նրանց կիրառումը որպես կանոնավոր ռազմական ուժ, սակայն, հնարավոր է, որ այս գաղտնիքը փոխառված լիներ մուսուլմանական խստարակության կողմից և կիրառված՝ վերափոխված ձևով: Այնուամենայնիվ, բյուզանդական ռազմական վարձկանության ինստիտուտի ազդեցության խնդիրը մուսուլմանական ստրուկ զինվորականության ձևավորման վրա խստուկ ուսումնասիրության կարիք ունի:

Ի մի քերելով վերջ շարադրվածը կարելի է ասել, որ արևելագետների կողմից ավանդաբար նշվող գործոններից և պատճառներից բացի, խալիֆայության տարածքում ստրուկ-վարձկանության առաջացման կարևոր նախադրյալներից մեկը եղել է խալիֆայության գոյության տարբեր ժամանակահատվածներում որպես ռազմական ուժ փոքր թվով դուլանների սահմանափակ կիրառման սրտակոխիկան մինչև նրանց համատարած օգտագործումը Մուրաախն խալիֆայի օրոք:

SUMMARY

Among the factors which supported the introduction of military-slavery (ghulam-mamluk) institution by Abbasid caliph Mu'tasim in the first third of IX c. the following should be mentioned:

- political, i.e. Mu'tasim's eagerness to set up the military force which may counterbalance the 'abna - up to now the state army of Khurasani descent which no more could be relied on, since from Mamun's time they have been permanently involved in anti-caliph and internal Abbasid intrigues and strifes; Mu'tasim hoped that his new army will be tied with him on individual basis as slaves are tied to his master.

- military, i.e. Abbasids' aspiration to replace militarily inefficient 'abna with much more able army consisting mainly of the Turkish ghulams;

- Mawarannahri (Transoxanian), i.e. we support C.E. Bosworth's suggestion that the Turks may have been recruited in armies of Iranian dihqans of Transoxania as mercenaries and this model may have been borrowed by Mu'tasim. This suggestion seems to be real because Mu'tasim himself have been with Maman in Marw during the Mamun-Amin war, and could have appreciate the Turks as fierce warriors.

- the factor which we think may have been of particular importance for introduction of slave status army is that the existence of ghulams is recorded by Muslim sources in different periods of Caliphate since the Omayyad time. Baladhuri mentions that one of the anti-Omayyad party's head's 'Abdalla b. al-Zubayr's brother's commander 'Abdalla b. al-Isbahani used his 400 mamluks in the battle againts the Alid army led by Mukhtar (687). Syrian historian Bar-Penkaye of VII c., further informs us that this Mukhtar himself when lacking efficient force ordered the Kufans to free their slaves and formed an army to fight the enemy. We believe that here proto-ghulam phenomenon can be seen.

We also suggest that Byzantine Emperor's tradition of recruitment troops of alien origin may have also influenced on the establishment of ghulam army by the Abbaids. However this problem needs further investigation.

To summarise one can stress that two last factors may have had particular importance in adoption of slavery military institution by Abbasids.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Լազլամ» բառի նշանակությունը տարածվում է ոչ միայն սարակ զինվորների, այլև տմային տմաեսության զբաղված սարակների վրա (GHULAM, EI2).

2. «Սլավոն» արարերն նշանակում է «զնված», «տմեցվածք», Баранов, Арабско-русский словарь, М, 1988.

3. Մովորական սարակի անվանումը արարերն.

4. Удалцова З.В. Положение рабов в Византии VI в. Византийский Временник, 1964, т. 13, քիված է ըստ Procopii Caesarensis, Anecdota, ed. J.Haury, Lipsiae, 1913.

5. Նույն տեղում:

6. Նույն տեղում:

7. GHULAM, EI2 (Encyclopaedia of Islam, Second edition), Persia.

8. Шу А.И. Колесников, К вопросу об источниках рабства и правовом положении рабов в раннесредневековом Иране (III-VII вв. н.э.), Рабство в странах

востока в средние века, М., 1976 ժողովածուս:

9. GHULAM, EIZ, Persia.

10. GHULAM, EIZ, Persia.

11. S.Vryonis, Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes, Der Islam, v. 41.

12. R. Levy, The Social Structure of Islam, Cambridge, 1969, էջ 451/

13. D. Sourdel, GULAM, EIZ: The Caliphate; C.E. Bosworth, GULAM, EIZ, Persia; К.Э. Босворт, Нашествие варваров: появление тюрок в мусульманском мире, Мусульманский мир 950-1150, Москва, 1981; D.Ayalon, Outsiders in the Lands of Islam: Mamluks, Mongols and Eunuchs, Variorum Reprints, London, 1988; P.Crone, Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity, Cambridge, 1980; B.Lewis, Race and Slavery in Islam; J. L. Bacharach, African Military Slaves in the Medieval Middle East: The Cases of Iraq (869-955) and Egypt (868-1171), International Journal of Middle East Studies 13, 1981, էջ 471-2.

14. D.Ayalon, Outsiders in the Lands of Islam.

15. J.L. Bacharach, African Military Slaves.

16. Նույն տեղում, passim.

17. Տես 8-րդ հոդումը:

18. Նույնը Պ.Քրոնմի և Մ.Բուրի (Crone P., and Cook M., Hagarism, the Making of the Islamic World, Cambridge, 1977) գրքի մասին է, որում հեղինակները փաստորեն ժխտում են իսլամի ծագման վերաբերյալ բոլոր մասշտաբային աբդուլմուսլիմների խնդրումը, ենթադրելով, որ դրանք հիմնված են շինժու փաստերի վրա և իսլամի ստեղծման իրական ակունքների բացթողումը մարտապես չեն: Հեղինակները եզրակացնում են, որ Մոհամմադը կառուցել է զոյություն ունեցած շինժու ղեկավարապես և որ իսլամը ոչ այլ ինչ է, քան հրեական մի աղանդ:

19. R.Frye, Aydin Sayili, Turks in the Middle East before the Saljuqs, Journal of the American Oriental Society, Vol. 63, 1943; Osman S.A. Ismail, Mu'tasim and Turks, Bulletin of the School of Oriental and African Studies; Osman S.A. Ismail, The founding of a new capital: Samarra, Bulletin of the School of Oriental and African Studies. Vol. 31, 1968.

20. Սա մասնավորապես ի նայտ կալ Ռեյի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, որտեղ Ամինին աջակցող արմատ հեշտորեն պարսոսթյուն կրեց; Տարաթի, (Tabari, Ta'rikh al-Rusul wa'l-Muluk, Ed. M.J. de Goeje et al., Leiden, 1879-1901) h.3, pp. 883-7; տե՛ս H.Kennedy, The Early Abbasid Caliphate, London, 1981, p. 140.

21. Նույն տեղում:

22. Չ. Բոսվորտ, Нашествие, էջ. 22.

23. В.В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, В.В. Бартольд Сочинения, т. 1, 1963, էջ. 257 (ընդամենը է ըստ Ներքախի, (Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Nerbakhy, suivie de textes relatifs à la Transoxiane. Texte persan publié par Ch. Schefer, Paris, 1892 (PÉLOV, IIIe sér., vol. XIII), էջ 9).

24. В.В. Бартольд, Туркестан (Տարաթի, ընդամենը է ըստ դի Գոյի, III, էջ 484).

25. Յակուբի (Ya'qubi, Kitab al-Buldan, ed. M. de Goeje, Leiden, 1892, էջ III էջ. 255).

26. *Umluqqaṣṣaḥ*, *Ahsan al-taqasim fi ma'rifat al-ʿaqlim*. Ed. M.J. Goeje, Leiden, 1906, ʔ. 340; *uḥ' u ḥuḥ* К.Э. Босаорт, *Нашестресе*, ʔ. 23.

27. D. Ayalon, *Preliminary Remarks on the Mamluk Institution.*, D. Ayalon, *Outsiders in the Lands of Islam*; IX ʔ. 44; *Ḥuḥuḥuḥuḥ*, (*Baladhuri, Futuḥ al-Buldan*, Ed. M.J. de Goeje, Leiden, 1866Ā, 366 (II. 6-7).

28. А.И. Колесников, *К вопросу об источниках рабства*, ʔ. 419.

29. *Ḥuḥuḥuḥuḥ*:

30. GHULAM, EIZ, T. Lewicki, *Folia Orientalia*, IV (1962), ʔ. 319.

31. D. Ayalon, *Outsiders*, IX, ʔ. 48.

32. P. Crone, *Slaves*, ʔ. 75.

ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЗАКАВКАЗЬЕ XVII-XVIII ВВ.

С 16-го века начинается новый период в истории народов Закавказья. Вследствие ирано-турецких войн оно полностью оказалось под властью Османской державы.

Закавказье представляло собой многонациональный и многоязычный край, где кроме представителей армянской и грузинской церкви, в XVII-XVIII вв. было также определенное количество последователей римско-католической церкви и мусульманской религии.

В этнических процессах, происходящих в контактных зонах разных этносов важную роль играла конфессия¹. В XVII-XVIII вв. кроме армянской, остальные вероисповедания, в том числе и католичество, пользовались государственной поддержкой. Армянской церкви приходилось ценой больших усилий и жертв, опираясь в основном на устойчивые этнокультурные традиции² на родной земле, сохранить свое паство. Несмотря на сопротивление местных церквей, в Закавказье однако начали распространяться католичество³ и мусульманство. Это стало роковым не только для некоторых малых этнических единиц (удин)⁴, но и для армян и грузин. Распространение мусульманства привело к образованию новых этно-конфессиональных групп (армяне - мусульмане - хемшины, грузины - мусульмане - аджарцы и т.д.). Указанные группы если все же сохранили некоторые особенности своей этнической принадлежности, то местные жители мечети (грузины, частично и армяне) ассимилировались полностью и именовались турками, хотя в отличие от пришлых турков, они считались местными турками⁵. Подобная ориентация юго-западного Закавказья имела свои исторические корни. Объединенный тесно с приморским районом Черного моря, имея через него непосредственное общение (морем) с Константинополем, край еще с IX-X вв. тяготел к западу, к Византии. Отуречение

местного населения юго-западного Закавказья было результатом мусульманской культурной ориентации, возникшей, по мнению Н. Марра, еще в XIII-XIV вв., после нашествия монголов⁶, когда проводниками мусульманской культурной ориентации явились города, а также военное сословие. Нередко они со своими военными силами участвовали в военных операциях у разных мусульманских правителей. В этой концепции, однако, не учитывается то, что переход в мусульманство зачастую имело место не добровольно, а принудительным образом. После поражения османов в 1402 г. и во время османо-иранских войн потребность в новых людских резервах и именно недостаточность прежних сил вынудил их перейти на политику девширме⁷. Спасая свои материальные богатства, дворяне и князья уже в составе Османской империи, передавали свои имения церкви и сами приняли церковный сан, становились паронтерами, или иногда отрекались от христианской веры⁸. Стимулом к принятию мусульманства для простого народа больше всего является стремление освободиться как от выплаты тяжелых налогов, так и от пригуждения властей.

Подобная ситуация была и в Восточной Армении, Восточной Грузии, (находящихся под властью Персидской державы) и в самом Иране. Написанной в 1628 г. в Исфахане рукописи сообщается: «Ի քաղաքստեան շահ Ալիսին, որ գազանցեալ ի վերայ հայկազանց ազգիս, որ և ներսեանք և բնութեանք և սաստիկ տիրի և տանգածօր, որ ետատ վճիռ ի վերայ Փարիսոյ քրիստոնէից, և առաջ ինքն բնութեանք զմի գեաղն տանկազոյց և սպա հանեալ զգօրս իւր և պետց ի վերայ գեղարեւոյցն և նորա եղեալ բնութեանք և ներսեանք, որ նոր ի յաջս նոցա երևեալ, թէ ծնր, թե տղայ թէ կին թէ աղջիկ և կալեալ տանկազոցին զամենեւեման: Եւ սմանք փախտաւան եղեալ ի լերին և ի ծերայս լերանց, աշիտորս լային... և շոտ գային ի լերինս և ի բլուրս: Եթէ կամիս գիտել, թէ որքան գեաղ էր Խ(40) տեղի ի բունն ՌՀԱ (1622) -ին եղեալ. և Բ (2) ամն այնպէս կացեալ... Եւ յետ Բ (2) ամացն... էր մին խամ, որ և բազաւորն հրամայեց և սասաց, եթէ՝ ԲՆ (2000) բունան տայցեն, երբայցեն պահեացեն զիրեացն քրիստոնէութիւնն յայտնապէս»: Եւ եկեալ ետոր Հայաց յաւեոյս, և հայր որախացեալ ետուն զնայ ԲԴ (200) բունան վասն յաւեոցն, որ ետոր նոցա, և այս ամենայն փողս, որ է ԲԲԴ (2200) բունան ետուն և ազատեցան»⁹.

По всей вероятности в то же время, но о другом подобном случае рассказывается в нижеприведенном описании: «(Շահ Արաւ) արար խոսկութիւն մեծ և սաստիկ ի վերայ ազգիս հայաց, որ ոչ մարդ լուեալ էր և կամ տեսեալ այսպիսի պատուհաս, որ առաւել քան զՌ(1000) ամծինս բնութեանք տանկազոյց և եղև հալածումն քրիստոնէից: Եւ յետո գնաց զորօր ի վերայ Վրաստան և Էստ, քանդիւսց, գերեաց և տերեաց և բնակիչք տեղոյն այն առաքեաց յաշխարհն իւր: Եւ դարձեալ առաքեաց յԵմիւածին և քակեաց զվճն սուրբ սեղանոյն... և բնակեցոյց յեզր քաղաին, ի գլխ ժի և անդ

կայ և զայսպայսն աստուծոյ է գիտելի:

Մինչ այսպիսի աստապան կայր որ քրիստոնէայք Յեղէիմ, թէ պարտքն այսօր տուեր կան տանկացէր: Եւ զայն տեսնալ աստուածատր և քարմին տապող որ Անտարանիս ուրայ պարոն Մարտիրոսն ոչ տեսալ էր և ոչ տալոյ տներ... զնաց ի դռնն թազառինն և համարձակ խօսեցաւ ընդ զգիրս, ընդ տարողան և ընդ մեծամեծս և ... ազատեաց ի դրանէ թազառորին տնի թան զՅ (300) անձինս և դարձան այր և կին, ծեր և տղայ քրիստոնէայք ի տուն իրանց...»¹⁰.

Эти два сообщения объединены в описании Арахела Даврижеца, который датирует эти события 1620г.¹¹

Как сообщает Авитабиле в своем письме от 1-го октября 1633г., написанном в городе Гори: „в этих краях доносятся голоса нового восстания, так как новый царь для отправления шаху требует от каждой семьи мальчика хорошего телосложения. Армяне этому ответили отказом и противятся внедрению новых правил. Они предпочитают взамен мальчиков платить деньгами. О решении грузин до сих пор ничего не известно...»¹².

Из этого сообщения можно сделать вывод, что в критический момент осmano-иранских войн персидский шах также решил организовать Девширме, однако эта политика не имела успеха.

Для распространения ислама в Персии прибегли к другой политике, а именно Закону известного "Имама Джафара"¹³. По этому закону принятие мусульманства давало возможность дальним наследникам отнять у более близких наследников все права на имущество и полностью лишит их наследства¹⁴. В документах однозначно указывается: если имеется наследник - мусульманин, неверные лишаются наследства¹⁵. Случаи принятия мусульманства из-за наследства были более распространены среди имущего сословия. Среди "джалид - улисламов" имелись - даже и бывшие армянские священнослужители¹⁶. Этот закон пагубно подействовал особенно в Нахиджеване, где армяне-католики вынуждены были в основном принять мусульманство и впоследствии ассимилировались, часть же оставила пределы Персидских владений¹⁷. Со своим имуществом армянское-купечество переехало в другие страны. В 1721г. был издан циркуляр католикоса Аствацатура, призывавшего вернуться обратно, т.к. шах обещал в дальнейшем гарантировать их имущество¹⁸.

Автор XVIIIв., хорошо осведомленный Ахон Карнеци в своем описании Эрзурумского вилайета пишет: «Իսկ ի թագմանալ հազարացոցն ի փամանակս մեր, ի թուակամիս ՈՂԲ (1643) ամին, հրաման մեծ կայսերնն Ըստանպոլայ ի վերայ մողլայի միոց, որ էր յոյժ անտանի և ասազակալ էր քաղաքիս Արզումայ և վաչաներացն, Ջաֆար անուն, յոյժ անիրան և չարատր ... յաշխարհագիր ամենկ գրոլոր շրջակայ երկիրս այս՝ մորթում, վասն խարածին վրացիքն ամենայն յերկացեալք ի յաննն դարձան յորեն Սևա-

მის, ანუ ადგილს ჩაუბრუნებინა და აქედან გამომდინარე მისი უფლებები და საზღვრები აღადგინა»¹⁹.

(“Вследствие умножения агарянов в наше время, в 1643г., поступил приказ великого императора Стамбула на имя одного муллы, который был весьма именитым и главенствующим в городе Арзруме также среди пашей, по имени Джафар, весьма несправедливый и зловерный, чтобы ... осуществить перепись населения во всех краях вокруг Арзрума. И приступив, он составил опись, наложил тяжелый харадж, и внес всех старших и младших в царские журналы также в стране этой - Тортуме. Все грузины боясь от величины хараджа приняли закон Махмета. Однако армянская нация осталась верным своей вере - милостью Христа и молитвами своего Просветителя”).

В написанной в 1650г. в Карахисаре памятной записи переписчика рукописи Судебника Мхитара Гоша Григор характеризует свое время таким образом: «მის რაჟამს ადხაჲ ზეს აუქარაჲს ი მისი ანორხნაჲ, ვარ ადგი-ადგი მსოფრხამრ ს ყარუარხინორ ს ხარესაყახანხინორხამრ კილხენს ს თაჲსაყხენოცჲმნი დადგინ კრესათნიცჲ...»²⁰.

В описании Самцхе, автор первой половины XVIIIв. Вахушти сообщает:

«ამჟ მთავარნი და წარჩინებულნი არიან მაჰმადიანნი და გლეხნი ქრისტიანენი- არამედ კლარჯეთს გლეხნიცა უმეტესნი მაჰმადიანნი გარნა ვინანიცა არიან ქრისტიანენი- ივინიცა უმწესელნი არიან- ვინათგან არღარა რაისი მთრჩილებენ ქართლის კათალიკოსზეა და ბერძენთა არა სცაღს მათთვის ამბოთვის უუფობაჲსა და უბუცონი არიან- თვინიერ რომელნიმე ქართლს იკურთხიან ვნა საეკლარად აქუბტ იგივე ქართული გარნა წარჩინებულნი ნადიმთა და კრებულთა შინა უბნობენ აწ თათრულსა და თვისთა სახლებთა ანუ ურთიერთის მეგობრობათა შინა ითქვიან ქართულსავე»²¹.

“Ныне владетели и знатные - все мусульманы, а крестьяне - христиане, но в Кларджети - крестьяне тоже в большинстве магометане. Христиане однако не имеют пастырей, ибо не подчиняются картлийскому католикосу, а греки не обращают внимание на них. Поэтому они без епископов и священников, хотя некоторые в Картли были рукоположены. Они говорят на грузинском языке, хотя знатные во время собраний выступают на татарском, но между собой или дома они говорят на грузинском.”

Описывая события 1660-х годов в Самцхе - Кларджети, Вахушти пишет.

«ყმათა ამათ სრულიად მიტყვეულ იყვნენ მესხნი წესთა და სხულთა ოსმალთათა და იყვნენ ვიდრის მობუარენი- პირისა და ფეციის მტეხელნი- მესვე მებრეშე სოლომიანი- ვითარცა წეს არიან ოსმალთა»²².

Говоря об Ахалцихе, Вахушти констатирует:

"მალაქი არს მოხელუდელი ციხიდამ ქუთაისის სამის ზღუდით მას შინა მოსახლენი არიან წარწინებულნი და ჩენილნი მოჰმადიანნი- და ვაჭარნიცა გარნა სახლობენ სომეხნი- ურანი და მცირეღნი მესხნიცა... სოლო აქამოდე რომელნი აღვსწერენით- ესე არს უმეტესად ზემო ქართლი- და შემდგომად სამცხე წოდებული- და აწცა სამცხედვე ისახლვების²⁶ ...კაცნი და ქალნი ვითარცა აღვსწერეთ- თუწვე ვგრეთ არამედ გლენხნ კულადცა მაჰმადიანდებთან ჭირისათვის დიდისა".

"Город отделен от крепости тремя стенами. В нем живут знатные ..... мусульмане и купцы, живут также армяне, евреи и малочисленные москхи. .... До сих пор то, что мы описывали, это есть в основном Земо Картли - впоследствии названный Самцхе, которое и ныне именуется Самцхе. .... Крестьяне, от великих стеснений продолжают перейти в мусульманство".

Положение христианского народа продолжало оставаться тяжелым также в конце XVIIIв. В хронике Ахопа Тиврикии рассказывается о событиях родного города:

«*Եւ պարսոք քաղաքին շատացեալ և քրիստոնեայքն սատ և ամո ցրուեալ, զի ոչ զուր վատուակ, որ քանային զպարսոսն հասուցանել»* (1771թ.):

«*Չամանեքեան թմարատութեամբ պէս-պէս նեղութեամբ հասուցին զպարսոս իրեանց, ոմանք պարսղկան տեալ գնացին ի յօտար երկիր և ոմանք լքաւրեալ վախսան ի յօրևանէն իրեանց»* (1775թ.):

«*...Փաշան կրկին նստաւ Կիւմրիւխանէ և քաղաք Տէլի Մահմէտին ձեռք գնաց, որ հինգ տարեկան տղայացմ լնան խարան կանոնք և մարդ չէր կարէր հետը գլուցել* (1783թ.)»²⁶.

Итак, вследствие целенаправленной политики властей, армяне и грузины, приняв мусульманство, или слились с османцами полностью, или же оставались армяноязычными или грузиноязычными. Последние составляли значительное количество особенно в юго-западном Закавказье уже в начале XIXв.²⁷

В Восточном Закавказье этнополитические и этноконфессиональные процессы оставили не менее глубокий след в жизни обширного и густонаселенного края.

Хотя Закавказье с VIIв. находилось под властью арабов, которым удалось везде в завоеванных ими странах распространить мусульманство, все же сохранило свой христианский облик. До XVв. включительно здесь доминирующим по количеству было христианство.

Автор начала XVв., уроженец города Баху Аба ар-Рашид ал-бакуви в своем географическом труде "Талхис ал-асар ва аджавиб малих ал-каххар" (Сокращение [книги о] Памятниках и чудесах царя могучего), рукопись которого хранится в Национальной библиотеке Парижа, с хорошей осведомленностью описывая город Баку и Прикаспийские районы, пишет: "В одном фарсах от города есть место, из которого выбра-

ссыается никогда не гаснущий огонь. ...Около этого огня расположено селение, жители которого - христиане. Они выжигают известь и на повозках доставляют в город....

Близ города много селений, и каждое селение имеет укрепленную цитадель с прочными стенами. Все жители этих селений - христиане, а жители города исповедуют толк имама аш-Шафии...²⁸.

То, что часть этих христиан были армянами, можно судить из сообщений Антония Дженкинсона, побывавшего там в 1561-1563гг., "От моря город Шемаха находится в семи днях пути на верблюдах, но теперь он в большом упадке и населен главным образом армянами."²⁹ Из сообщений Дженкинсона и других источников XVI в. видно, что мусульманское население преобладало в основном в городах и был представлен главным образом военными гарнизонами, С XVIв. умножаются кочевые племена, хотя продолжает существовать также христианское население.

Этноконфессиональная ситуация в Восточном Закавказье осложняется уже с конца XVIIв. И в XVIIIв. происходят коренные изменения.

В послании урдунов из левобережья Куры к Императору Петру I от 20 марта 1724г., на армянском языке, описывается то положение, в котором они очутились: «ստորեւն և սննախար մախ կեղեցիք այրեցին և արարին ընչ մեզ բազում շարիք ի մերեակ առ հառաւոր մերաց, քանա՞նչք արագտաին և մնն սպանեցին, ... մեզ գորով բարբոթին են առնել դախա»³⁰.

Идентично описывают создавшееся положение также армяне шести деревень Кабалы (Ниж, Джурлу, Бум, Сеид-гала, Мехлукавахи, Тосик) в письме от 28-го октября 1725г.: «Անք գեղարանքն քանամ և Շաքոն երկիրն բարբառցի են ուժով: Անք գիր գրանքն և կեղեցիքն այրեցին, մեր քանա՞նչքն կտորեցին, շատ մարտ վասն հառաւոր խարբին ստրով գնացին: Հինալ գերեկն բարբոթին են են ամում, գեղերն հատրեցին, առ ցար ի ունեք ... Անք ամում որ բարբ է, գնում ենք Գանգրայ օսմանութ մէն, ղոշունի մէն ման ենք գալիս, մեզամէ խոսկ չեն բարցնում»³¹.

В письме архимандрита Мартироса к грузинскому царю Вахтангу VI от 5-го февраля 1725г. из Дербента перечислены села, которые подвергались разрушению и насильственной исламизации во время османской оккупации: «Նախալալ և է [37] գեղ չափմիշ արարին. Ղարասուլի գեղերանք բարբառցին, Շաքուայ երկրի գեղերանք ևս բարբառցին, Ղարասուլադտ երկիր ամեն չափմիշ արին, ... միայն Մսկուրտ երկիր էր մնացել, գնա ևս քանդեցին, աւերեցին ... քե որ իմանար Գ [3] գեղ փախել են եկել, այս մօտիկ հայերի գեղ այ՛ Մալախալի և Նուրդիտան են, միայն իրեանց հախք վեր են առել փախել, սոված, սղկլոր, անբառ են մնացել, քե որ իմանաս այն Գ [3] գեղի անուններ՝ մեկ Փատարմեկ, Վանամիր, մեկ Մուստրման Պարասլամ: Ղարաջալուի և Արմանի Պարասլամի կես ու կես եկել են, էլլի այս հայերի մեզումն են»³².

Конфессиональные перемены в Восточном Закавказье описывал также И.Г. Гебер в 1728г.: "В Кабале больше армяне жили, нежели в других уездах, при ребалии от бунтовщиков не вовсе разорены были стали, понеже оные богаты были и у Ходжи Дауда и от Сурхая великими деньгами от разорения откупились. В 1727 г. бывший хан в Шемахе Ходжи Дауд поставил сына своего наипом в Кабале, который армян всяким тягостями там мучил, чтоб магуметанскую веру приняли, а как оные от христианства отстать не хотели и все мучения терпели, то он их на силу в мечеть погнал, и стал против их воли абрезаны быть; потом Ходжи Дауд под скрытом им повелел объявить, что сие без его воли сделали оные хотят, то с подарками к нему явятся, то оные будут уволены при своем законе остаться, что они и сделали и через подарок от хана своего волю получали; а как оные с радостью мечеть оставили и по прежнему в шивон церкви ходили, то магуметанские духовные на них возстали и их как отступников от правоверного закона штрафовали и брали, что им только один хлеб остался и прогнали их опять в мечети, и так армяни в Кабале все невольные магуметанцы."³³

Надо полагать, что после освобождения восточного Закавказья от Османов, в период правления шаха Надира частично облегчились условия, и снова часть армян и удинов продолжали сохранять или восстанавливать свое прежнее вероисповедание. Так или иначе, в "Описании" Грузинского царя Ираклия II от 1769г., указывается на наличие большого числа армянского населения. "Шакинского хана дед Аджи - Чалаб назывался, отец его был армянский священник, но Аджи Чалаба принял веру магометанскую и некоторым искусством завладел Шакою, которая в древних временах состояла под властью кахетинского царя, но силою отнего магометанским персидским шах Абазом первым; и в том владении живут многое число армянского закона открытно, а нашего греческого закона со страхом."³⁴

Сообщение Ираклия II об армянах, живущих открыто, указывает на ту ситуацию, против которой в начале XIXв. выступали протестом армяне. Речь идет о дани так называемой "дани ифаки" - шелк за веру. Армяне платили дань шелком для сохранения своего христианского вероисповедания. В 1810-х годах, т.е. после завоевания Россией Шекинского ханства, этот налог продолжали взимать с армян, против чего они не раз протестовали,³⁵ но были наказаны русскими властями в 1815г., хотя еще письмом от 27 ноября 1807г., отправленном Джафар Кули хану Шекинскому, И.В. Гудович выступил в защиту армянского населения. "Прошу и требую от вашего превосходительства, дабы вы навсегда истребили противный законам российский налог за веру и не взыскали бы онаго с армян, живущих в шекинском владении..."³⁶

Принудительная исламизация амшенских армян также датируется XVII-XVIII вв.³⁷

Итак, одновременно происходили этноконфессиональные процессы по двум направлениям. С одной стороны в повседневных общениях в городах с тюркоязычным населением тюркский язык становится для армян вторым родным языком, но они конфессионально остаются христианами, а с другой - не совсем владея тюркским языком, армяне вынужденно исламизируются. Именно для первой группы армян, которые постепенно теряют родной армянский язык, была составлена и издана в Венеции в 1727г. "Грамматика живого армянского языка" Мхитаром Себастианом³⁸. В нем четко сказано, что грамматика составлена «իւնկապիտան իբրևս ևս ի յօրնս իսկն իսրայելիս, որ զսակապիտան իբրև ծիսիս զիսին և փախարիս միսին զաշխարհարսն իսրայելիս»:

Первый журнал на языке с армянским шрифтом вышел в 1840г. в Константинополе ("Такими веками").

Этноконфессиональные перемены происходили также в армяно-грузинских контактных зонах, а также среди армян живущих в Грузии. Среди армянского населения Грузии распространился грузинский язык, вследствие чего и постепенно терялось овладение родного армянского языка. Образовалось грузиноязычное армянское население, которое однако оставалось в лоне армянской церкви.³⁹

Определенные изменения в этноконфессиональной ситуации Закавказья оказало католическое вероисповедание и церковь. Как и до этого, армяне, принявшие католичество, перестали именоваться "армянами", так как этнотермин "армянин" означал или воспринимался в первую очередь как принадлежность к армянской церкви. После принятия католичества они начали именоваться "франк"-ами. Подобная ситуация была и с термином "грузин", но в отличие от последнего, этнотермин "армянин" был лишен географического смысла, которым обладали этнотермины грузин, аджем, лех и т.д.

Католичество имело большое распространение среди армян в Нахиджеване, Ахалцихе, Ардагане, Эрзуруме и т.д.

SUMMARY

During the XVII-XVIII centuries the ethno-confessional processes were extremely active in Armenian-populated areas of the Ottoman Empire and Sefevide Iran. The intense intrusion of Islam and Catholicism be mentioned, which lead to ethnic changes among Armenians and Georgians. As a result, in certain areas of Armenia and Georgia the Turkish language was becoming dominant. But, at the same time, this assimilated population had preserved its national-cultural peculiarities, serving as a link between Muslim and Christian cultures.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Об этнических процессах в контактных зонах см. П. М. Мурадян, Новое в "Кавказском культурном мире" в X-XI веках, - "Кавказ и Византия", 4, Ер., 1984, с. 142-158. В. А. Арутюнова-Фиданин, Армяно-византийская контактная зона (X-XI вв.), результаты взаимодействия культур, Москва, Наука, 1994.

2. Имея в виду бассейн реки Чороха, Н. Марр пишет: "Наш нагорный район с его исключительным количеством гибридных народов, т.е. народов, представляющих слияние двух (иногда трех и даже четырех) этнических единиц, есть одна из тех водораздельных территорий Кавказа, где самозародились силой вещей в благоприятных для такого процесса природных условиях новые сложные или составные типы племен и наречий, народов и языков края, растекавшихся затем во все те стороны, в какие текут реки с занимавшихся ими, этими народами, верховья, приблизительно так же, как растекались отсюда и местная политическая власть по Армении и по Грузии". (Н. Марр, Батум, Ардаган, Карс. Исторический узел межнациональных отношений Кавказа, Петрограда, 1922, с. 37-38).

3. Посол России в Турции Андрей Стахийев в своем письме к Императрице от 15 мая 1781г. сообщает: „Отпадающие от своей и прилепляющиеся к Римской церкви, как духовные так и мирские армяне, не только в столице, но и в других местах здешнего государства с некоторого времени размножаясь наконец так усилились, что в Ангоре находящуюся армянскую церковь в свои руки захватя, совсем отравились от повиновения пребывающему здесь армянскому патриарху, почему оной просия Порту о поправлении того, и она послала туда одного Капуджи баши как для возвращения армянам церкви, так и для приведения сюда к патриарху некоторых из ослушного армянского духовенства. Оной Капуджи баши встретя в Скутари отправленного после его выезда отсюда в Ангору с письмами от пребывающих здесь иностранных министров и купцов обыкновенного пешеходного курьера, остановил, по наущению находящихся при себе патриаршеских трех служителей все порученные ему письма отнял и прислал к патриарху. А сей оная все у себя одержал. И как такой поступок подает повод к учению разного насильства и другим отсюда отправляемым курерам, так для отвращения того все другие здесь пребывающие иностранные министры согласились делать общее дело и принести Порте потому жалобы, к чему и я будучи приглашен, 10 числа сего мая подаю через посольства секретаря Писания... А французский посол того же дня имея аудиенцию у верховного везира свой мемориал беспосредственно оному первому министру вручил, сколько Кегая бей с Рейз-эфендием повидемому будучи подкуплены от армянского патриарха, ни старались его от того отратить.... Реченный посол, так как и венского двора Интернунциус в своих представлениях жалуются наипаче на патриарха и усилебно просят, чтоб он сослан был в ссылку, особливо же последней потому что его двору обещано по прежним жалобам, на которые венской двор побужден был патриаршеским оглашением при порте, что оной переманивает к себе на поселение множество турецких подданных христианского исповедания. (АВПР, ф. Сношения России с Турцией, 1781, д. 574, л. 7-8, подлинник).

4. Ղևոյ. մահ. Յովսէփեան, Սյմարթմեր Ստիպոյի և մաննդական հայերի մահ

սին, Թիֆլիզ, 1904: С. Аракелян, Культ апостола Египте среди удий и к вопросу о провинции Утия, - "Вестник общественных наук АН РА", 1991, №6, с. 69-86.

5. Յուս Լումնաձե, Նազեղ-Ջազեղու, տ., 1975.

6. Н. Марр, указ. соч., с.45.

7. Մ.Կ. Զուլայան, "Դեկրիմ"- (Մամկահակաղը) Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ քրդական և հայկական աղբյուրների, - "Պատմա-արևմտագիտական հանդես", 1959, հ.2-3, 248-255:

8. Н. Марр датирует это 1629г. см. там же, с. 46-47. Официальные заявления опубликованы в книге: "Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (16-19в.)", Серия извори-2, под редакцията на М. Калиция, А. Велков, Евг. Радумеев, София, 1990, с. 122, 126, 169, 211 и т.д.

9. Հայերն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հատոր Բ, Երևան 1978, էջ. 318-319: Հմմտ. «Մագմալեթ», 1926, էջ 11-12:

10. Հայերն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, Երևան, 1974, էջ 570:

11. Առաքել Դավթիսեցի, գեթք պատմութեանց, Աշխատասիրությանը Լ. Ա. Խաչատրյանի, Երևան, 1990, էջ 157-163:

12. ճոն յեյտրոն պոլտաձեղ, ցեռեքո Նախաղեղոջ, տ., 1977, թ. 59. Грузинский царь Ираклий II пользовался услугами принявших ислам грузинов на дипломатических переговорах с турецкими аластами. По сообщению А. Стахива "присланный от грузинского владельца принца Ираклия ..... эмиссар Карум агв есть грузинец магометанской веры, который после своего с Ренз Эфендем свидания так строго в доме Ренз-эфендема баш-чегодаря содержится, что ни кто к нему не допускается, посему невозмо провизитовать за чем оной точно к Порте пристан..." (АВІР, ф. СРТ, 1780, л. 554, л. 69. Подлинник).

13. Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատարական քաղաքականության հարցի շուրջը, - «Մանրիկ Մատենադարանի», 3, Երևան, 1956, էջ 87-99: А. Д. Патазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII века, Ер., 1972, с. 158-162. Մ. Մ. Կարապետյան, Իմամ Ջաֆարի օրհնը և արևելահայերը (17-18-րդ դարեր), - 1988, 1, էջ 219-221:

14. А. Д. Патазян, Аграрные отношения..., с.162

15. Там же.

16. Там же.

17. A chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIIth and XVIIIth Centuries, Vol. 1, London, 1939. Մ. Մ. Կարապետյան, Իմամ Ջաֆարի օրհնը, էջ 219-220:

18. Публикация текста см. Մ. Մ. Կարապետյան, Указ. соч., с. 220-221.

19. "Մանր Ժամանակագրություններ", հո. Բ, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 554:

20. Հայերն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, (1641-1660) հատոր Գ, Եր., 1984, էջ 403:

21. Յանշեփ, Գրառույթի ցեղերը, Գ. 4, տ., 1973, թ. 660-661

22. Յանշեփ, Գրառույթի ցեղերը, թ. 730.

23. Там же, с. 663.

24. Там же, с. 667.

25. Там же, с. 669.

26. Մանր ժամանակագրություններ, կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 2, եր., 1956, էջ 456, 457, 464:

27. Ղ. Ինժեռեան, Աշխարհագրորդին յորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վեներիկ, 1806: Karl Koch, Wanderungen in Oriente während der Jahre 1843 und 1844. Reise im pontischen Gebirge und Türkisch - Armenien. Weimar, 1846. Յակոբոս Տաշեան, Հայ բնակչորդինը Սև ծովն մինչև Կարին. Պատմա-ազգագրական հարեանցի ակնարկ մը, Վիեննա, 1921: Ատրախտ, Երբորի ակնարկը, Վիեննա, 1929: և չոխոջ-ճշգրտեցանե յուզարտե ճոջո ճոչոսո- թ. 1-3, տ., 1941-1958. Լ. Ս. Խայիկյան, Էջեր համընմանայ պատմությունից, «Մանրեր երևանի համալսարանի», 1969, էջ 115-144: Բ. Գ. Թորպեյան, Համընմանայի ազգագրությունը, «Հայ ազգագրություն և բանալիություն», 13, եր., 1981: Մ. Минасян, Переселение армянских армян на Черноморское побережье Кавказа и первые шаги их хозяйственной деятельности, «Вестник общественных наук Академии наук Армении», 1977, 1 с. 64-73. Ա. Մելլոնյան, Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, եր., 1994:

28. Аба ар-Рашид ал-Бакуви, Китаб Талхис ал- Асар ва аджаиб ал-Малик ал-Кяхар, Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения Э. М. Бузунтова, Москва, "Наука", 1971, с. 89-90.

29. "Путешественники об Азербайджане", Под редакцией Э. М. Шахмалева, том 1, Составил Э. И. Ямпольский, Баку, 1961, с. 111.

30. "Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века", Сборник документов, том II, часть II, Ереван, 1967, с. 90-91.

31. Там же, с. 264.

32. Там же, с. 231.

33. ИГЕД, с. 116-117.

34. В. Г. Мачаридзе, Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века, часть III, выпуск 1, Тбилиси, 1988, с. 365.

35. П. А. Чобанян, Грузинские путевые записки и их сведения об армянах, Ереван, 1981, с. 134-136. (на арм. яз.).

36. Матенадаран им. Маштоца, архив католикоса, папка 18, док. 162а, с. 3.

37. Ղ. Ինժեռեան, Աշխարհագրորդին յորից մասանց աշխարհի, մասն Ա, Վեներիկ, 1806, էջ 395-398: Հ. Տաշեան, Հայ բնակչորդինը Սև ծովն մինչև Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 30: Բ. Գ. Թորպեյան, Էջեր համընմանայի 17-18-րդ դարերի պատմությունից, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1972, 4, էջ 133-136:

38. Մխիթար Սեբաստացի, Դոմոն քերականության աշխարհայտ լեզուին հայոց, Վեներիկ, 1727:

39. Институт Рукописей Грузии им. К. Кекелидзе, рук. Н-404, с. 165-170.

**ՀԱՍԱՆՎԱՅՐՆԵՐԻ ԴԻՆԱՍՏԻԱՆ ԵՎ ՆՐԱ
ՓՈԽՉԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՈՒՒՆԵՐԻ ՀԵՏ (X-XI դ.)**

IX-X դդ. Արբասյան խաչիֆայության նպատակ երկրներում ավատատիրական հարաբերությունների արագ զարգացումը և կենտրոնական իշխանության աստիճանական քայքայումը մեծապես խթանեցին խոշոր ազնվականության անջատողական տրամադրությունների աճը: Արբասյան խաչիֆայությունում հատկապես իրանական տարրի ակտիվացումը և ստեղծված քաղաքական քարտ իրավիճակը նոր թափ հաղորդեցին նաև քրդական ցեղերի ուղղմաքաղաքական գործողություններին: Եթե մինչ այդ քրդերի անկազմակերպ և տարերային ընդվզումները հիմնականում ներշնչված էին տնտեսական կապանքներից այս կամ այն չափով ազատվելու ձգտումներով, ուղղված էին ախարական գերիշխանության դեմ, ապա X դարից նրանց պայքարը ստանում է նոր որակ: Այլ կերպ ասած, օգտվելով խաչիֆայությունում և տարածաշրջանում ստեղծված նպաստավոր պայմաններից, քրդական վերնախավը, ցեղակիցներին իր շուրջը համախմբելով, դուրս եկավ քաղաքական ասպարեզ, փորձեր կատարեց առանձին շրջաններում ինքնույնություն ձեռք բերել և ընդլայնել իր ազդեցության ոլորտները:¹

Այսպիսով, կենտրոնական իշխանության թուլացման ենտևանքով X դարից խաչիֆայության տարրեր վայրենում և համազամանքների բերումով, մահմեդական դինաստիաների գլխավորությամբ պատմության բառերաբեմ դուրս եկան նաև մի շարք քրդական իշխանություններ, որոնք, ըստ էության, ավատատիրական հասարակությանը ընդդռ ժամանակավոր կազմավորումներ էին: Այդպիսի կազմավորումներից էր Հասանվայիների իշխանությունը Ջիրալում² (Արևելյան կամ իրանական Քուրդիստանում, X-XI), որի հիմնադիրն էր քրդական ալ-Բարզինիյա կամ ալ-Բարզիկան ցեղի առաջնորդ Հասանվայի իբն Հուսեյն ալ-Քուրդին (մահ. 979թ.), և որն էլ այն հայտնի է պատմությանը (Հասանվայիների կամ Հասանվայիների):

Հասանվայիների դինաստիան, որը հիշյալ տարածքում գոյատևեց ավելի քան կես դար (961-1015թթ.), սերտ հարաբերություններ ունեցավ, ամենից

առաջ, իրանական դեմիկ Քուիմերի³ իշխանության հետ, որը, ինչպես հայտնի է, բավականաչափ ազդեցիկ դեր խաղաց ոչ միայն քրդական այս դիմաստիայի, այլև՝ Արքայան խալիֆայության քաղաքական կյանքում: Ուստի անկարելի է խոսել Հասանվայիմների մասին՝ չբացնելով նրանց և Քուիմերի ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները, որովհետև ի վերջո մենք գործ ունենք մի տարածքի և ժամանակահատվածի հետ, որում գործեցին նրկու կողմերը: Դա Արքայան խալիֆայության համար խիստ բարդ մի ժամանակաշրջան էր, ուր քրդական և դարձանական խմբավորումները իրենց ակտիվ գործողություններով մոր քափ հաղորդեցին արևելամասնեղական աշխարհի, հատկապես իրանական այլ տարրերի հակաավատատիրական պայքարին և կենտրոնախույս ուժերի ճկրտումներին⁴:

Հասանվայիմների դիմաստիայի և Քուիմերի հետ նրա ռենցամ փոխհարաբերությունների պատմությունը մինչև օրս լուրջ ուսումնասիրության անարկա չի դարձել արևելագետների կողմից: Ելնելով իրենց աշխատությունների բնույթից՝ եվրոպացի հետազոտողները մեզ հետաքրքրող հիմնահարցեր կամ առևտարակ չեն լուսարանել (Մտնելի Լեհ-Պուլ, է. Տամբասեր)⁵, կամ էլ դրանց անդրադարձել են մասնակիորեն (Կ. Կահեն, Վ. Սիմոյակի)⁶:

Խնդրո առարկա թեման քիչ քե շատ լուսարանել են պատմաբաններ Մուհամմադ Ամին Ջաքին⁷ և Ջալիլա Նաջի ալ-Հաշիմին⁸, սակայն անհրաժեշտ չափով նրանց չեն օգտագործել սկզբնաղբյուրների նյութերը, պատմական լայն կտավի վրա չեն դիտարկել Հասանվայիմների երևան գալու դրդապատճառները, գործունեությունը, բուի իշխանների հետ ունեցած հարաբերությունները և այլ կարևոր մի խումբ հարցեր:

Հասանվայիմների դիմաստիայի ռազմաքաղաքական և հարևան մասնեղական ամիրայությունների հետ հարաբերությունների պատմության զանազան հիմնախնդիրները լուսարանելու համար եզակի և փաստական արժեքավոր տվյալներ են պարունակում ամենախիմնական սկզբնաղբյուրները՝ արաբալեզու մատենագիրների երկերը, որոնք էլ համըխառնում են ներկա ուսումնասիրության հիմքը:

Ձերալում և հարակից շրջաններում քրդական միջցեղային հակասությունների, կռիվների, ընդվզումների, ինչպես նաև Հասանվայիմների գործունեության վերաբերյալ հույժ հետաքրքրական նյութեր են հաղորդում մասնավորապես Իբն Միսքայվայիը⁹ (X-XIIդ.), Աբու Շուբա՝ առ-Ռուզնավարին¹⁰ (XIIդ.), Իբն ալ-Ջաուզին¹¹ (XIIIդ.), Իբն ալ-Ասիբը¹² (XIIIդ.), Իբն Խալեբունը¹³ (XIVդ.), Իբն Քասիբը¹⁴ (XIVդ.) և ուրիշներ:

Նախ մի քանի խոսք Հասանվայիմների դիմաստիայի ձևավորման մասին: Պետք է ասել, որ նրա հիմնադրման որոշակի տարեթիվը հայտնի չէ: Մեզ նախած աղբյուրները Հասանվայի իբն Հուսեյն ալ-Քուրդիին առաջին անգամ հիշատակում են հիջրի 359 (969/70)թ. դեպքերը նկարագրելիս¹⁵: Շարաֆ խան Բլալիսին նշում է, որ իշխանության հիմնադիր Հասանվայիը, պատմիչների մեծամասնության կարծիքով, եղել է Քուի իշխան «Ռուքն աղ-

Դատւոյնի ժամանակակիցը»¹⁶, այսինքն՝ այն նույն Բուի Հասանի, որը 935 թ. գրավեց Ջիբրալը:

Պատմագրությանը հայտնի է, որ Հասանվայնի քնոտրդիւնը՝ Վինդաղն ու Ղանիժը խոշոր ավատատերեր էին Ջիբրալում: Վինդաղը վախճանվեց հիջ. 349 (960/1)թ., իսկ Ղանիժը՝ հիջ. 350(961/2)թ.: Վերջիններս շուրջ հիսուն տարի, համաձայն առկա հաղորդումների, տիրեցին Համադանի, Դինավայնի, Նեհավանդի, Սամադանի, Ատրպատականի որոշ շրջաններին՝ ընդհուպ մինչև Շահրեզուրի ասեմանները: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր տրամադրության տակ ուներ մի քանի հազարանոց քանակ: Վինդաղի և Ղանիժի մահից հետո, քրդական Շադիմջամ ցեղի օգնությամբ, Հասանվայն իբն Հուսեյն ալ-Քուրդին գրավեց նրանց բոլոր «ամրոցներն ու տիրույթները»¹⁷: Դրանով, փաստորեն, քրդական ալ-Այյամիյա ցեղի գրազնցյալ տարածքի վրա երևան եկավ Հասանվայնների դիմատիւսն: Կարգավորելով իշխանության մերթքին կյանքը, ինչպես նշում են այսպէս մատենագիրները, Հասանվայնը ամենից առաջ «ներագրել քարելով կառուցեց Սարմաջ քերդը»¹⁸ և Դինավայնում նույն շինարարական ռճով մի մզկիթ»¹⁹: Այս ամենը հիմք է ծառայում եզրակացնելու, որ Հասանվայնների իշխանության կիմնադրումը կարելի է համարել հենց 961/2 թ.²⁰: Իշխանության մայրաքաղաք եռակվեց Դինավաղը:

Նրա իշխանությունը տարածվեց Ջիբրալի հիմնական քաղաքների՝ Համադանի, Դինավաղի, Նեհավանդի և այլ շրջանների վրա, որի գոյության հետ հաշտվեց ոչ միայն Բաղդադի արքունիքը²¹, այլև Բուիները: Այնուամենայնիւ, Արևմտյան Իրանում և հարակից շրջաններում քիչ քիչ շատ ինքնուրաշխոսում ձեռք բերած Հասանվայն քրդերը սկզբից ևծք երկյալ էին կրում այդ տարածքները ներխուժած Բուիներից: Չնայած երկու կողմերի գործունեությունն այս կամ այն չափով մաս հակաարարական քնույթ ուներ, սակայն տարածքային հարցերում նրանց շահերը քախվում էին, և Ջիբրալում ուժերի գերակշռությունը, քելևա, ձեռնառու չէր նրանցից ոչ մեկին: Սակայն, դատելով մեր ձեռքի տակ եղած նյութերից, Ջիբրալում Հասանվայնների առկայությունը և ակտիվացումը որոշ իմաստով Բուիներին, կարծես քն, այնքան էլ չէր խանգարում: Ընդհակառակը, ուսումնական օգնություն ստանալու փոխարեն, ինչպես երևում է, Բուիները երկար ժամանակ սիրաշահում էին Հասանվայնիին և, քախարարվելով Ջիբրալի նվաճման ձևական ենթակայությամբ, խրախուսում էին տվյալ տարածքներում կարգուկանոն հաստատելու նրա միջոցառումները:

Իբն Միսցավայնի, Իբն ալ-Ասիբի, Իբն Խալդունի և այլոց նյութերի տատմանախորությունը վկայում է, որ Հասանվայնը ռազմական մեծ օգնություն էր ցույց տալիս Բուի Ռուքն ալ-Դատւոյնին (935-977թթ.) Խորասանի Սամանյանների դեմ մղած մարտերում²²: Դալլամական զորքերին զինաջակցության համար էլ նա արժանացավ Բուի իշխանի՝ Ռուքն ալ-Դատւոյնի լիակատար հովանավորությանն ու քաղաքական վերաբերմունքին²³: Օգտվելով վերջինիս թողտուրյունից և փտաւորյունից՝ Հասանվայնը գնաղով ի-

րին ավելի անկախ էր զգում և համարձակ իշխանություն էր գործադրում: Նա նույնիսկ սկսեց հարկեր գանձել Ջիբրալթլ անցնող քարավաններից և տեղի ավատատերերից²⁴: Այս առթիվ Իբն ալ-Ասիրը գրում է, որ այդ մասին լուրերը հաղորդվում էին Ռուքն աղ-Դաուլային, սակայն նա լուռ էր, և չէր միջամտում նրա գործերին, քանի որ ինքը շատ ավելի կարևոր գործերով էր զբաղված²⁵: Այս ամենի շնորհիվ Հասանվայիին հաջողվում է ոչ միայն լինել Ջիբրալթլի լիբրավ իշխանը, այլև՝ ընդարձակել իր տիրապետության շրջանակները²⁶: Օր-օրի, ինչպես նշում է դեպքերի ժամանակակից Իբն Միսքավայիը, նրա իշխանությունը հզորանում էր, որից հետևում էին տեղական կառավարիչները²⁷: Այնուամենայնիվ, վրա հասավ պահը վերջապես ընդհարվելու իր հովանավորողի՝ Ռուքն աղ-Դաուլայի հետ: Հիջրի 359 (969)թ. Հասանվայիի և Համադանի կառավարիչ Սահլան իբն Մուսաֆիքի միջև ծագած վեճը սուր բնույթ կրեց: Ռազմական ցնդիարման ընթացքում Հասանվայիը ջախջախեց նրան, սաբա՝ փախուստի մատնվածներին երկար ժամանակ պաշարեց, այնուհետև, ինչպես գրում են արաբ հեղինակները, զցեց կրակի օղակի մեջ: Ամռան շոգն ու կրակը սոխպեցին հակառակորդին անվտանգություն խնդրել Հասանվայիից²⁸: Բուրդ իշխանի այս ոտնձգությունն ու վայրագ վերաբերմունքը դայլամիների նկատմամբ սաստիկ գայրացրեց և անհանգստացրեց Ռուքն աղ-Դաուլային: Բուի իշխանը նույն թվականի մուհասամ ամսին (969թ. նոյեմբեր ամսին) հրամայեց իր վեզիրին՝ Իբն ալ-Ամիրին մեծ զորքով Ռեյից շարժվել և հակահարված տալ Հասանվայիին²⁹: Համադանի մոտ հիվանդ վեզիրը վախճանվեց, և նրան փոխարինեց որդին՝ երիտասարդ Աբու-լ-Ֆաթիք: Վերջինս քանակություններ վարեց Հասանվայիի հետ և առանց ճակատամարտ տալու սոխպեց նրան հնազանդվել և հաշտության պայմանագիր կնքել³⁰: Տեսնելով պարտության անխուսափելիությունը, ինչպես նշում է Շարաֆ Խան Բիրդիսին, Հասանվայիը հարկադրված եղավ դիմելու միջնորդների օգնությանը՝ Հաշտության պայմանագրով Հասանվայիը Բուիներին վճարեց շուրջ 100 հզ դինար³¹: Իբն Միսքավայիի շարադրանքից պարզ երևում է, որ Բուի զորահրամանատարն իր հեքթին ևս այնքան էլ մտադիր չէր ընդհարվելու Հասանվայիի հետ: Այդ քայլին դիմելու դրդապատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նա անհապաղ պետք է շտապեր Ռեյ և զբաղեցներ իր հոր՝ վեզիրի սրաշտոնը, քանի դեռ այն քափուր էր³²:

Այսպիսով, վերը նշված փաստերը վկայում են, որ հաշտությունը ծեռնուտ էր թե՛ Հասանվայիին և թե՛ Աբու-լ-Ֆաթիին, թեև քուրդ իշխանի վրա դա ավելի ծանր մատեց: Նա քաբիդրացիական հարաբերություններ շարունակեց Ռուքն աղ-Դաուլայի հետ, որի օրոք էլ նրա իշխանությունը ծաղկում ապրեց³⁴: Այս դեպքերից հետո, դատելով աղբյուրների լուրյունից, պետք է ենթադրել, որ Հասանվայիների և Բուիների փոխհարաբերությունները շարունակվեցին նախկին իունով: Մի քանի տարի անց վիճակը համարյա լիովին փոխվեց. Հասանվայիին հովանավորող հիվանդ և ծեր Ռուքն աղ-Դաուլայի կյանքի վերջին շրջանում գանի համար Բուիների միջև խիստ տարա-

ճայնություններ առաջացան: Նրա մահից առաջ պետք է որոշվեր դեմաստիայի գերագույն իշխանություն հասկանողի թեկնածությունը: Այդ իրավունքը տրվեց Ռուբին աղ-Ղատուլայի որդիներից մեկին՝ Բուխներին՝ թերևս ամենագերեզ Այուդ աղ-Ղատուլային (949-983թթ)³⁵, որը բուխական միացյալ և կենտրոնացված իշխանություն տեղեկելու յուրը մտադրություններ էր դասադրում³⁶:

Տվյալ ծրագրի իրականացման ճանապարհին Բուխ իշխանը հանդիպեց մեծ դժվարությունների: Ամենից առաջ նա պետք է հակահարված տար քննաձևական դիրք բռնած իր եղբայրներին, հորեղբոր որդիներին և նրանց հարող ընդդիմադիր տեղաբնիկ ուժերին: Անշուշտ, Այուդ աղ-Ղատուլայի տեսադաշտից դուրս չէր կարող մնալ նաև Ջիրալի Հասանվայիների իշխանությունը, մասնավորապես նրա Հասանվայի, թեկուզ ձևականորեն, դեռևս 975 թ. Ռուբին աղ-Ղատուլայի կենդանության օրոք, հակված էր Իրաքի՝ նրա գլխավոր հակառակորդի, հորեղբոր որդու՝ Բախտիյարի կողմը³⁷:

Կռահելով Այուդ աղ-Ղատուլայի մտադրությունը և տարբեր ճակատներում նրա ուժգնական հաջողությունները՝ Հասանվայիը փորձեց կապեր հաստատել Բախտիյարի հետ: Մտեղծված լարված ու վտանգավոր իրադրությունը ստիպեց նրան դիմելու մեծան քայլի, քանի որ տվյալ ժամանակ Բախտիյարը միակ հասանելի ուժն էր՝ ընդդեմ Այուդ աղ-Ղատուլայի: Բախտիյարին խարելով և Այուդ աղ-Ղատուլայի դեմ՝ նրան շարունակ օժանդակելու խստադեմներ տալով, Հասանվայիը³⁸ միաժամանակ մեծան գործադրների մեջ էր մտել Բուխ մշտա իշխաններին հետ: Ակտիվ դիր խաղալով բուն Բուխների միջև ծագած հակասությունները խորացնելու գործում՝ Հասանվայիը ջանում էր ծախսողել բուխական միացյալ իշխանության ստեղծման ծրագիրը: Իրն Միսրափայի, դիպուկ նկատելով այդ ամենը, գրում է. «Հասանվայիը սկզբում էր խախտել միսրամությունը և պատակտել միսսամությունը, քանզի նրա իշխանությունը գտնվում էր այս իշխանների (այսինքն՝ բուխների- Ա.Փ.) տիրապետության շրջանակներում»³⁹:

Բախտիյարին և նրա կողմնակիցներին ջախջախելու համար հիշ. 336 (976/7)թ. Այուդ աղ-Ղատուլան Գարաից շարժվեց Իրաք: Բախտիյարին աջակցելու նպատակով, Հասանվայիը՝ Կասիտ (Իրաք) ուղարկեց մեկ իսլամական թանակ իր երկու որդիներին՝ Արդ առ-Ռազակի և Բարդի գլխավորությամբ⁴⁰: Չմասնակցելով մարտական գործողություններին՝ նույն թվականին հետ վերադարձավ Արդ առ-Ռազակը: Իսկ 977/8թ., երբ Բախտիյարը մտադրվեց ճանաչել Այուդ աղ-Ղատուլայի գերիշխանությունը, Ջիրալ մեկնեց նաև Բարդը⁴¹:

Արաբական Իրաքում և հարակից այլևայլ շրջաններում ակտիվ ուժգնական գործողություններ ծավալելուց հետո, հիջրի 369 (979/ 80)թ. Այուդ աղ-Ղատուլան ծրագրեց հեթանոսական արչավանքը դեպի Ջիրալ: Դրանով նա ձգտում էր նվաճել Հասանվայիի տիրույթները և ջախջախել իր եղբորը՝ Գարա աղ-Ղատուլային, որը դաշինք էր կնքել Բախտիյարի հետ⁴²: Մեծ նա նախապատրաստվում էր, նույն թվականին Սալմազ քեդում մեծավ քուրդ

իշխան Հասանվայից և Ջիբրալ ներխուժելու համար ստեղծվեց ամենամա-
պատալոր պահը:

Հասանվայի մահը քաղաքան ոգևորեց Աղուղ աղ-Դաուլային, որը, Իբն
Միսքավայի խոսքերով, գտնում էր, թե ասպարեզից «վերացավ այն սա-
տանան, որը թշմամանք էր սերմանել իր և նրալորների միջև»⁴³: Պատմիչի
ուշագրքով այս հաղորդումը վկայում է Բուխնեբի հետ Հասանվայի դիվա-
նագիտական խաղերի և իր իշխանությունը պահպանելու ուղղությամբ նրա
գործադրած ջանքերի մասին: Հասանվայի մահից հետո սուր վեճեր առա-
ջացան նրա յոթ որդիների միջև⁴⁴: Նրանցից ռմանք հակվեցին Աղուղ աղ-
Դաուլայի, իսկ մի քանիսը՝ նրա նրբոր Զախր աղ-Դաուլայի կողմը⁴⁵: Օգտ-
վելով առիթից՝ Աղուղ աղ-Դաուլան մեծաքանակ զորքով Բաղդադից շարժ-
վեց Ջիբրալ վիճակը կարգավորելու նպատակով: Համարյա առանց դժնադ-
րության նրան հանձնվեց Համադանը, իսկ Զախր աղ-Դաուլայի շատ գորա-
վարներ և Հասանվայի կողմնակիցներն անվտանգությամբ խնդրեցին Ա-
ղուղ աղ-Դաուլայից: Գրավելով Համադանը, Ռեյը և այլ շրջաններ՝ նա աս-
պատակեց նաև Նեհավանը, Դինավարը և Մարմաթ քերդը, ուր գտնվում էր
քուրդ իշխանի որդիներից միայն Բախտիյարը⁴⁶: Նվաճելով Հասանվայի
մի քանի քերդեր՝ Աղուղ աղ-Դաուլան թալանեց Մարմաթում նրա ունեցած
մեծաքանակ հարստությունը և քրդերի իշխան նշանակեց նրա տղաներից
ամենագործունյա Բադր իբն Հասանվային⁴⁷: Այս առթիվ Իբն ալ-Ջաուզին
գրում է, որ Աղուղ աղ-Դաուլան Բադրին տրամադրեց «Ջիբրալի իշխանու-
թյունը՝ Համադանը, Դինավարը, Բոլոջիքը, Նեհավանը, Ասադարաղը և
այլ վայրեր»⁴⁸:

Իբն ալ-Ասիրը նշում է, որ «Բադրի տիրապետությանն էին ենթարկվում
Մարուրիսիապոլը, Դինավարը, Բոլոջիքը, Նեհավանը, Ասադարաղը, մի
հատված Անվազի շրջանից և դրանց միջև ընկած քերդերն ու տիրույթնե-
րը»⁴⁹: Նման վկայություն հաղորդում է նաև Ծարաֆ Խրան Բիդլիսիմ գրելով,
որ «Բադրին ենթարկվում էին բոլոր ամրոցները, լեռները և դաշտավայրերը՝
Դինավարից մինչև Անվազ, Խուզիստան, Բոլոջիքը, Ասադարաղ և Նեհա-
վանը»⁵⁰: Այս առթիվ պետք է ասել, որ վերը նշված հեղինակների նկարագ-
րած տարածքները Բադրին ենթարկվեցին ոչ թե սկզբից, այլ ավելի ուշ, երբ
մահացավ Աղուղ աղ-Դաուլան: Վերջինս, ինչպես վկայում են մեր ձեռքի
տակ եղած նյութերը, Բադրին ինքնավար իշխանություն տվեց միայն քրդա-
կան շրջանում և զորք տրամադրեց տվյալ տարածքներում կարգուկանոն
հաստատելու, ինչպես նաև քրդական ցեղերի ներքին հակասություններին
վերջ տալու համար⁵¹: Վաստակյան իրավունքով հորը փոխարինած Բադրի
(979-1015թթ.) դեմ հիջրի 370 (980/1)թ., քրդերի օգնությամբ, սկսեցին դավեր
նյութել մյուս եղբայրները: Աղուղ աղ-Դաուլան ձեռքակալեց Հասանվայի
տղաներին և մահվան դատապարտեց բոլորին⁵²:

Այսպիսով, Բուի իշխան Աղուղ աղ-Դաուլայի աջակցությամբ Բադրին
հաջողվեց առանց դժվարությունների, Դինավար կենտրոնով, տիրել Ջիբրալի

չրգաններին: Այդ ամենի համար էլ Բաղրը մինչև վերջ երախտապարտ մնաց Աղուդ աղ-Ղաուլային, որը, ինչպես իրավացիորեն նշում են Իրն Քասիրն ու Իրն աղ-Ջաուզին, հնարավոր դարձրեց նրա՝ իշխանության գլուխ անցնելը⁵⁵: Ուստիև, պատահական չէ, որ Բաղրն իր մոր և Աղուդ աղ-Ղաուլայի համար գոնաքերտքումներ էր կատարում ոչնչացման արարչական էր ուղարկում տանկան քսան մարդ՝ այդ նպատակին տրամադրելով հազար դինար⁵⁶:

983թ. Աղուդ աղ-Ղաուլայի մահից հետո, Բուխնեի միջև ժազած խոց հակառակորդների հետևանքով, սկիզբ առավ նրանց իշխանության սատիճանական քայքայումը⁵⁷: Այդ ամենը հնարավորություն տվեց նաև Բաղրին որոշ լավով ավելի ազատ գործելու Ջիրայում և հարակից շրջաններում: Երե մինչ այդ խիստ սահմանափակ էր նրա իշխանությունը, ապա այժմ ստեղծվեցին քոլոր պայմաններն ընդարձակելու իր տիրապետության շրջանակները: Դրա հետ միասին նա է վիճակի չեղավ, և հնարավոր էլ չէր, խզկու իր հարաբերությունները Բուխնեի հետ: Աղուդ աղ-Ղաուլայի մահից հետո Բաղրն սկսեց հարել նրա նորոգը՝ Ֆախր աղ-Ղաուլային, որը Սուայիդ աղ-Ղաուլայի մահից հետո, Խորասանից վերադարձավ Իսթանան և Ռեյ⁵⁸: Երբ հիջրի 373 (983/4)թ. Գումի Քալդայր շրջանում ապստամբեց քոլոր Բարզիկան ցեղի ներկայացուցիչ Մահմուդ իբն Դամիմ աղ-Բարզիկանին և ամրացավ Հաֆթջան ամրոցում, Ֆախր աղ-Ղաուլան, անհաջող երկու փորձերից հետո Բաղրին մեղադրեց Բարզիկան քոլորի այդ ոտնձգությունների համար և երամայեց նրան՝ ճնշելու խռովարարների ելույթը⁵⁹: Բաղրի միջամտությամբ էլ՝ 984թ. սկզբներին հաշտություն կնքվեց Ֆախր աղ-Ղաուլայի և ապստամբների միջև: Սակայն 985/6թ. Բուի իշխանը կրկին հարձակվեց նրանց վրա և գերի վերցրեց խռովարարների ստաջնեղդին, որն էլ մահացավ ստաջան հուժկու հարվածից⁶⁰:

Բաղրի հակվածությունը Ֆախր աղ-Ղաուլայի կողմը խիստ բշտամարտ ընդունեց Աղուդ աղ-Ղաուլայի որդին՝ Շարաֆ աղ-Ղաուլան: Վերջինս հարձակու առիթ էր որոնում՝ Ջիրալ ներխուժելու և Բաղրին քայքայելու համար⁶¹: Հիջրի 377 (987/8)թ., երբ նա հաստատվեց Բաղդայում, որոշեց այնուամենայնիվ դիմել այդ քաղին: Կարաբագին աղ-Ջահիյարիի գլխավորությամբ՝ Շարաֆ աղ-Ղաուլան մեծաթիվ զորք ուղարկեց Ջիրալ: Դրանով Բուի իշխանը ցանկանում էր ազատվել թե՛ Բաղրից և թե՛ իր զորքերի գլխավոր երամամատար Կ. աղ-Ջահիյարիից, որը բավական հանդուգն էր դարձել⁶²: Երկու կողմերի զորքերը հանդիպեցին Կարմասինի (Ջերմանշահի) շրջանում, ուր շուտով փախուստի դիմեց Բաղրը: Բուական զորքերը, ինչպես վկայում են եղած նյութերը, իջևանեցին նույն տեղում, և ընդամենը մեկ ժամ հետո Բաղրը հանկարծակի հարձակման անցավ՝ հակառակորդին հնարավորություն չտալով դիմադրելու: Նա շատերին սպանեց և բռնագրավեց դայլամական զորքի ողջ ունեցվածքը: Խուճուպի մատուցված Կ. աղ-Ջահիյարին փոքրաթիվ խմբով հագիվ փրկվեց և շտապեց Բաղդայը: Շատ կարևոր հարթանակ տարած Բաղրը գրավեց ամբողջ Ջիրալը և, ինչպես նշում են արա-

քաղեզու աղբյուրները, հզորացավ ու ամենազանդ դարձավ⁶¹:

Այս իրադարձությունից հետո քուրդ իշխանը ձեռք բերեց քաղաքական որոշակի անկախություն, որը մինչ այդ, ինչպես տեսանք, այսպես քն այնպես, կախման մեջ էր Բուխներից: Այնուհանդերձ, հզորանալով, նա հարաբերությունները չվատարարացրեց իր գլխավոր մրցակիցներից մեկի՝ հատկապես Ֆախսր աղ-Դատուլայի հետ՝ նրան օգնություն ցույց տալով անհրաժեշտության դեպքում⁶²: Վերջինիս մահից հետո Բաղրը նույնիսկ նշանակվեց նրա կնոջ և անչափահաս որդու խնամակալն ու խորհրդատուն⁶³: Ֆախսր աղ-Դատուլայի մահից հետո Բաղրը քարիդրացիական հարաբերություններ հաստատեց այս անգամ Բուի մեկ այլ իշխանի՝ Բահա աղ-Դատուլայի հետ⁶⁴:

Չնայած Բաղրի և Բահա աղ-Դատուլայի հարաբերությունները մնացին քարիդրացիական, քայց վերջինիս վեզիր Ամիդ ալ-Ջույուշը հիջրի 396 (1006)թ. դեմիկ մի գորավարի գլխավորությամբ գորք ուղարկեց՝ Բանդանի-ջիմի քրդերին քաղելու և կարգի հրավիրելու համար: Սակայն ապարդյուն: Քրդական մեծաթիվ գորախմբերը խայտառակ պարտության մատնեցին Բահա աղ-Դատուլայի գորքին⁶⁵:

X դարի վերջերին և XI դարի սկզբներին, դատելով սկզբնաղբյուրների լուրջությունից, Բաղրի և Բուի իշխանների հարաբերություններում, ինչպես նաև նրա իշխանության ներքին կյանքում էական տեղաշարժեր տեղի չունեցան: Քուրդ ամիրան շարունակեց քարիդրացիական հարաբերություններ պահպանել, մասնավորապես, Բուի Բահա աղ-Դատուլայի հետ: Եղևելով իր իշխանության անվտանգությունից և իր դիրքերն ամրապնդելու անհրաժեշտությունից՝ Բաղրը հարկադրված էր նաև հարաբերվել Բուիների քն՝ կողմնակիցների և քն՝ նրանց հակառակորդների հետ:

Հիջրի 397(1006/7)թ. Իրաքի արաշտոնանկ կառավարչի՝ Աբու Ջա'աֆար ալ-Հաջաջի խնդրանքով Բաղրը մեծաթիվ գորք ուղարկեց Բաղդադի վրա հարձակում գործելու համար: Ինչպես երևում է սկզբնաղբյուրների հաղորդումներից, Բաղրը մտան քայլի դիմեց, որովհետև Բահա աղ-Դատուլայի իրաքյան նոր կառավարիչ Աբու Ալի Ամիդ ալ-Ջույուշը նույն թվականին Խորասանի ճանապարհների վերակացու էր նշանակել նրա հակառակորդին՝ քուրդ Աննազյան Աբու-Գ-Ֆաթիմ: Այդ էլ պատճառ դարձավ, որ նա քացեիրաց մասնակցի Բաղդադի պաշարմանը, որը տևեց մեկ ամիս: Պաշարմանը մասնակցում էր նաև Բուի իշխանի Իրաքի նախկին կառավարիչ, ապստամբ Աբու Ջա'աֆար ալ-Հաջաջը:

Բաղրի գորքի կազմում Աբրահայան մայրաքաղաքի գրավմանը մասնակցում էին նաև ընդդիմադիր քուրդ ամիրաներ Հինդի իբն Սա'ադին, Աբու Ի'սա Եադի իբն Մուհամմադը, Վասամ իբն Մուհամմադը և արաբ դժգոհ տարրերը՝ թվով ավելի քան 10 հազար մարդ⁶⁶:

Քուրդ Աբու-Գ-Ֆաթի իբն Աննազը շտապեց Բաղդադ՝ Աբու Ալի Ամիդ ալ-Ջույուշի հետ հակառակորդների միացյալ գորքերին հակառակված տալու նպատակով: Բաղդադի պաշտպանությունը քուրդ Աննազյան ամիրայի հետ

միասին մեկ ամիս մասնակցեցին մահ թյուրքական գորաջուկատները: Սակայն, շուտով լուր տուագլեց Բահա աղ-Դաուլայի բանակից Բասրայի ընթացող տեր Աբու-լ-Աբբաս իբն Վասսիլի կրած պարտության և դեպի Բաղդադ շարժվող լուրերի մասին: Դա էլ խուճապ առաջացրեց Բաղդադը պաշարող զորքերում: Աբու Ջահաֆար ալ-Հաֆսթը քուրդ ամիրա Աբու Իսայի հետ մեկնեց Հուլվան և սկսեց բանակցել Բահա աղ-Դաուլայի հետ՝ հաշտություն կնքելու համար: Այդ ընթացքում Բաղդը հասցրեց Աննազլան Աբու-լ-Ֆաթիհի խելի Հուլվանն ու Կարմանսինը: Աննազլան Աբու-լ-Ֆաթիհը հետագայ այնտեղից և հաստատվեց արաբ Ռիկայիների իշխան Ռաֆի իբն Մուկաննի մոտ:

Թեև Ռիկայիների և Հասանվայիների միջև առկա էին քարիդրացիական հարաբերություններ, բայց Աբու-լ-Ֆաթիհին իր տիրույթներից հեռացնելու վերաբերյալ ժխտական պատասխան ստանալով Ռաֆի իբն Մուկաննից, Բաղդը զորք ուղարկեց Տիգրիսի արևելյան շրջանները, այրեց նրա բնակավայրը Մատրիայում, գրավեց Բարդյան քերդն ու գերեմարեց շրջանի ազգաբնակչությանը: Այս իրադարձություններից հետո քուրդ ամիրա Աբու-լ-Ֆաթի իբն Աննազլը մեկնեց Բաղդադ՝ Ամիդ ալ-Ջուլայի մոտ, որը խոստացավ նրան աջակցել ընդդեմ Բաղդ իբն Հասանվայիի՝ Բասրայի տիրոջ Աբու-լ-Աբբասին ջախջախելուց հետո⁸⁷:

Այս իրադարձությունները, անշուշտ, քաղական սրեցին Բահա աղ-Դաուլայի և Բաղդի փոխհարաբերությունները: Նույն թվականին էլ (1006/7թ.) քուրդ իշխանը երեք հազարանոց զորք տրամադրեց Բասրայի ընթացող տիրոջը՝ Բուի իշխանից Անվազը խելու համար:

Բասրայի տերը լուրերից պարտություն կրելով՝ դիմում է փախուստի և փորձում ապաստան գտնել Բաղդի մոտ: Քուֆայից անցնելով Տիգրիս՝ նա հասնում է Խահնիկին: Այստեղ էլ Աննազլան Աբու-լ-Ֆաթիհը ձերբակալում է նրան և մահապատժի ենթարկում⁸⁸:

Բասրայի տիրոջն ասպարեզից վերացնելուց հետո Բուի Բահա աղ-Դաուլան որոշեց հաշիվները մաքրել Բաղդի հետ՝ պատճառած անհանգստության և Իբն Վասսիլին օժանդակելու, ինչպես նաև Բաղդադի վրա կատարած հարձակման և շուրջ մեկ ամիս այն պաշարելու համար: Նա նրանայից Ամիդ ալ-Ջուլային՝ մեկնել Ջիքալ և հակահարված տալ Բաղդին: Գունդեշարուքում, խոսափելով ընդհարումներից, Բաղդը Բուի զորահրամանատարին առաջարկում է դրամական փոխհատուցում, որով կողմերը հաշտություն են կնքում: Դրանից հետո Բաղդը սկսում է հարաբերություններ հաստատել Բուի տարբեր ընտանիքների հետ՝ նրանց հաճախ ցուցաբերելով ռազմական օգնություն⁸⁹:

Հիջրի 400 թվականից (1010թ.) Հասանվայիների իշխանությունում սկիզբ առած ներքին հակասությունները ոչ միայն թուլացրեցին Բաղդի դիրքերը, այլև՝ ի վերջո հանգեցրեցին նրա տպանությանը (1015թ.): Այս խժողությունների պատճառը դարձավ նրա որդին՝ Հիլալը, որը լուրջ հակակնություններ

դըստընց հոր տիրույթների և հարստության նկատմամբ:

Այդ ձևերի տակ եղած նյութերը վկայում են, որ Հիլալի մայրը Շադինջան քրդերից էր, որից Բաղըը բաժանվեց որդու ծնվելուց անմիջապես հետո: Այդ ցեղի ներկայացուցիչն էր մահ Բաղըրի հակառակորդը, մեզ ծանոթ Արու-Է-Չաքի իրն Աննազը: Հիլալն սաղրեց մոր խնամքի տակ և զրկվեց հոր դաստիարակությունից, որի հետևանքով էլ մա յավական հանդուզն էր դարձել:

Ջգալով այդ Բաղըը նրան որպես ավատատիրույթ տվեց Սամաղանը: Հիլալը սիրահոծար ընդունեց հոր որդունը և հմարավորություն ունեցավ ազատ և ինքնուրույն գործելու: Շուտով սրվեցին Հիլալի և հոր հարաբերությունները՝ Շահրեզուրի նկատմամբ դըստրած հավակնությունների և նրա տիրոջ՝ Իրն ալ-Մադիին ցուցաբերած վատ վերաբերմանի համար: Հիլալը պաշարեց Շահրեզուրը, գրավեց այն և սպանեց Իրն ալ-Մադիին ու գերեզմանեց ընակչությանը: Հիլալը, որի արարքն առաջացրեց հոր զայրույթը, սկսեց սիրաչափեղ Բաղըրի զինակիցներին, կաշառել նրանց, որի հետևանքով շատերն անցան նրա կողմը: Բաղըը միջոցներ ձեռնարկեց հանդուզն որդուն կարգի հրավիրելու համար: Հայրն ու որդին հանդիպեցին Դինավարի ժողովարանում: Մարտի դաշտում Բաղըրի զորքերից շատերը անցան Հիլալի կողմը, Բաղըը զերի ընկավ:

Հիլալը հորն առաջարկեց մնալ ամիրայի իր պաշտոնում, սլայմանով, որ իրեն վատանվի զորքերի հրամանատարությունը: Բաղըը հրաժարվեց, խնդրեց իրեն մի ամբողջ տրամադրել՝ կրանքի վերջին շրջանը այնտեղ անցկացնելու նպատակով: Հիլալը բավարարեց հոր խնդրանքը՝ տալով մահ ուրուչակի քանակությամբ հարստություն: Հաստատվելով ամրոցում՝ Բաղըը սկսեց դավեր նյութել որդու դեմ: Նա կապվեց իր գլխավոր հակառակորդներից մեկի՝ քուրդ Արու-Է-Չաքի իրն Աննազի և Ասադարադուն գտնվող Արու Իսա իրն Շադիի հետ, նրանց հրահրելով որդու դեմ: Իրն Աննազը գրավեց Քերմանշահը, իսկ Իրն Շադին՝ Սարբիխվաստը, և այն քաղանկուց հետո չարժվեց դեպի Նեհավանդ:

Հիլալին քախքախելու նպատակով, Բաղըը դիմեց մահ Բուհա աղ-Դաուլային: Վերջինս Չախք ալ-Մուրք Արու Դալիք անունով մի զորավարի գլխավորությամբ մեծաքանակ զորք ուղարկեց՝ Բաղըրին օգնելու համար: Բուհական բանակը մարտի դաշտում զերի է վերցնում Հիլալին և ներխուժում նրա ամրոցը, բռնագրավելով մեծաքանակ հարստություն՝ 40 հազար «Բաղրա» դիրհին, 400 ոսկյա «Բաղրա» և այլ բանկարժեք աշյամանդներ, զենք և հանդերձանք: Ապա՝ ամրոցը հանձնվում է Բաղըրին⁷⁰: Հետաքրքիր է, որ քոնազրաված հարստության չափերը միջնադարում այնքան են ուռնացվել, որ ժամանակի բանաստեղծները դրան ձոնեցին կասիդաներ⁷¹: Իրն Խադդունն այս կասիդանությամբ գրում է, թե ասում են, որ երբ Բուհները ներխուժեցին Բաղըրի ամրոցը, զանազան հարստությունների բվում հայտնաբերեցին քառասուն հազար «Բաղրա» և 400 իզ «Բաղրա դիրհին»⁷²:

Անկախ աղբյուրներում վերը նշված բվերի հակասությունից խիստ ու-

չազատվ է, որ Բաղրի իր անունով նաև դրան էր քաղարկում⁷⁷: Հանգամանք, որը ևս մեկ անգամ հաստատում է Ջիբրալում նրա հզորամալու և փաստական անկախության մասին:

Այսպիսով, Բաղրի ու որդու միջև ծագած հակամարտություններին վերջ տրվեց Բուի իշխան Բահա աղ-Ղատուլայի միջամտությամբ: Դա էլ Բաղրին պարտալորեցրեց Բուի իշխանի հանդեպ ունենալ քարեկամական դիրքորոշում, հաճոյանալ և անել ամեն ինչ՝ նրան գոհացնելու համար: Թերևս դրանով էլ պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ նա Եսհրեզուրն ուղղակի համձնեց Ամիդ ալ-Ջուլային, որն էլ նշանակեց իր կուսակալներին⁷⁸: Հիշ. 404թ. (1014թ.) հուլիսին Բաղրի բռնանը՝ Տահիր իբն Հիլալին հաջողվեց Եսհրեզուրից դուրս փոխել Ֆալսր ալ-Մուլքի զորքը: Եսհրեզուրը չուրջ 2 տարի Տահիր իբն Հիլալի տիրույթը դարձավ, որը 1016թ. անցավ քուրդ Աննազլաններին⁷⁹:

Վերջ նշած իրադարձություններից հետո Բաղրի և որդու հարաբերությունները շարունակեցին մնալ խիստ թշնամական: Այդ է վկայում այն փաստը, որ նա այդպես էլ իր որդուն չազատեց Բաղդադի քանտից: 1015թ. Հիլալին հաջողվեց ազատվել բանտարկությունից, հոր սպանությունից հետո Ջիբրալում ստեղծված անկայուն և խառը վիճակում⁸⁰:

Ինչպես նշվեց, Բաղրի և որդու հակասությունները բացասաբար անդրադարձան Հասանվայիների իշխանության ներքին կյանքի վրա: Հոր և որդու հակասություններն ու միմյանց դեմ ռազմական գործողությունների ծավալումը որոշակի տրամադրություններ առաջացրեցին նաև քանակում: Այդ ամենն ի վերջո հանգեցրեց Բաղրի սպանությանը, որը տեղի ունեցավ 1015թ.:

Արաբալեզու սկզբնաղբյուրները հայտնում են, որ այդ թվականին Բաղրը՝ քուրդ Հուսեյն իբն Մասուդի տիրույթը գրավելու նպատակով, պաշարեց նրա «Քուսահադ» ամրոցը: Բաղրի կողմնակիցները զայրույթով ընդունեցին ձմռանն այդ գործողությունը իրականացնելու միտքը և որոշեցին վերջապես նրան ասպարեզից վերացնել: Պաշարման ընթացքում Ջուրկան քրդական ցեղը դավադրաբար սպանում է Բաղրին, քայանում զորքը և հետանում: Քուրդ Հուսեյն իբն Մասուդը հրամայում է Բաղրի դին թաղել Ալիի գերեզմանոցում: Բաղրի սպանությունից հետո լուծարվում է նաև նրա զորքը:

Լսելով պասսի սպանության մասին՝ Տահիր իբն Հիլալը Եսհրեզուրից շտապում է Դինալար՝ իշխանությանը տիրելու համար: Սակայն Բուի Եամս աղ-Ղատուլայի զորքի հետ տեղի ունեցած մարտերում Տահիրը զերի է ընկնում և քանտարկվում Համադլանում: Եամս աղ-Ղատուլան, տիրելով որոշ շրջանների, բռնազրկվում է նրա ունեցվածքը: Այնուհետև, լուրերը և շարժման քրդերը ճանաչեցին քուրդ Աննազլան իշխան Աբու ալ-Եատրի գերիշխանությունը:

Ջիբրալում տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական անցուդարձերի նկատմամբ անտարբեր չի մնում Իբրաքի Բուի տիրակալ Մուլքան աղ-Ղատուլան: Նա իսկույն քանտից ազատում է Բաղրի որդի Հիլալին, զորք տրամադրում և

համեմարարում Շամս աղ-Ղատլայից հետ վերցնել գրավված տարածքները: 1015թ. ապրիլ ամսին տեղի ունեցած ճակատամարտում Հիլալի կողմնակիցները դիմում են փախուստի: Հիլալին, որի զորքը վերադառնում է Բաղդադ, զերի են վերցնում և սպանում մարտի դաշտում⁷⁷: Այս հաղթանակից հետո Շամս աղ-Ղատլան նվաճում է Բաղդի բոլոր տարածքերը և վերադառնում Համադան:

Ինչպես նշվեց վերևում, ըստ արաբ պատմիչների, Բաղդին էին պատկանում Սաբուրխվաստը, Դինավարը, Բորոջիբոլը, Նեհավանդը, Ասադաբադը և Անվազից մի մասն ու դրանց միջև ընկած ամրոցներն ու շրջանները⁷⁸: Բաղդին, ինչպես հայտնի է, հաճախ ենթարկվում էր Հուլվանը և Ժամանակ առ Ժամանակ՝ նաև Շահբեզուրը:

Հիշ. 406թ. (1016թ.) Շամս աղ-Ղատլան ազատ է արձակում Բաղդի բռնակալ Տահիր իբն Հիլալին: Որոշ Ժամանակ անց նա, իր շուրջ համախմբելով համապատասխան կողմնակիցների, մարտական գործողությունների է դիմում ընդդեմ Հուլվանի քուրդ Աննազյանների: Երկու անգամ պարտության մատնելով Աննազյան իշխան Աբու աշ-Շաուբին, Տահիրը նրա հետ հաշտություն է կնքում, ապա ամուսնանում է նրա քրոջ հետ: Աբու աշ-Շաուբը իր եղբոր Սահիլի վրեժը լուծելու համար դավադրաբար սպանում է Տահիրին⁷⁹:

Այսպիսով, Բաղդի սպանությանը Հասանվայիների ընտանիքը աստիճանաբար վերացավ քաղաքական բառեքարհմից, քեև նրա հետևորդների ձեռքում մնաց միայն Սաբնաշ անոթը: Նրանց վերջին ժառանգորդը՝ Բաղդ իբն Տահիր իբն Հիլալը սելջուկյան Իբրահիմ Ժաննալից որպես կալվածք ստացավ Դինավազն ու Քերմանշահը⁸⁰:

Սեզ հասած սկզբնաղբյուրների նյութերը միաբերան վկայում են, որ հատկապես Բաղդ ամիրայի օրոք Հասանվայիների իշխանությունը ծաղկում ապրեց: Ավելի քան 30 տարի (369-405թթ./979-1015թթ) իշխանության գլուխ մնալով՝ նա այդի ընկավ իր ճկուն քաղաքականությամբ, լայն համբավ վայելեց իսալիֆայությունում, որպես խելացի, արդարադատ և առատաձեռն իշխան⁸¹:

Նա ճանաչվեց որպես Ջիրալի լավագույն և օրինակելի ամիրա, որի իշխանությունում տիրում էր ներքին կայունություն⁸²: Բաղդը հետևեց բանական կարգուկանոնին, պայքար մղեց իր այն կռակակալների դեմ, ողմնք իրենց գործունեությամբ խանգարում էին գյուղատնտեսության զարգացմանը⁸³:

Սեզ հասած փաստական տվյալները մյաժամանակ ցույց են տալիս, որ Բաղդի օրոք Հասանվայիների իշխանությունում զարգացում ապրեցին ուղղման համակարգն ու անասնապահությունը: Օրինակ, ինքն իբրև խոշոր ավատատեր, ուներ ավելի քան քսան հազար գլուխ անասուն:

Իր հետևողական գործողություններով, ինչպես վկայում է Աբու Շուբա՝ առ-Ռուզբավարին, Բաղդը կարգի հրավիրեց Բաբդիկան ցեղին, որն, ըստ պատմիչի, երկրի վրա քեթևա ամենավտանգավոր ցեղն էր, որը քնակչությամբ ու գյուղատնտեսությանը պատճառել էր մեծ վնասներ⁸⁴: Հնարավոր

քոյր միջոցներով մա մպատեց հատկապես հացազգի կուլտուրաների զարգացմանը, որոնք քաղկեդոն անկում էին ապրել ավագակային հարձակումների հետևանքով⁸⁵։ Մրաժամանակ զգալի ուշադրություն հատկացրեց առևտրի զարգացմանը։ Յուրաքանչյուր վայրում մա շուկա էր հիմնում, ուր, ինչպես նշում է Արտ Շուբա՝ առ-Ռուզբալարին, բերվում էին անհրաժեշտ տեսակի ապրանքներ, որոնք և սպարառելի կարգով վաճառվում էին մատչելի գներով⁸⁶։ Եւ հակառակն գումարներ հատկացրեց ճամապարտաչինությանը, վերահսկողությանը, ջրանցքների ու ջրկոթների կառուցմանը։

Եղած տվյալները վկայում են, որ Բաղդը տարեկան հարյուր հազար դինար էր տրամադրում Մեքքայի և Մեդինայի ճամապարտիների սրահպանմանը, ջրերի մաքրմանը և ջրկոթներ վարելուն⁸⁷։ Յուրաքանչյուր ջրի, աղբյուրի մոտ մա ամպայման գյուղ էր հիմնում⁸⁸, որը, ինչպես դժվար չէ ենթադրել, հեշտացնում էր սողովան գործը։

Հայտնաբերված արարերեն վիճագիր արձանագրություններն իրենց հերթին վերահաստատում են սկզբնաղբյուրների հաղորդումները՝ քուրդ ամիրայի շինարարական լայն գործունեության մասին։ Մինչև օրս արևելագիտական շքեանակներին հայտնի են այդ կարգի քուֆի մի քանի արձանագրություններ, որոնք մրաժամանակ վկայում են, որ ինչպես արաբա-մահմեդական ամիրայություններում, այնպես էլ Հասանվայիների իշխանությունում արարերենը համընդհանուր էր հաղորդակցության և գործավարության հիմնական լեզուն։

Քուրդ ամիրայի շինարարական վիճագիր արձանագրություններից առաջինը հայտնաբերվեց 20-ական թթ. եկտոպացի վիճագրագետ Էռնեստ Հերցֆելդի կողմից⁸⁹։ Արձանագրությունը, որը վերաբերում է կամրջի շինարարությանը, վերագրված է ժայռի վրա՝ Խոռնմարաղից-Անդիմեշզ տամուղ ճամապարտին։

Համաձայն արձանագրության, տվյալ շինարարությունը իրականացվել է «Ամիրա Արտ ամ-Նաֆը Բաղդ իրն Հասանվայի իրն Հուսեյնի նրամանով» հիջ. 374թ. (984թ.)⁹⁰։

Ինչպես դժվար չէ նկատել, քուրդ ամիրան իշխանության գլուխ անցնելուց անմիջապես հետո սկսել է մասնավորապես ամրացների և կամուրջների շինարարությունը։ Բաղդի կողմից նման գործունեությունը նպատակ է ունեցել մախ և առաջ ամրապնդել Հասանվայիների իշխանությունը Ջիբալում և դյուրացնել հաղորդակցությունը լեռնային այդ զանգվածների միջև։ Այդ է հավաստում մեզ հասած քուրդ ամիրայի շինարարական երկրորդ արձանագրությունը, որը, ինչպես նշվեց, քուֆի գրությամբ խմանքով վերագրված լինելով, գտնվում է Խոռնմարաղի դպրոցներից մեկում։ Ենթադրում ենք, որ այն ևս վերաբերվել է կամրջի շինարարությանը, որի կառուցումը նրա կրամանով տևել է ուղիղ տասը տարի՝ հիջ. 389-399թթ. (998-1008թթ.)⁹¹։

Բաղդի մեկ այլ վիճագիր արձանագրությունը, որը վերաբերվել է հիջ. 404թ. (1013թ.) շենքերից մեկի շինարարությանը, գտնվում է դարձյալ Խոռն-

մարտուն՝ Ջեյդ իրն Ալիի դամբարանում: Նրանում քուրդ իշխանը ներկայացվել է որպես հավատացյալների առաջնորդի (այսինքն՝ Աբբասյան խալիֆայի-Ա.Փ.) «մավլան» (սպասավորը, երդվյալ ներկայացուցիչը և այլն)⁹²:

Այսպիսով, ինչպես նշվեց, մեր ձեռքի տակ եղած տակավ, քայց փաստական կարևոր արժեք ունեցող վիճակի արձանագրությունները վկայում են Բաղրի օրոք Հասանվայիների իշխանությունում շինարարական տարեր կառույցների մասին:

Բացի վերոհիշյալից, մահմեդական աշխարհում քուրդ ամիրան փառաբանվեց կրոնական իր քարեգործությամբ և մահմեդական զանազան հաստատությունների կառուցմամբ: Քերես դա է պատճառը, որ արաբական պատմագրությունն այդքան ակնածամբով է խոսում նրա մասին, շեշտելով մասնավորապես նրա մեծ ծառայություններն իսլամին⁹³: Այդ մասին մեզ հասած նյութերը միաժամանակ ցույց են տալիս, որ X-XIդդ. քրդական վերնախավի գործուն մասնակցությամբ իսլամի տարածումը քրդերի մեջ ընդունում է զանգվածային բնույթ⁹⁴:

Հաշվի առնելով Բաղրի հզորացումն ու մահմեդական ահեռի քարեգործությունները՝ 998 թ. Աբբասյան ալ-Կադիր խալիֆան նրան շնորհեց «Նասիր աղ-Ղին փա աղ-Ղատուա» ամենապատվավոր լակաբը (կոչումը)⁹⁵: Ապա, Բահա աղ-Ղատուայի երաշխավորությամբ՝ խալիֆան միաժամանակ նրան նշանակեց Ջիրայի կառավարիչ⁹⁶: Դրանից հետո Բաղրը հզորացավ և ճանաչում ձեռք բերեց, ինչպես նշվեց վերևում, որպես ավյալ տարածքի «զավազայն իշխաններից մեկը»⁹⁷:

Այսպիսով, միջմարտյան սկզբնադրյուրների նյութերի ուսումնասիրությունը մեզ բույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Հասանվայիների իշխանությունը, որի հենարանը հիմնականում քրդական ցեղերն էին, ձևավորվեց բուսական տիրապետության շրջանակներում և նրա ծաղկման ժամանակ: Ղա ավատատիրական ժամանակավոր մի կազմավորում էր մեկ ուրիշի ներսում, որի գոյատևումը, անշուշտ, պայմանավորված էր երկու կողմերի փոխհարաբերություններով, քաղաքական և տնտեսական շահերով: Չնայած ժամանակակից իրանական Բուրդխտանը և հարակից շրջանները, ուր գործեցին Հասանվայիները ձևավորեցին համարվեցին բուսական տարածքներ, սակայն տեղական իշխանությունը, ինչպես նշվեց, ամբողջությամբ պատկանում էր քրդերին: Բուրդները քավարարվում էին այն ռազմական աջակցությամբ, որ ստանում էին Հասանվայիներից, իսկ դրա փոխարեն Հասանվայիին և Բաղրին հնարավորություն էր տրված ազատ գործելու և ընդլայնելու իրենց քաղաքական ազդեցությունը Ջիրայի քրդական շրջաններում:

Ստեղծված քարեմպատ պայմանները հետզհետե Հասանվայիներին հնարավորություն տվեցին ձեռք բերել քիչ թե շատ քաղաքական անկախություն, թեև նրանք կամա թե՛ ակամա հաշվի էին մտնում ավելի գերեղ Բուրդների հետ: Հասանվայիների և քրդական ցեղերի հակասությունների և արտաքին հարվածների հետևանքով դիմաստիան վերացավ քաղաքական

ասպարեզից: Բաղրի ստանությունից հետո Հասանվայիիների տարածքնրը հիմնականում անցան Բուիներին, քացառությամբ որոշ շրջանների (Հուվան, Հահրեզուր), որ ամրասպնդվեցին քուրդ Աննազլանների:

SUMMARY

With the political decline of the Abbaside Caliphate in IX-X A.D. and other reasons a number of Kurdish political units ruled by Moslem dynasties has come forward. Those were in fact short living traditional societies. Among such units was the "state" of Hasanwayhides in Jibal (Eastern or Iranian Kurdistan, established by the ruler of the Kurdish al-Barziniya or al-Barzikan tribe, Hasanawayh Ibn al-Kurdi (died 979).

The dynasty of Hasanwayhides, that dominated the mentioned area more than half a century (961-1015), established close relations first of all with the Iranian Delmik Buides. This dynasty was rather influential not only for Hasanwayhides, but also for the entire Abbaside Caliphate. With the centre in Dinavar, the Hasanwayhides extended their power over Hamadan, Nehavand, Berojird, Asadabad and other regions.

In Western Iran and neighbouring regions the Hasanwayh Kurds, independent to some extent, were fearful of Iranian Buides, who penetrated into the same regions. Although the activities of both sides were more or less anti-Arabic, in territorial issues their interests were conflicting.

The study of medieval Arabic sources leads to a conclusion that the state of Hasanwayhides, based primarily on Kurdish tribes, had developed within the Buide domination and during its flourishing period. It was a short-living traditional unit that existed within another unit and its existence was highly dependent on political and economic relations of both units. Despite the fact that these regions were formally Buide, the local power entirely belonged to the Kurds. The Buides were satisfied with the military assistance provided by the Hasanwayhides, which permitted them to exercise their political influence in the Kurdish regions of Jibal. Contradictions between the dynasty and the Kurdish tribes, as well as other reasons removed the Hasanwayhides from the political scene. In 1015, with Badr's assassination, the Buides, with the exception of some regions (Halwan, Shahrezur), where Kurdish Annazians were established, regained the Hasanwayhide regions.

ՄԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. А.Потадян, Курды в VII-X веках (по арабским источникам), Ереван, 1987, с. 92-93.
2. Ձիրալ - (արար. ջարալ «սար» գոյականի հոգնակի թիվն է) Համադան կենտրոնով արարական խաղիֆայության վարչատարածքային քաժամառմներից էր, որի կազմի մեջ էին մտնում Իրաքի և Իրանի միջև ընկած բնակավայրերն ու քաղաքները: XII դարից Արաբական Իրաքից զանազանվելու համար XII դարից Ձիրալը կոչվեց մահ «Արամական Իրաք» (Իրակ ալ-Արամ): Այդ մասին տես Լը Ստրենզ, Բուդլան ալ-խիլաֆա աշ-ջարկիյա, Բաղդադ, 1954, էջ 220 (արար.): В.В.Бартольд, Соч., VII, М., 1971 г., с. 198-202.
3. 935թ. Գորգանում (Վրկան) և Թարսարիսումում Ձիրարիների դիմառոտայի (928-1042թթ) հիմնադիր Մարդավիչ իրն Ձիրարի սպանությունից հետո նրա վարձկան զորքերի հրամանատարներ դեղմիկ Իրն Բուվայիի (Բուի) երեք եղբայրները Ալին, Հասանը և Ահմադը տիրեցին Արևմտյան Իրանին (Մ. Петрушевский, История Ирана, М., 1971 г., с. 138-139): Դրանով Արևմտյան Իրանում հաստատվեց Բուիների իշխանությունը (935-1055թթ) և սպառնալիքի տակ դրվեց Արքայան արքունիքը: 945թ. դեկտեմբերին Ահմադը կարճակյաց Բաղդադի վրա և հեշտությամբ գրավեց արարական Իրաքը: Սարաֆահադ ալ-Մուսաֆաֆի խալիֆան կարճատև ընդունեց Բուի զորավորին և հրապարակաբար նրան շնորհեց «Ամիր ալ-ումարա» (իշխանաց իշխան) տիտղոսը, ինչպես մահ «Ամիդ ալ-Դաուլա» պատվավոր լակարը՝ կոչումը (Կ. Բորքեման, Թարիխ աշ-շուր ալ-խալաֆիյա, Բեյրութ, 1968, էջ. 245): Նժան լակարներով պարզևատրվեցին մահ Ահմադի մյուս երկու եղբայրները՝ Ալին և Հասանը (Իրն ալ-Ասիր, ալ-Ջամալ ֆիթ-թարիխ, VI, ալ-Կահիրա, 1353, ս. 314): Դրանով քաղաքական ողջ իշխանությունն անցավ բուիներին, որի հետևանքով, փաստորեն, շուրք երկու հարյուր տարի (945-1132թթ) խալիֆայության գոյությունը ձևական բնույթ կրեց: Մահմեդական աշխարհում ճանաչվեց միայն նրա հոգևոր իշխանությունը և իր գոյությունը պահպանելու համար մահ սկսեց բուիներին շտալել պատվավոր տիտղոսներ (Կ. Բորքեման, Թարիխ, ս. 246): Բուիների պետության հիմնական կենտրոնները դարձան Բաղդադը և նրանց մայրաքաղաք Շիրազը:
4. К. Босворт, Нашествия варваров: покаяние тюрок в мусульманском мире. - "Мусульманский мир - 950-1150", М., 1981 г., с.27.
5. Стеини Лен-Пул, Мусульманские династии, СПб, 1899, с. 114; է. Յաճրաճըր, ալ-Ամսար ուս-լ-սալարաթ ալ-հարիմա ֆիթ-թարիխ ալ-խալաֆի, ալ-Կահիրա, 1951, ս. 321:
6. Cl. Cahen, Hasnaway. - "The Encyclopaedia of Islam (EI)", III, London, 1966, p. 258-259; V. Minorsky, Kurdistan and Kurds (EI), II, London, 1927, p. 1137.
7. Մոհամմադ Ամին Ջաբի, Թարիխ ադ-դուալ ուս-լ-իմարաթ ալ-քուրդիյա ֆի-լ-ահդ ալ-խալաֆի, ալ-Կահիրա, 1948 (արար.), ս. 69-89:
8. Ջալիլա Նաջի ալ-Հաշիմի, ալ-Ռոմարա ալ-Հասանվայիիյա ֆի ադ-Դիմաուար ուշ-Շահբեզուր, 348-406. «Մարալաթ ալ-մաջմաա ալ-իլմի ալ-քուրդի», III, I, Բաղդադ, 1975 (արար.), ս. 729-749:
9. Ibn Miskawih; The Experiences of the Notices, Ed. by H.F. Amidroz, II, Oxford, 1921.

10. Abu Shuja' Rudhrwari; *Continuation of the Nations*, Ed. by H.F. Amiroz and D.S. Margolious, III, Oxford, 1921.
11. Իրն ալ-Ձաուզի, Ալ-Մանրազամ ֆի բարիխա ալ-ճուլուք, VII, Հայդարաբադ, 1357 (արար.):
12. ալ-Ասիր, ալ-Ձամնի ֆիր-բարիխա, VI-VII, ալ-Կահիրա, 1353 (արար.):
13. Իրն Խալդուն, Քիրար ալ-Ֆիր աս-ճիսան ալ-ճուրրադա աս-լ-խարար, IV, ալ-Կահիրա, 1284 (արար.):
14. Ձաւիր, ալ-Ճիլադա աս-ճիսան ֆիր-բարիխա, XI, ալ-Կահիրա, 1932 (արար.):
15. Ibn Miskawaihi, II, p. 270-271; Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 37-38, Իրն Խալդուն, IV, էջ 445-446:
16. Սարաֆ-խան Բիլլիսի, Սարաֆ-նամե, I, c. 90.
17. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 101, Իրն Խալդուն, IV, էջ 454, 512-513:
18. Աշխարհագիր Յակոբը գրում է, որ «Սարճազը խոնիրում Համադանի և Խուզեստանի միջև ընկած ամրացված քերի է» (Տես՝ Յակոբ, III, էջ 215): «Սարճախ» ձևով, որը կարծում ենք զրչական սխալ է, համոզվում ենք Աբու Դուլաֆի մոտ: Այն, որտ աշխարհագրի, մի քանի կողմից փոխազդվել է ժայռի վրա: Երա շարադրանքից երևում է, որ այն կառուցվել է Աբու Ալլուք գյուղի մոտ (Абу Дулаф, Вторая часть, с. 25): Եղիտագի հայտնի արևելագետ Լև Սարեմընը նշում է, որ մինչև օրս հայտնի չէ այս քերիի գտնվելու վայրը: Ամենայն հավանականությամբ այն պետք է գտնված լիներ Դինավարի կողքը (Լև Սարեմըն, էջ 224):
19. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 101, Իրն Խալդուն, IV, էջ 454:
20. Մաննի Լեմ-Պուլը դինաստիայի հիմնադրումը թվագրել է մոտավորապես 959թ. (Лем-Пул, Мусульманские династии, с. 114): Ամհիմն է Մ.Ա. Ձարիի կարծիքը, որ իրը իշխանությունը հիմնադրվել է 941թ. Հասանվայիի ռար՝ Հոսեյմի կողմից (Մ.Ա. Ձարի, Թարիխ): Նույն պատմությանը թույլ է տվել պատմարան աս-Սադաֆին՝ իշխանությանը կոչելով ալ-Հոսայնիյա (աս-Սաֆադի, Դուալ ալ-խարամ, I, ս.246): Հայտնի արևելագետ է. Յամրառերն ու իրարցի պատմարան Ձալիլա ալ-Հաշիմին իշխանության հիմնադրումը թվագրել են հիբ. 348 (959/60)թ. (Յամրառեր, էջ 321; Ձալ-Հաշիմի, էջ 729):
21. Ձեյդան, Թարիխ աթ-թամազըն ալ-խալամի, IV, ալ-Կահիրա, 1905, ս.178:
22. Ibn Miskawaihi, v. II, p. 270; Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 37, Իրն Խալդուն, IV, էջ 445, 512-513:
23. Նույն տեղում:
24. Նույն տեղում:
25. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 37:
26. Ibn Miskawaihi, v. II, p. 270.
27. Նույն տեղում:
28. Ibn Miskawaihi, II, p. 270-271; Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 37, Իրն Խալդուն, IV, էջ 445-446:
29. Նույն տեղում:
30. Ibn Miskawaihi, II, p. 273-274; Իրն ալ-Ասիր, h. VII, էջ 37-38, Իրն Խալդուն, h. IV, էջ 446:
31. Սարաֆ-խան Բիլլիսի, Սարաֆ-նամե, I, M., c. 90.
32. Ibn Miskawaihi, II, p. 274: Իրն ալ-Ասիրն ու Իրն Խալդունը խոսում են Աբու-լ-Տարիխին՝ Հասանվայիի վճարած զանաթի մասին, թայց լին նշում ստույգ չափը: Տես՝ Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 38, Իրն Խալդուն, IV, էջ 446:

33. Ibn Miskawaihi, V, II, p. 274.
34. Шараф-хан Бидлис, Шараф-наме, I, М., с. 90.
35. Ibn Miskawaihi, II, p. 361-364.
36. Կ. Բրտրեմյան, էջ 246:
37. Sbu' Ibn Miskawaihi, II, p. 364-366, 371, 375-376.
38. Նույն տեղում:
39. Նույն տեղում, էջ 365-366:
40. Նույն տեղում, էջ. 365, 376: Sbu' մաս Իրն Խալլում, IV, էջ 452:
41. Նույն տեղում, էջ 377-378:
42. Նույն տեղում, էջ 414-415:
43. Նույն տեղում, էջ 415:
44. Նույն տեղում, էջ 415: Նաև Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 101, Իրն Խալլում, IV, էջ. 454, 513:
45. Նույն տեղում:
46. Ibn Miskawaihi, II, p. 415-416, Abu Shuja Rudrawari, III, p. 9-10: Sbu մաս Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 102, Իրն Խալլում, IV, էջ. 513-514:
47. Նույն տեղում: Sbu' Cl. Cahen, Hasnawayh, p. 258.
48. Իրն ալ-Ջաուզի, VII, էջ 271:
49. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 274:
50. Шараф-хан Бидлис, Шараф-наме, I, с. 91.
51. Abu Shuja Rudrawari, III, p. 9: Sbu' Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 112:
52. Նույն տեղում, էջ 11-12: Sbu' Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 104, Իրն Խալլում, IV, էջ. 513-514:
53. Իրն Ջաաիր, XI, Կահիրե, 1932 թ., էջ 354, Իրն ալ-Ջաուզի, VII, էջ 272:
54. Նույն տեղում: Sbu' Abu Shuja Rudrawari, III, p. 287-291.
55. Կ. Բրտրեմյան, էջ 246:
56. Իրն Խալլում, IV, էջ 514:
57. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 119:
58. Նույն տեղում, էջ 120:
59. Sbu' Abu Shuja Rudrawari, III, p. 139-140; Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 132; Իրն Խալլում, IV, էջ 514:
60. Նույն տեղում:
61. Նույն տեղում:
62. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 139:
63. Cl. Cahen, Hasnawayh, p. 258:
64. Abu Shuja Rudrawari, p. 310:
65. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 229:
66. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 232-233; Իրն Խալլում, IV, էջ. 514-515:
67. Նույն տեղում:
68. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ 233-234:
69. Նույն տեղում, էջ. 234, 237-238:
70. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ. 247-248, Իրն Խալլում, IV, էջ. 515-516:
71. Նույն տեղում:
72. Իրն Խալլում, IV, էջ. 515-516: Sbu մաս Իրն ալ-Ջաուզի, VII, էջ 273:
73. Քաաբի բոզարկած զամմերն առաջին անգամ հրատարակվել են եվրոպացի արևելագետ-զամմագետ Գ. Մալլի կողմից: Sbu' Cl. Cahen, Hasnawayh, EI, III, p. 258:

74. Իբն ալ-Ասիր, VII, էջ 271, Իբն Խալլան, IV, էջ 516:
75. Նույն տեղում:
76. Նույն տեղում, էջ 273:
77. Նույն տեղում, էջ 272-274:
78. Նույն տեղում:
79. Նույն տեղում, էջ 280: Տես նաև՝ Իբն Խալլան, IV, էջ 516-517:
80. Սարաֆ-ան Բադլիսի, Սարաֆ-նամե, I, c. 92:
81. Abu Shuja Rudhrawari, III, pp. 278-291, 297-299; Իբն ալ-Ասիր, VII, էջ 104; Իբն Խալլան, IV, էջ 514; Իբն Թադրիբիբի, IV, էջ 169, Իբն Քասիր, XI, էջ 353-354, Իբն ալ-Ջաուզի, VII, էջ 271-272:
82. Նույն տեղում:
83. Նույն տեղում:
84. Abu Shuja Rudhrawari, III, p. 288:
85. Նույն տեղում:
86. Նույն տեղում, էջ 290:
87. Իբն Քասիր, XI, էջ 354, Իբն ալ-Ասիր, VII, էջ 272:
88. Նույն տեղում:
89. Այդ մասին տես՝ Manoochehr Sotoodeh, Drei Kufische Inschriften aus Iran, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, - 125,2,1975, S.315:
90. Նույն տեղում:
91. Նույն տեղում, էջ 335-336:
92. Նույն տեղում, էջ 316:
93. Abu Shuja* Rudhrawari, III, p. 287; Իբն ալ-Ասիր, VII, էջ 271-272, Իբն Քասիր, XI, էջ 353-354, Իբն Թադրիբիբի, IV, էջ 169, 255, ալ-Համրալի, Շաքարաթ ազ-զախար, III, ս.137: Այս կապակցությամբ Ջաուզին գրում է. «Յուրաքանչյուր տարի Բաղդը 1000 դինար էր հատկացնում, որպեսզի 20 մարդ ուխտագնացության (հաջ) գնար իր մոր և Ադուդ ալ-Նատուլայի փոխարեն, քանի որ նա էր (իմա՝ Ադուդ ալ-Նատուլան-Ա. Փ.) պատմառ դարձել նրա իշխանության գլուխ անցնելու: Յուրաքանչյուր ուրբաթ նա չքավորներին և այրիներին, իբրև սաղակա (քարեզործական նվիրատվություն), տալիս էր 10000 դիրհեմ: Յուրաքանչյուր տարի նա ծախսում էր 3000 դինար, որպեսզի Համադյանի և Բաղդադի կոչակարները կոչիկ պատրաստեն հաջ մեկնողների համար: Ամեն ամիս Բաղդը ծախսում էր 20000 դիրհեմ մուսաֆիրին սավանելու վրա: Յուրաքանչյուր ամիս նա ծախսում էր 20000 դիրհեմ կամուրջներ կառուցելու վրա: Իր տաղածքներում նա կառուցեց 3000 մզկիթ և իրանաճառով օտարերկրացիների համար...Յուրաքանչյուր տարի Բաղդը 100000 դինար էր ուղարկում ալ-Հարամայնի (այսինքն, երկու սրբավայրերի՝ Մեքքայի և Մեդինայի - Ա.Փ.) քնակության ողորմությունների, ճամապարհների պաշտպանության և այլ կարիքների համար: Նա գումարներ էր նվիրաբերում ազազանների կառուցմանը, ջրերի մարքմանը, ճամապարհին սմնողի հայրայրմանը, քնակությանը հրահանգելով կատարել այդ ամենը: Նա ալ-Հարամայն (երկու սրբավայրեր), Քուբա և Բաղդադ գումարներ էր ուղարկում՝ վերակացումներին, ֆակիհներին, գրակարդացներին, աղյուսներին և աղոթատների սպասավորներին բաժանելու համար: Երբ նա վախճանվեց, այդ ամենին վերջ տրվեց, և դա ազդեց նրա ընտանիքի վիճակի վրա, ուխտագնացությունը դադարեց: Բաղդը շատ էր աղքատ և փառաքանում Աստուռն...» (Իբն ալ-

Տատուի, VII, էջ. 271-272): Բացի այդ, 385թ. (995 թ.), շուրջ 20 տարի, Բաղդադ կանոնավոր անեն տաքի հսկայական գումարներ էր ուղարկում աֆազակապետերին՝ ուխտագնացներին չվնասելու և յթալանելու համար (Abu Shuja' Rudhrawari, III, p. 287; Իրն ալ-Տատուի, VII, էջ. 271-272, Իրն Ջասիր, XI, էջ. 353-354, Իրն Թադրիքիքի, IV, էջ. 169, 255, ալ-Հանքալ, Շազարաթ ազ-զահար, III, ս.137):

94. Այդ մասին ավելի մանրամասն տես՝ А. Погодин, Кураги, с.66-73: Նույնի՝ Իսլամի տարածումը քրդերի մեջ VII-Xդդ. (ըստ արաբական աղբյուրների).- Մերձագոր և Միջին Արևելյան երկրներ և ժողովուրդներ, VIII, եր., 1985, էջ. 156-173:

95. Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ. 193-195; Իրն Խալիդուն, IV, էջ. 514; IIIարժ-ԽԽ ԵՎԼՈՍԽ, IIIարժ-ՌԱՍԵ, I, ս. 91; Իրն ալ-Ասիր, VII, էջ. 271, Իրն Ջասիր, XI, էջ. 353, ալ-Հանքալ, Շազարաթ, III, էջ. 173:

96. Նույն տեղում:

97. Իրն Ջասիր, XI, էջ. 353:

ЭДУАРД ХУРШУДЯН
НУНЕ АКОПЯН

САСАНИДСКИЙ ЗОЛОТОЙ ПЕРСТЕНЬ С ГЕММОЙ НА ДРЕВНЕАРМЯНСКОМ (V-VII вв.)

В пределах города Еревана во время строительства жилых высотных зданий по улице Церетели в фундаменте сооружения случайно был найден небольшой клад. Среди прочих предметов клада находилось очень редкое золотое кольцо с геммой¹. Вес кольца 17.8 гр., диаметр кольца - 19 мм, ширина стенки (около гнезда) 0.9 мм, высота - 0.5 мм. Размеры камня - 0.9×0.7 мм.

Перстень имеет высокое и круглое гнездо с округленными по направлению к гнезду выпуклыми и монолитными стенками². Камень - кобошон³, вправленный в оправу, исполнен из граната⁴. О разных видах красных камней (арм. *lal, karkeban, kar'juis*) армянские средневековые авторы сообщают интересные сведения: *լալից շիֆիլից փիրիփի-ւրի յարիփիտիտիւր լիւրիւրի*⁵. Камень средней прозрачности и блеска. На камне-гемме в штриховой манере выгравирована птица (предположительно фазан) направо, держащая в клюве ветку. Изображение придает особую красоту камню. Птица исполнена - закрытыми крыльями, широко открытый и украшенный перьями хвост, с высоко откинутой головой, на голове имеет ленту-повязку "символ доблести, чести". Изображенная птица - один из любимых мотивов сасанидской сфрагистики. Гемма-кобошон по своей красоте не уступает так называемым сасанидским геммам и имеет с ними много общего⁶.

Перстни являются самым распространенным видом украшений. Они известны с незапамятных времен и используются до сих пор. Как самое распространенное изделие, его носили представители различных слоев общества согласно своему положению и возможностям. У восточных народов перстень олицетворял высшую власть. Вот, что писал по этому поводу знаменитый персидский астроном и поэт Омар Хайям: "Перстень - украшение очень хорошее, и на пальце - подобающее. Вельможи говорят: "не человек тот, у кого нет перстня". А первый, кто сделал перстень и надел на палец, был Джемшид. И говорят, что палец вельможи без перстня - все равно, что /армия?!/ без знамени. Перстень на пальце, словно пояс на талии, а подпоясанная талия - лучше. Перстень на пальце вельмож был признаком мужественности полной, и мудрости великой и /был/ надежным амулетом... Письмо вельможи без печати - от слабости разума и нечистых помыслов, а сокровищница без печати - от пренебрежения и неосторожности... Все украшения, которые есть у людей, иногда нужно носить, иногда - не нужно, и лишь перстень подобает носить всегда"⁷.

В армянской действительности ношение перстня также пользовалось большой честью и уважением и имело глубокий смысл. Согласно Ст. Орбеляну, великая княгиня Сюникская Супа область Вайоц Дзор величала перстнем, а построенную в Гидеванке церковь - камнем: Մտտանի իր անակն Վայոց ձոր, շինեցի գառ եվ եղի անկնի ի վերայ⁸. Перстень также олицетворял высшую мирскую власть и означал "знак царской власти": և հանելազուն անախի տայ գնառանի ի ձեռս Աշտուղ եվ տիրեցուցանել սեպանկան ժառանգութեանն համդերն ճոխարեանք⁹ или և կերելի բազանքն արքունի մտտանեալ¹⁰. Помимо царей перстни-печати имели крупные феодалы и князья: և արարելի մանակ իշխանին Մոնեաց Վանական իրով մտտանեալ հրամայէր մանականի անել եվ ալ անեմայնի տազ տանուտեղացն Հայոց, եվ կերելի գնառականին իրարանյիր արար մտտանեալ¹¹. Печати-перстни носили также дворяне: և գրելի գառ անեմայն բանի հաստատայ եւ կերելի մախ մտտանեալ իշխանին Մոնեաց Վանական եւ արար մտտանեօր եւ անազ սեպանցի¹².

Перстень также олицетворял высшую духовную власть. Согласно армянского церковного уложения, перстень для церковных иерархов имел значение степенства и знака первенства. Право ношения перстни-печати имели высшие иерархи духовного клира - католикосы: և եր մտտանեալ մտտանեալ արքայն Գրիգորի եւ արքայն Սահակայ, արար եւ մեծի նախարարութին եւ Կոմիտասայ՝ ոչ համարականեալ բանեալ գառ, եւ եւ գիր եւ կերելի ի վերայ նրա— "(Тело) ее было запечатано перстнем святого Григория и святого Саака. Великий патриарх Комитас, не осмелившись раскрыть его, также приложил к нему свой перстень"¹³, епископы: և նա

Բարձրէն Հայոց կարողիլնս և աննայնի նախկարտմեր ... գրեցար նայնիս
 և պարսկերէն և կըրեցաւ մերով մատաննս¹⁴.

Согласно церковному уставу, католикомы перстень носили на безымянном пальце правой руки: և դիր գմատանիին, ... ի մատին տրոյ ձեռնի մերոյ, որով կըրեալ գրար անանս մեր¹⁵, а епископы - на мизинце.

О печатях интересные сведения сохранились в пехлевийских и арабских источниках. Так, например, "Сасанидский судебник" сообщает, что в эпоху Сасанидов печати финансовых чиновников (радов) и мобедов впервые были введены при шаханшахе Перозе, сыне Кавада (459-484), а печати судей (dādwār) были введены специальным указом Хосрова I, сына Кавада (531-579)¹⁶. Арабский историк ал-Балазури сообщает, что у сасанидского шаханшаха имелись специальные печати для тайной канцелярии, для почты, для закрепления актов о дарении земель и т.д.¹⁷. Согласно другому историку X века ал-Джахшпийари у основателя сасанидской державы Ардашира I было четыре печати: для военных приказов (где было вырезано слово "выдержка"), для распоряжений, связанных с налогами, финансами и строительством (где было вырезано слово "подтверждение"), для почты (со словом "последность") и для судебных дел (со словом "справедливость")¹⁸.

Рис. Армянская надпись на гемме

По краю геммы-кобошона выгравирована армянская надпись. На уровне 18 часов на поверхности геммы имеется изображение крестика, которая выполняет несколько функций: а) является разделителем между началом и концом надписи, б) придает предмету принадлежностное к христианству значение, в) является идеограммой для армянского слова "крест" - [աշ].

Надпись начинается на уровне 18 часов, слева от крестика: Ս[Ի]ԳՆՈՒԹԻՒՆ¹⁹ ԻՆՉ Ի²⁰ + [աշ] "Помощь²¹ моя от Креста".

Относительно поклонения кресту уложение Армянской Ортодоксальной церкви гласит: Միս իս ւսարելական կարգերի ճշմարտութեան անխախտ պահպանելու համար շեշտում է: որ մինչև անգամ խաչը ոչ թէ նիրազ մնի ճշմանկորթան, այլ իւր սրբազործեալ հոգևոր զօրութեամբ ըստ նախատիպին. «պաշտօնն և երկրպագութիւն մատուցի ի սմա անբաժանելի». վասն զի աստուծային զօրութիւնն օրհնութեամբ և օծմամբ ներկայ է իւր պատկերի յ իւր անուան մեջ: Որեւնն երկրպագում են միմիայն Քրիստոսի խաչը և տէրուական պատկերներն կենդանագիրը, որանց օրհնվելով և օծվելով աստվածային զօրութիւնն յ շնորհ է իջնում հաշտացեալների մեջ...²².

Надпись на гемме отчасти напоминает один из способов обращения к Господу в Псалмах Давида: Ողորմիս ինձ տէր "Помилуй меня Господи".²³

Как правило, надписи на геммах высекались зеркально (обратное изображение). В этом заключалась трудность этого трудоемкого процесса. Особенно трудно было резчикам, по-видимому, высекать надписи на мини-атюрной поверхности камня, каким, например, является исследуемый камешек-гемма. В нашем случае мы имеем правильное изображение надписи. Такие случаи не редки для сасанидской глиптики и для предметов сфрагистики "сасанидского круга" вообще²⁴.

Исходя из того, что печати по своему функциональному предназначению бывают двух видов: официальные и личные, мы можем предположить, что исследуемая нами гемма является личной печатью. Как правило, на официальных печатях изображаются "ишаны" - для гражданских чиновников, военных и пр. и большие кресты - для религиозных иерархов. Личные печати обычно содержат изображения различных животных, человеческих фигур, бюстов и т.д.²⁵.

По существу перед нами уникальный перстень с древнеармянской надписью. Насколько мы можем судить по научной литературе на сегодняшний день это единственный экземпляр сасанидского перстня с камешек-геммой на древнеармянском языке.

Возвращаясь к надписи выгравированной на гемме можно сказать, что она исполнена письмом *еркатагир* ("железное письмо"), которое считается зинграфическим письмом и отличается от других систем своей монументальностью. Это письмо писалось (гравировалось) при помощи резца-пуансона. Письмо *еркатагир* является письмом прописным (унициальным), раздельным и крупным. *Еркатагир* встречается двух видов: *округлый еркатагир* - называемый также "месроповским" и *прямолинейный еркатагир* - называемый также средним еркатагиром или "грчагиром" (письменным пером). В нашем случае мы имеем дело с округлым еркатагиром, который характеризуется контрастом толстых вертикальных основных и тонких соединительных штрихов, которые

связываются друг с другом по дуге и, плавным скругленным переходом²⁴.

Древнейшие эпиграфические надписи на древнеармянском языке высечены одна - на Текорском храме, а другая бала обнаружена совсем недавно в Сионе. Они датируются V веком. Помимо них также имеется один фрагмент того же времени. К VI веку относится мозаичная надпись в Иерусалиме и могильные надписи в Двине. Особенно богат эпиграфическим материалом VII век²⁵. Если сравнить формы букв надписи на гемме, с начертаниями букв первых древнеармянских эпиграфических памятников V-VI вв. (надписи из Текора, Сиона и др.), то между ними можно заметить большую схожесть²⁶. Исходя из этого можно датировать гемму с надписью V-VII вв. н.э. Помимо сравнительного анализа букв древнеармянского алфавита, в пользу такой датировки геммы выступают: а) форма кольца и ее особенности (об этом см. выше); б) гемма и ее особенности; в) изображение птицы и крестика²⁷; г) аналогичные предметы с подобной датировкой.

Гемма является важным источником для изучения истории ранне-средневековой Армении, культуры Армении в сасанидский и постсасанидский периоды (или марзпанский и постмарзпанский периоды), для изучения армянской палеографии, филологии и лингвистики. Этот род синхронных источников имеет большое значение. На сегодняшний день нам известно очень мало об армянской сфрагистике указанного периода и поэтому мы не в состоянии точно датировать имеющиеся печати²⁸.

Как аналог для предметов, происходящих из Армении, следует привести найденный в ходе раскопок Двина маленький золотой равнокрылый крестик с ушком (ГМИА, инв. N1208, вес 18.30 гр.)²⁹. Посреди крестика имеется оправа, в которой закреплена гемма светло-фиолетового цвета (вероятно, одна из разновидностей шпинели, Э.Х.) с изображением орла. Издатели крестика относят его к предметам сасанидского искусства и датируют его VII в., что в свою очередь, имеет множество параллелей в орнаментах памятников архитектуры V-VII вв. Ереву́йка, Касаха, Агараха, Арчича и т.д.³⁰. Как нам кажется, учитывая вышеуказанные аргументы связанные с датировкой предметов этого периода, неправомерно было бы (если однако этому не препятствует датировка археологического пласта, в котором найден золотой крестик) датировать золотой крестик из Двина VII веком. Скорее всего можно было бы предложить датировать крестик с геммой V-VII вв., как это мы предлагаем и для кольца с геммой.

Для Армении и вообще для традиционно христианских стран, входящих в состав Сасанидской державы, а также для христианских общин, проживающих на территории Ирана, типичным является изображение креста - символа христианской веры в глиптике³¹. Так, печати с изображением креста кроме нашего кольца с геммой, из Двина известно 7

булл, а также 2 геммы – одна из Двина, а вторая из коллекции № 125 ГМИА. Одна из булл датируется IX в. (см. Калантарян 1982, 37), а остальные, в том числе и геммы, датируются VI-VII вв. н.э.

Армянский историк Лазар Парбеци свидетельствует, что перстень Григория Просветителя имел изображение креста: "...և դիր գիշիւմիմի, գգիւմ յաշի՛ն ք..." "...и наденъ перстень с изображением твоего креста" (Փարսեգի, I, Բ, էջ.131). Армянские источники также содержат интересные сведения о перстнях церковных иерархов (католикосов, патриархов, епископов и пр.) армяно-григорианской церкви. В связи с этим считаем уместным привести геммы сасанидского времени принадлежность иерархам различных христианских конфессий (сирийской³⁴, албанской и т.д.):

1. Печать "*Католикоса Албании и Баласагана*": ср.-перс. 'l'b'n W blsg'n k'tlkws - Albān ud Balasagān Katalikōs (s.BN 7.5 (fig.1) из коллекции Национальной Библиотеки, Париж)³⁵.

2. Печать "*Священника Маркиона*": ср. mḡquwn qḡyḡ' - Markiōn qayḡā (s. BM 119 661/NF 1, из коллекции Британского Музея)³⁶.

3. Печать "*Священника Ишо/Иисуса*": ср. yḡw' qḡyḡ' - Yaḡui qayḡā (n° 2.3/10.15 (fig.2) из частной коллекции Мохосена Фоуруги)³⁷.

4. Печать "*Диакона Абдаллаха (Раб Божий)*": ср. 'bdh ḡ-'lh'-mīmīn'Abdeh-de Alaha maḡmaḡana (Bivar 1969, p.16, из коллекции Британского Музея).

5. Печать "*Митрополита Баба*": b'b'y mtr'n - Babay Matrān (Gignoux 1977, *Studia Iranica*, 6, p.164, из коллекции Азизбеоглу).

SUMMARY

THE SASSANIAN GOLDEN RING WITH AN OLD ARMENIAN INSCRIPTION (V-VII AD)

In the article it goes about a unique golden ring of Sassanian time with an Old Armenian inscription. The inscription on the gem states: ՄԻՆԻՄԻՅԻՆ ԻՆՉ Ի +[uawt] "My help from a cross".

ПРИМЕЧАНИЯ

1. У перстня было несколько хозяев: первым был некто Вагинак, затем его владельцем стал Д.Лазарян, который предоставил нам необходимые сведения о перстне.

2. По способу изготовления (монокристаллическое литье) и манере исполнения перстень имеет множество аналогов, найденных в синхронных памятниках как на территории Армении, так и в соседних странах (Иран, Грузия, Центральная Азия и т.д.). Так, например, в Британском Музее хранится серебряное кольцо (КА 1, 119461) с камнем из граната-альмазда, исполненным в форме коболона. На гемме изображен скорпион налево, а также звезда и крест (A.D.H. Bivar, *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Stamp. Seals. II. The Sassanian Dynasty. London 1969, 105*). Ср. также Государственный Музей Истории Армении (ГМИА), отдел археологии, № 222; К.И. Рамнишвили. Сасанидские геммы Грузии. Тбилиси, 1979, табл. IX 4.12, X 38, 39, 44, 45. Ср. также золотое кольцо с аметистом из коллекции Гос. Эрмитажа. (*History of civilizations of Central Asia. Vol. III. The crossroads of civilizations. A.D. 250 to 750. UNESCO 1996, p. 73, fig. 20*).

3. Формы камней до некоторой степени зависят от породы. Так, например, характерная для некоторых сасанидских гемм форма выпуклого с лицевой стороны и вогнутого с оборота коболона чаще всего придавалась гранатам. Ал-Бируни пишет: "На оборотной стороне его вышлифовывается ямка, чтобы светился сквозь него подкладка, а без ямки этого не происходит. Лишь когда он бывает предельно чистым и алажным, наподобие жемчугу, тогда он просвечивает и при гладком основании" (А.Я. Борисов, В.Г. Луконин. Сасанидские геммы. Л., 1963, с. 47, 135).

4. Согласно сообщениям ал-Бируни, камни классифицировались по цвету и подразделялись на две группы: камни "подобные жемчугу", и камни "подобные изумруду". Наиболее ценными считались камни красных тонов. Эти сведения, сообщаемые ал-Бируни полностью соответствуют описаниям драгоценных камней-печатей сасанидских шаханшахов, содержащихся в сочинениях ал-Масуди и Омара Хайяма (Masoudi. *Les Praires d'or. Texte par Barbier de Meynard. Paris, 1865, t. II, 204, 228; Omayr Khayyam. Nowruz Namah. Persian Text. Ed. M. Minovi, Tehran, 1933, 26-29*). Так, упоминаемые у ал-Масуди печати исполнены из красного гиадрита (араб. *yāqūt a' ṣar*), розового гиадрита (араб. *yāqūt shawāṭif*) и гивцинта Бахраман (араб. *yāqūt bahramān*) (Muruj al-dhahab, II, 48). По-видимому этим камням соответствуют следующие виды минералов: гранат, шпинель и рубин. Известно, что из указанных выше камней рубин обладает наиболее твердой минералогической структурой, что вызывает многие трудности во время его обработки и гравировки. Однако, как считают некоторые исследователи, это обстоятельство не означает, что сасанидские ремесленники не могли работать с рубином (см., например, Bivar 1969, 33). Благодаря тому, что ювелиры под все без исключения вставки подкладывали покрытую красным лаком фольгу или просто красную краску, то почти всегда шпинель выглядел как рубин (А.А. Иванов, В.Г. Луконин, Л.С. Смысова. Ювелирные изделия

Востока. Коллекция Особой кладовой отдела Востока Государственного Эрмитажа. Древний, средневековый периоды. М., 1984, с. 51). Вместе с этим следует отметить, что до сих пор не известны предметы сасанидской глиптики, исполненные из рубина. Не встречаются также печати, высеченные из шпинели (Bivar 1969, 34). Если исключить эти два вида камней, то остается третий - предположительно "Балаш рубин" известный в средние века как al-la'al al-Bada'isi, упоминаемый у ал-Бируни (Kitab al-jamahir fi ma'rifat al-jawahir, 81), который добывался в сев.-вост. Афганистане.

Камнями разных пород, вставленным в перстни, предавалась мистическая сила и способность влиять на судьбы людей (Интересные сведения о свойствах драгоценных камней см. К.П.Патканов. Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян в XVII веке. - Труды Восточного Отделения Русского Археологического Общества. - Ч. XVII, СПб, 1874, сс. 1-92; М.Г.Джяншиян. Драгоценные камни, их названия и свойства. - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 24, Тифлис, 1891, сс. 1-72).

5. Չրիզը Կարիկացի. Տաշիր և զանձնը, երևան, 1981, էջ 125.

6. Гемма на кольце с изображением птицы (фазана?) принадлежит к предметам "сасанидского искусства" или "сасанидского круга". В различных музейных собраниях хранится десятки, сотни экземпляров подобных ювелирных изделий. См., например, предметы из коллекции Британского Музея: HA 1-6, p. 98.- A.D.H.Bivar. Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Stamp Seals. II. The Sassanid Dynasty. London, 1969, а также из собрания Гос. Эрмитажа: А.Я. Борисов, В.Г. Луконин. Сасанидские геммы. Л., 1963, рис. 432, 556, 586, 593.

7. См. Борисов-Луконин. ук. соч., сс. 9-10.

8. Պատմորին նախնիին Միսական արարեալ Մտնվանոսի Օրբելան Արքեպ. Միսեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 202.

9. Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմորին տանն Արծրունեաց, Ս.Պետերբուրգ, 1887, էջ 445.

10. Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ Պատմորին Աղմուսնից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 89.

11. Կազարայ Փարսեցոյ Պատմորին Հայոց ել թուջ առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 121-122.

12. ibid, c. 132.

13. Յովնաննու կարգելեալի Դրախտանկերոցոյ Պատմորին Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 74-75. Иованнос Драсханакертци. История Армении. Ер., 1986, с.83 (русс. пер.).

14. Չիքը րիզը, Թիֆլիս, 1910, էջ 47.

15. Արքեպ. Օրծանյան, ծխական բարարան, երևան, 1991, էջ 101; Հայոց նկնղեցին եւ իր պատմորինը, վարդապետորինը, արարողորինը եւ ներկայորինը, Կ.Պոլիս, 1911, էջ 200.

16. См. А.Г.Периханян. Сасанидский судейник. Ер., 1973, сс. 228, 233, 270.

17. См. Al-Beladzei. Liber expugnatione regionum. Ed. M.J.de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866, p. 464.

18. См. Das Kitab al-Wuzara' wa-l-kutub al-'Ashfiyari. Hrg. von H.M.Éik. Bibliothek arabischer Historiker und Geographen, t.I, Leipzig, 1926, S.3.

19. В древнеармянском графема [O] появилась только в XII веке. До этого фонему [O] передавали при помощи графического приема – сочетания AW-Մ. Ср., например, как на этот счет указывает "Nog Bargirk' Najkazean levi": Օզի, Յոզի то же самое с написанием ՄՉԸ "помощь" (1837=1981, т. 2, с. 1020). Перед согласной буквой сочетание [aw] произносится как [o] и поэтому занимает место буквы [o], например, ազնի, արհիհի, արէկր и т.д. Здесь уместно отметить, что в среднеперсидском долгое [O] также передается при помощи графического приема 'w=AW, например, 'whmzd > Öhtmazd "Ахура Mazda", см. Gignoux 1986. В нашей надписи буква wjan /N/ опущена или в результате ошибки ձարալ salami резчика или из-за нехватки места на поверхности камня.

20. Здесь предлог ի [i] выражает форму аблатива.

21. Армянские словари для слова ազնիրիւն дают следующие значения: "помощь, вспоможение, подмога, пособие, вспомоществование, покров, подпора, заступание, защита, содействие, содействие, содействие, подкрепление, способ", см. Մշակույթի և հասարակական գիտությունների ակադեմիա (1838 = 1987), հ. Բ, էջ. 501.

22. См. Արշակ Տեր Միկիելյան. Հայաստանի մասին Մարտիկի երգի Քրիստոսի խոսքի. Տիգրիս, 1900, էջ 524.

23. Գիրք Մազնիսից Դավիթ, Չիբիկյանց Լևո, Երևանում, 1988, էջ 27, ազնիւն Դ, էջ 28, ազնիւն 6, էջ 67, ազնիւն ՇԹ.

24. Учитывая то обстоятельство, что исследуемый предмет относится к изделиям "сасанидского крута", а также по причине скудости сведений об армянской гниптке V-VII вв. мы для своих умозаключений будем обращаться к данным сасанидской гниптки.

25. См. Ph.Gignoux. Typologie des inscriptions sur sceau sasanides.- ZDMG, Supplement, XX. Deutscher Orientalistentag 1977 in Erlangen, pp. 354-359.

26. См. Матенадаран. Сокровища книжного искусства в собраниях СССР. Т.1. Армянская рукописная книга VI-XIV вв. М., 1991, сс. 10-11.

27. См. А.А.Манучарян. Текорская надпись и первоначальные формы буквы армянского алфавита по эпиграфическим материалам. - Эпиграфика Востока, т. XX, 1971, с. 53.

28. Ср. Манучарян, ук. соч. рис. 3-4, сс. 56-57.

29. Крест в разных частях Римской Империи был неодинаковой формы. Иногда просто в форме вертикального бруса, иногда два бруса, сложенных подобие знака + (сгук decussata, позже бургундский) и т.д. Около второй половины II в. н.э. к этой фигуре (или греческой букве!) стали присоединять букву I, или продольную черту, ставя ее посредине +. Некоторые считают этот знак монограммой имени Иисуса Христа. Позднее, вместо I, по середине креста (+) стали ставить букву P (вторую букву имени Христос). Эту монограмму можно было встречать на памятниках III в. и последующих веков. Около 355 г. в ней стали опускать крест (+), а потом начали вставлять в нее равнокрылый крест греческой формы креста (+) с опущением буквы P. См. Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауза и И.А.Ефрона. Т.XVI⁹, СПб, 1895, сс. 654-656.

30. Так же обстоит дело с сасанидскими печатями. Несмотря на свою массовость, тем не менее, те же проблемы характерны и для сасанидской сфрагисти-

ки. Так, до сих пор поднесасанидские печати датируются с точностью V-VII вв. н.э.

31. Н.Г. Аюбян. Художественный металл средневековой Армении IX-XIII вв. - Археологические памятники Армении. 10. Средневековые памятники. Вып. III, Ер., 1981, с. 32, Табл. IV (1).

32. См. например. Վ.Մախաչարյան. Դժին քաղաքը և քրիստոնեությունը, Եր., 1952, էջ. 176; Մ.Մախաչարյան. Դժինի IV-VIII դդ. նյութական մշակույթը, Եր., 1970, էջ.19.

33. Сасанидские геммы с изображениями креста можно подразделить на два класса: а) геммы, принадлежащие христианским поданным сасанидского царя. Они не носят на себе никаких специфических зороастрийских признаков - вместо обычных для зороастрийцев звезды и полумесяца изображен крест; б) геммы с маленькими знаками креста, не принадлежащие к христианству. Здесь кресты играют роль магических и астральных знаков, уничтожающих дурное, с точки зрения христиан, влияние зороастрийских изображений; в) геммы с изображением знаков креста, принадлежащие зороастрийцам. Здесь они также выступают в качестве астральных знаков. Следует также упомянуть, что на некоторых сасанидских монетах (например, на монете Пероза, из собрания ГМИА - Э.Х.), у подставки алтаря огня, также изображены знаки напоминающие крест. А.Я. Борисов. Об одной группе Сасанидских резных камней. - Гос. Эрмитаж. Труды Отдела истории и культуры и искусства Востока. I. Л., 1939, сс. 235-243; Ph. Gignoux. Sceaux Chrétiens D'Époque Sasanides. - *Iranica Antiqua*, vol. XV, 1980, pp. 299-314, Pl.I; J.A. Lerner. Christian seals of the Sasanian Period, *Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul*, 1977; Sh.Shaked. Jewish and Christian seals of the Sasanian Period. - In: *Studies in memory of Gaston Wiet*. Ed. by M.Rosen-Ayalon, Jerusalem 1977, pp. 17-31.

34. В эпоху Сасанидов были периоды, когда армянскую церковь возглавляли сирийские церковные иерархи. Дело в том, что когда тот или иной армянский католикос соперничал с нахарарами, то последние просили сасанидского царя царей сместить его и назначить нового. Царь царей исполнял желания армянских феодалов и на место провинившегося католикоса посылал представителя сирийской церкви. Этот факт, по-видимому, можно объяснить сравнительной лояльностью и преданностью последних по отношению к сасанидскому двору. Так, например, Лазар Парбеци сообщает, что по просьбе нахараров сасанидский царь Бахрам (Варахран V) посылает на должность католикоса сначала некоего Бркишо, который имел сирийское происхождение. Но вскоре его смещают по причине "не соответствия его жизни и поведения с правилами нашего (т.е. армян) мира" и царь снова присылает другого иерарха сирийского происхождения - Шамуеля, которого тоже вскоре отзывают, см. Վաղարշ Փարբեցու Պատմության Հայտն, Քրիստոնեական Մշակույթի Գրք. 1982, էջ 60-61. На факт участия сирийцев в экономической и религиозной жизни Армении может, по-видимому, указывать также находки двинских булл с сирийскими надписями. Всего известно три буллы с сирийскими надписями - на одной из них (табл. XV, 1) имеется печать с изображением креста с краткой сирийской надписью. К сожалению, надпись не поддается расшифровке, на другой

(№2197/313) оттиснуты две печати также сирийского происхождения из которых одна - печать со знаком креста (табл. III, 22, 28), с отдельными буквами сирийского письма, на второй - (№9) изображена пальма со стреловидным знаком рядом. По своей форме и изображению печать также принадлежит к группе сирийских. См. А.Калентьян. Раннесредневековые буллы из Дашна. Археология Армении. Вып. 5. Ер., 1982.

35. Ph.Gignoux. Sceaux Chrétiens d'époque sassanides. - *Iranica Antiqua*, vol. XV, 1980, pp. 305-306.

36. *ibid*, p. 306.

37. *ibid*, p. 306.

**ՆՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՄԵԿՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒՄ**

Ուրարտուի պատմության և քանասիրության ուսումնասիրությունը ամ-
ցած ավելի քան մեկ հարյուրամյակի ընթացքում հսկայական առաջընթաց է
ապրել: Համառ աշխատանք է ձեռնարկվել հենց սկզբից հայտնի սեպագիր
արձանագրությունների ընթերցումների և մեկնաբանությունների քննադատա-
նում, շարունակվել են հետազոտվել նաև հետազայում աստիճանաբար
հայտնաբերված նյութերը: Այդ հետազոտությունների արդյունքները ամ-
փոփվել են անգլիացի արևելագետ Ա.Սեյսի, Վենետիկի Միխայրյան միա-
բանությունից Հ.Սամոյալյանի, գերմանացի Կ.Ֆ.Լեման-Հաուստի, վրացի
Գ.Ա.Սելիշվիլու և ավստրիացի Ֆ.Վ.Քյոնիգի հրատարակած արձանագ-
րությունների դիվաններում:

Հիշյալ դիվաններում և բազում այլ աշխատություններում, ցավոք, հան-
դիպում են նաև ոչ քիչ, երբեմն էլ քափակ կուպիտ, վրիպումներ՝ սեպագիր
տեքստերի սխալ ըմբերցումներ, անհանդիչ մեկնաբանություններ, քերա-
կանական քննության փաստերի բյուր ընկալումներ: Քիչ չեն նաև գրագիրների
անճշտությունները: Այդ կարգի մի շարք խնդրաբարությունների ճշգրտումները
պարբերաբար ներկայացրել ենք Հայաստանում, Ռուսաստանում, Վրաս-
տանում և Եվրոպայի մի քանի երկրներում հրատարակված հետազոտու-
թյուններում: Որոշ փաստեր էլ հակիրճ տեղ են գտել ներկայումս հրատարա-
կության պատրաստվող ուրարտական արձանագրությունների մեր մեր դի-
վանում:

Այս կապակցությամբ եհարժամ է ակամավոր արևելագետ ակադեմի-
կոս Վ.Վ.Ստրովի համոզմունքը այն մասին, որ Հին Արևելքի պատմաբանը
իրավունք չունի անտեսելու ամենաանճշան փաստերն անգամ: Բոլոր
տվյալներն էլ, նրա կարծիքով, համահավասար կարևոր են ընդհանուր մեծ
պարբերի լուծման համար: Եվ պատահական չէ, որ ակադեմիկոս Գ.Ղա-
փանցյանը նման հարցադրումը իրավամբ համարել է «Հայաստան հայերի
քննորդան» կապիտալ աշխատության քնարան⁷:

Առաջարկվող ճշգրտումների ծավալը, սակայն, հնարավորություն չի ընձեռում հողվածի տահմաններում ապասել ամբողջ նյութը: Դրա համար մինքնկատի ունենք ընթերցողին մատուցել հասուկ աշխատություն՝ շուրջ 15-20 մամուլի տահմաններում: Ուստի առիթված ենք այն հողվածում առայժմ մերկայացնել սեպագիր տեքստերի նոր ընթերցումների և մեկնաբանությունների տակ մի քանի նմուշներ:

1. Ծնկատված AB «ծով» դետերմինատիվը

Ուրայտերեն *սաե «ծով»* բառը սեպագրերում եիշատակվում է համախ. Արզիշտի I-ի Խորխոտյան տարեգրության և Լճաշենի արձանագրության մեջ, Ռուսա I-ի Մովինարի և Քեշիչ-գյոլի, Արզիշտի II-ի Հադիի և Չիլերի-բադիի արձանագրություններում, Սարթուրյան տարեգրության և, վերջապես, Իշաբինիի ու Մենուայի «Մեների դռան» արչտամուցային հայտնի արձանագրության մեջ:

Բացի այդ, ատրեստանյան քազավոր Աշշուրնածիրարալ II-ի տարեգրության մեջ համդիպում է ^{ms} *սաե*, որը Ի.Մ.Դյակոնովը նույնացնում է ուրարտերեն *սաե-ի* հետ և համարում Արևմտյան Տիգրիսի ակունքը՝ այժմյան Գյոլջիլը (հին հայկական Մովքը)²:

Հետևաբար, ելնելով հիշյալ տվյալներից և հատկապես հաշվի առնելով այն համգամանքը, որ ուրարտերեն *սաե* բառը արձանագրություններում եիշատակվում է Սևանա լճի և ոռոգիչ ջրանցքներ անցկացնելու համար Ռուսա I-ի և Արզիշտի II-ի առեղծած արհեստական լճերի կառուցությանը, մասնագիտական գրականության մեջ վաղուց արտահայտվել է այն կարծիքը, որ նրա տակ պետք է ենթադրել «լիճ» կամ «ծով» նշանակությունը: Ի դեպ այդ կարծիքը զգալի չափով ամրապնդվել է այն փաստով, որ ուրարտերեն *սաե-ն* միաժամանակ նույնացվել է հայերենի «ծով» բառի հետ:

Մյուս կողմից, աչքի է զարնում այն համգամանքը, որ ուրարտական արձանագրություններում, ցավոք, *սաե -ն* սովորաբար համդիս է գալիս առանց դետերմինատիվի: Այս տեսակետից միակ բացառությունը կազմում է Մեների դռան արչտամուցային արձանագրությունը: Թվում է, թե այդ փաստը կարող էր վերջնականապես լուծել *սաե* բառիմաստը: Սակայն այդ դետերմինատիվի աննշան չափով այստեղ տուժած լինելու համգամանքը ոչ միայն չի ճշգրտել *սաե-ի* նշանակությունը, այլև, ընդհակառակը, տեղիք է տվել լրացուցիչ բյուրեմացությունների:

Նշենք նաև, որ ուրարտական համարչա բոլոր դիվանների հեղինակները, ինչպես նաև մյուս բոլոր մասնագետները Մեների դռան *սաուտսաե* բառի համար միահամուռ առաջարկել են DINGIR «աստված» դետերմինատիվը:

Սակայն, եթե *zainisae*-ն իսկապես նշանակել է «լճեր» կամ «ծովեր», այդ դեպքում ինչ գործ չունի այստեղ DINGIR «աստված» դետերմինատիվը, որը բնականաբար պետք է դրվի միայն դիցաբանների և ուրարտերեն «աստված» բառի հետ:

Ի դեպ, Մեերի դրան արձանագրության համապատասխան հատվածի երկուստաբ ուսումնասիրությունը մեզ քերել է այն համոզման, որ DINGIR ընթերցման մեջ պարզապես առկա է թյուրիմացություն հետևյալ պատճառներով: Հետազոտողները մախ այստեղ սխալմամբ նկատել են սոսկ միմյանց հայտնողը երկու հորիզոնական և այնուհետև մեկ ուղղահայաց սեպախումբ: Եվ քանի որ Մեերի դրան արձանագրությունը փորագրված է, այսպես կոչված, աստիտանյան գրեղանով, այսինքն՝ ուղղահայաց սեպերի հորիզոնականների հատումով, ապա հետազոտողները ենթադրել են, թե ուղղահայաց սեպի հատումը երկրորդ հորիզոնականով պարզապես տուժած է, ուստի չի նկատվում տեքստում: Հետևաբար, այդ ձևով իրք ստացվում է DINGIR «աստված» դետերմինատիվը՝ սեպագիր նշանի որոշ տուժումով աջից:

Սակայն ըստ ամենայնի երևում է, որ Մեերի դրան արձանագրության ընթերցողները հարկ եղած չափով ուշադրություն չեն դարձրել այն կարևոր փաստի վրա, որ ա) իրենց նկատած սեպախումբը փորագրված է ոչ թե տողի միջին մասում, այլ վերևի եզրում և բ) նրանց նկատած սեպախմբի հորիզոնական սեպի տակ հստակ պահպանված է ևս մեկ հորիզոնական սեպ: Հետևաբար, այդ ամենից հետո բոլորովին դժվար չէ նկատել, որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք AB «ծով» դետերմինատիվի հետ, որը բնականաբար համղես է զայն ուրարտերեն հենց չափ «ծով» բառի հետ: Ինքնին հասկանալի է, որ տվյալ դեպքում պարզապես տուժած է տողի ստորին եզրի սոսկ երկրորդ հորիզոնական սեպը:

Այդ ամենից հետո դժվար չէ նկատել, որ Մեերի դրան արձանագրության մախնին հետազոտողների ենթադրած ուղղահայաց սեպի հատումը հորիզոնականով (որը գոյություն չունի) ամենևին էլ ամիսաժխտ չէ, քանի որ մեզ հետաքրքրող տեքստի իրական AB «ծով» դետերմինատիվը, ի տարբերություն մտացածին DINGIR «աստված» դետերմինատիվի, դրա կարիքը չունի:

Վերը ասվածից հետևում է, որ չափ ուրարտերեն բառը (համեմատելու հայերենի «ծով»-ը) առաջիկայում պետք է անհերքա բարգմանել որպես «ծով», իսկ ^{AB}zainisae DINGIR GUD II UDU^{MSB}-ը՝ «ծովերի աստծուն» (մեկ) ցույց երկու ոչխար³:

2. Չնկատված *asalle* բառը

Ուրարտական քազավոր Մեմուայի Բաբուի արձանագրությունը (Արածանիի աջ ափին), ինչպես հայտնի է, հասել է մեզ քափակյալ լավ պահպանված վիճակում և, կարելի է ասել, համարյա նույնքան լավ էլ ընթերցվել և

մեկնաբանվել է մասնագետների կողմից⁴։ Այդ արձանագրության մեջ ուրարտական դիվաններում և այլ հետազոտություններում սովորաբար չի վերականգնվել սուսկ մի ոչ մեծ և ոչ էական եղծված հաստված 11-րդ տողում⁵ *Hatina* [...] չի վերջավորությունը և մի դարձյալ ոչ մեծ, բայց արդեն էական եղծում 15-րդ տողի սկզբում [...] *Sulie* բառում։

Հոդվածի սույն բաժնում մեր կողմից առաջարկվում է եիշյալ արձանագրության 15-րդ տողի սկզբի մասամբ տուժած ոչ մեծ սեպագիր նշանի վերականգնումը, այդպիսով գիտական շրջանառության մեջ դնելով ուրարտական այլ արձանագրություններում քացակաշտ նոր բառի (ավելի ճիշտ տվյալ բառի միակ եղզմակի ձևը, որը եզակի քվով վաղուց քազմիցս հայտնի է) ընթերցումը և որը աննշան չափով տուժած լինելու պատճառով ավելի քան մեկ հարյուրամյակ վրիպել է հետազոտողների ուշադրությունից։

Ուրարտական արձանագրությունների դիվաններում Բալուի արձանագրության 15-րդ տողի [...] *su-li-e ha-a-u-a-li-m*, տուժած հաստվածի ուղղահայաց սեպի հետ միասին, սովորաբար դիտվել է որպես մի ամբողջություն և այդ մտացածին **Suliehasali-m* համարվել է անըրեիքատյան Մելիտես (այժմյան Մալաթիա) քաղաք-պետության արքայի անունը, քանի որ արձանագրության հաջորդ, 16-րդ տողում հիշատակվում է նաև վերջինիս արքային (առանց նշելու նրա անունը) հարկատու դարձնելու մասին։ Ըստ որում *hasali* բառը դիտարկվել է որպես արքայական տիտղոս։

Ի դեռ, այդ հարցում շատ ավելի հեռուն է գնացել ավստրիացի ուրարտագետ Ֆ. Լ. Քլունիցը՝ հիշյալ շինծու Մուլիեիսավալիին(?) նույնացնելով Մելիտ-Մելիտեսայի՝ ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվող արքա Մուլումալի հետ, որին նա սխալմամբ համարել է Մալմանասար III-ի ժամանակակիցը⁶։ Սակայն մախ՝ նույնիսկ ձևականորեն Մուլումալը ոչ մի ընդհանուր քան չունի կարծեցյալ Մուլիեիսավալիի հետ, այնուհետև՝ նա ոչ քե Մալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 859-824թթ.) ժամանակակիցն է, այլ շատ ավելի ուշ ժամանակների՝ Թիզլարսպարասար III-ի (մ.թ.ա. 745-727թթ.) և մեզ հետաքրքրող Բալուի արձանագրության կազմող Մեմուայի թոռան՝ Սարդուրի II-ի (մ.թ.ա. 764-735թթ.) ժամանակակիցը⁶։ Հետևաբար, ակնհայտ է, որ ոչ ձևականորեն, և ոչ էլ ժամանակագրորեն հմարավոր չէ նույնացնել **Suliehasali*(?) և Մուլումալը։

Մյուս կողմից, քացատված չէ, որ Բալուի արձանագրության մեջ հիշատակված արշավանքը տեղի ունեցած լինի Մեմուայի կառավարման վերջում։ Այդ դեպքում Մելիտես քաղաք-պետության քազավորը կարող էր լինել հենց մեզ հայտնի Խիլարուադան, որը Խորիտրյան տարեգրության IV տարվա և Իզդրուի արձանագրության տվյալների համաձայն կառավարել է Արզիլտի I-ի քազավորության սկզբին և նրա հաջորդի՝ Սարդուրի II-ի օրոք։

Հետևաբար, Մեմուայի կառավարման վերջից մինչև Սարդուրի II-ի կառավարման սկիզբը ընկած է երկու տասնամյակից մի փոքր ավելի ժամանակամիջոց, որը միանգամայն նորմալ է հին արևելյան արքաների կառա-

վարման համար: Այնպես որ այդ տեսակետից ևս հարկ չկա Մելիտես երկրի համար Մեմուայի քաղաքապետության օրոք մոր կատավարիչ որոնել՝ Մուլիե-խավալի(?) տարօրինակ անվամբ: Նման մտնեցման դեպքում Մելիտայի գահի վրա Նիլարուադային կարող էր փոխարինված լինել հենց Մուլուուադը, որի մասին, Սարբուրի II-ի հետ միասին, քննականաբար, հիշատակում են թիզլարբարալասար III-ի արձանագրությունները:

«Sulishevali ընթերցումը, վերջապես հիմնովին քացառվում է, երի նկատի ունենանք, որ հասկնառը, նշանակում է «նվաճեց-նրանք», ըստ ամենայնի արտահայտված է ուրարտական քառի ողոր կանոններով: Այստեղ ha(u)-«նվաճել» անցողիկ քայլը հանդես է գալիս անցյալ կատարյալի եզակի 3-րդ - դեմքով՝ օրյեկտային և ցուցիչի հետ միասին, ըստ որում շարադրանքը տեքստում անփոփոխ ընթանում է 3-րդ դեմքով (համեմատելով սեժե, karuni, kuruni, kuguni, hauni քայերը): Հետևաբար, [...]sulie hevali-ի տակ ենթադրված են ուրարտական քաղաքների կողմից նվաճված ինչ-որ [...]sulie-ներ: Եվ պատահական չէ, որ Չ.Ա.Մելիքիչվիլին [...]sulie-ն իրավամբ համարում է հոգնակի քվի հասարակ գոյական, որը հանդիսանում է օրյեկտ հասկնառ քայի համար՝:

Ամբողջառնալով կրկին մեզ հետաքրքրող մասամբ եղծված սեպագիր տեքստին, ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ Բալուի արձանագրության ընդհանուր բովանդակությունը և եղծված ոչ մեծ սեպագիր նշանի մնացողները, կարծես, համառոտ են հուշում են, որ մեր [...]sulie-ն ուղղակի կապ պետք է ունենա մախոդը, 14-րդ տողի վերջի asuni քայի հետ: Այդ դեպքում ինքնին հասկանալի է, որ 15-րդ տողի սկզբի պահպանված ուղղահայաց երկար սեպը, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսանում է a ոչ մեծ նշանի սկիզբը (ուրեմն այստեղ տուժած են սոսկ աջակողմյան մեկը մյուսի վրա ընկած երկու ուղղահայաց կարճ սեպերը): Հանրագումարում ստացվում է a)-su-ն-ե, որը համդիսանում է asuni քառի ուրարտական արձանագրություններում առայժմ անբողջական չվկայված հոգնակի ձևը:

Այս կապակցությամբ, քննականաբար, ինքնին հարց է ծագում, թե ինչ է ներկայացնում իրենից asuni-asuni քառը և ինչ առնչություն ունի այն քննարկվող տեքստի հետ: Այդ հարցի լուծումը ևս, կարծում ենք, անտրդակի ձևով կարող է լույս ածել մեր ընթերցման համառոտության աստիճանի վրա:

Ինչպես հայտնի է, Բալուի արձանագրության 14-րդ տողում asuni քառը հիշատակվում է ^{UKU} Šeboteria asuni կապակցության մեջ: Իսկ մույն արձանագրության 3-4-րդ տողերում դրան համազոր է ^{OKU} Šeboteria KUR-ն-ն, այսինքն՝ «Շեբոտերիա քաղաքի երկիրը»: Դա նշանակում է, որ Շեբոտերիան եղել է քաղաք-պետություն: Եղնելով այդ փաստից, Ի.Մ.Նյակոնովը իրավամբ հանգել է այն եզրակացության, որ asuni-ն ըստ էության մույնն է, ինչ KUR-ն-ն (ուրարտերեն ^{KUH}ebani-ն), հետևաբար, այդ քառի համար նա առաջարկել է «մարզ» բարձրամտությունը՝:

Մյուս կողմից, մշանգամայն ակնհերև է, որ Բալուի արձանագրության մեջ

արչավանքի արդյունքների ամփոփման ժամանակ ասիմանագատվում են նվաճված երկրները՝ Մելիտեա քաղաք-պետությունից: Այդպիսով Մեմուան կանկրետացնում է իր արչավանքի արդյունքները. Արածանիի հովտի մոտակա երկրները կամ մարզերը՝ Շեքետերիան, Խուզանան և Շուփանին (պատմական Շուփք) նվաճվել են (asulie hասաի), իսկ անդրեփրատյան հեռավոր Մելիտեայի քաղաքըրը սուկ հարկատու է դարձել Ուրարտոյին (LUGÁI.¹⁰¹ Meliteialhe aldumi mešimi pi):

3. Չնկատված sah-est(u)- բայը

Այդ բառը հիշատակվում է սուկ Կարմիր-քյուրի պեղումներում հայտնաբերված կավե սեպագիր սալիկներից մեկում sa-ha-est-tú-ó-ni ձևով: Մակայն եղատարակիչները սխալմամբ այն ըմբերցել են իբրև ir-ha-ma-tú-ó-ni⁹: Ինչպես երևում է, քյուրիմացությունը պայմանավորված է sa և tú նշանների ոչ ճիշտ ընկալմամբ: Նրանցից sa-ն շփոթվել է ինչ-որ չափով մեան ir նշանի հետ, իսկ tú-ը՝ ma-յի հետ:

Մեպագրերի մասնագետներին ակնհայտ է, որ ir նշանի և վերին, և ստորին հորիզոնական սեպերը միաչափ են, այնինչ տվյալ դեպքում սեպագիր սալիկի վրա վերին հորիզոնականը որոշ չափով կարճ է ստորինից: Հետևաբար, ինքնին հասկանալի է, որ այստեղ մենք գործ ունենք ոչ քե ir, այլ sa նշանի հետ:

Ինչ վերաբերում է սխալ ըմբերցված ma նշանին, ապա եթե իսկապես այդպես լիներ, այն պետք է քաղկացած լիներ ընդամենը երեք հորիզոնական զուգահեռ և նրանց հաջորդող մեկ ուղղահայաց սեպերից: Այնինչ, այդ նշանը «մի փոքր» այլ բնույթ ունի: Ի դեպ սեպագիր սալիկի վրա, որը կազմված է, այսպես կոչված, ասորեստանյան գրեղաձևով, ամիրաժեշտության դեպքում ուղղահայաց սեպերը հատվում են հորիզոնականներով: Հենց այդ հատումն էլ անհրաժեշտ է եղել տվյալ դեպքում, քանի որ մեզ հետաքրքրող բայը կազմված է ոչ թե ma, այլ տն նշանով: Մի խոսքով, սեպագիր սալիկի հրատարակիչների կողմից անգզուշորեն անտեսվել է հորիզոնական և ուղղահայաց սեպերի հատման փաստը: Իսկ դա վկայում է ևս երեք հորիզոնական զուգահեռ սեպերի առկայության մասին ոչ միայն ուղղահայաց սեպից առաջ, այլ հետո:

Ի դեպ irhamatuni սխալ ըմբերցումը ակնառու է նաև ուրարտական բայաձևերի համեմատությունից, քանի որ վերջիններս սովորաբար քաղկացած են երկինչյուն կամ եռանիչյուն արմատներից. ha-, at-, ul-, šid-, est- և այլն: Իսկ irhamat- բառի համահնչյուն արմատը ոչ մի ընդհանուր բան չունի ուրարտական բայաձևերի հետ:

Ինչ վերաբերում է մեր առաջարկված sahaštuni ըմբերցմանը, ապա այստեղ ամեն ինչ օրինաչափ է. sah-ը արմատն է, est-ը լրացուցիչ հիմքի հավելումն է, որի ձայնավորը օրինաչափորեն համընկնում է բայարմատի ձայ-

մավորին, ս-ն անցողական քայերի ցուցիչն է, իսկ ու-ն՝ անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի քվի III դեմքի վերջավորությունը:

Ի դեպ լրացուցիչ հիմքով քարոզված քայարմատները քավական մեծ տարածում ունեն ուրարտերենի քառապաշարում. համեմատելիք, թերև, առ- և առա՛ն-, հի՛- և հի՛-հի-, սի- և սի-սի-, ձի- և ձի-սի- և այլն: Այստեղ մեզ մնում է ստակ աղիլացնել, որ առայժմ մեզ հայտնի է միայն *sah-սի-* լրացուցիչ հիմքով քարոզված նոր քայը, այն դեպքում, երբ *sah-* սբարզ արմատով քայ ուրարտերենում դեռևս վկայված չէ¹⁰: Առայժմ հայտնի չէ մասն այդ քայի իմաստը:

4. Չնկատված ⁶ՏԱ. REՏI գաղափարագրերի կոմբինացիան

Գաղափարագրերի այս կոմբինացիան «մերքիմի» իմաստով վաղուց հայտնի է ուրարտագիտությանը: Այն կրկնակի հիշատակվում է դեռևս Թուփրակ-կալեի պեղումներում հայտնաբերված մի սեպագիր սաղիկի վրա, որ մերկայացված է Ռուսախիմիի մայրաքաղաքի պալատական անճնակագմը¹¹:

Գաղափարագրերի այդ նույն կոմբինացիան տեղ է գտել մակ հետագայում Կարմիր-բլուրի պեղումներում հայտնաբերված մի այլ սեպագիր սաղիկի վրա, որի համար, սակայն, մասնագետները առաջարկել են ⁶ա-հս-րա ոչնչով չիմմնավորված ըմբռցումը¹²:

Կարմիր-բլուրի հիշյալ կավն սաղիկի սեպագիր տեքստի մեր մամրագմին ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ քյուրիմացության պատճառ է դարձել հրատարակիչների կողմից քննության առարկա գաղափարագրերի կոմբինացիայի մ դեռևս անհայտից հետո առկա *sa* սեպագիր նշանի անգզաչառն ընկալումը որպես *a*¹³: Հենց այդ աննշան վրիպումով էլ պայմանավորված է ⁶ՏԱ. REՏI «մերքիմի» գաղափարագրերի կոմբինացիայի փոխարեն մասնագիտական գրականության մեջ առաջարկված ⁶ա(?!)-հս-րա սխալ ըմբռցումը և *ahupa* «մալթ» անիմաստ քարզմանությունը:

SUMMARY

The paper deals with several new interpretations in the reading of Urartian cuneiform texts.

1. The unnoticed determinative AB

The Urartian word *šue* often is used in connection with the Lake Sevan and artificial lakes. Hence, it was treated as "lake" or "sea". On the other hand, this treatment was supported further due to its comparison with the Armenian *ջու* "sea".

Once in the inscription of the kings Ishpuini and Menua ("Mheri dur") *šue* is used with a determinative which was treated as DINGIR "god", which is incompatible with this word. The thorough analyses of this passage shows that here we deal with the another determinative, namely AB "sea". Correspondingly, the whole passage ^{AB} *šuininaue DINGIR GUD II UDU^{MES}* should be translated as "(One) ox (and) two sheeps to the Sea-god".

2. The unnoticed word *asulie*

The line 15 of the Balu inscription of Menuas, occurs in current Corporas as [...]-su-li-e-ha-a-ú-a-li, and was usually treated as the name of king of Melites (modern Malatya) - "Suliehauli, which was compared by F.W.König with the Assyrian Sulumal.

The second part of this passage - *hauali* is apparently a verb composed according to the rules of Urartian morphology, the Pret.III sg. from *hau-*. As to *šulie*, here we deal with the Urartian noun *asulie* (sing. *asuni* "province"), the proposed initial sign *a* of which is preserved as a vertical cuneiform sign in this line.

Hence, the line 15 of Balu has to be treated as follows: *asulie hauali LUGÁL^{URU} Melitealbe, alduni mešini pi* "conquered the provinces, (and) the king of Melitealbe put under tribute".

3. New verb *sah-ašt(u)-*

This verb was treated in the literature as *ir-ha-ma-tu-ú-ni*, which resulted from the misreading of two signs - *ir* and *ma*. The proposed reading *sah-ašt(u)-* is composed according to the rules of Urartian verb; for example, *am(u)-* and *am-ašt(u)-*, *ašh-* and *ašh-ašt(u)-*, *ul(a)-* and *ul-ušš(a)-*, *šid(u)-* and *šid-išt(u)-*, etc.

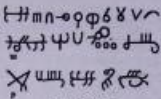
1. Гр.Каванцян, Хайаса - колыбель армян, Ереван, 1947, с.8.
2. И.М.Дьяконов, ВДИ, 1951/2, с.290, прим.66.
3. Սյո ճաւիթի տնս ճաւի Н.В.Арутюнян, Микросая культура. Традиция и современность, М., 1991, сс.125-126.
4. Г.А.Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960 (սյոյնիճաւի՝ УКН). 39. F.W.König, Handbuch der chaldäischen Inschriften, I-II, Graz, 1955-1957 (սյոյնիճաւի՝ HchI), 25.
5. F.W.König, HchI, I, S.64, Anm.7.
6. Шу И.М.Дьяконов, ВДИ, 1951, 2, § 44 (лиц.стор, 43).
7. Шу Г.А.Меликишвили, УКН, 39, прим.2.
8. Шу И.М.Дьяконов, Сравнительно-грамматический обзор хурритского и урартского языков, "Переднеазиатский сборник", М., 1961, с.409.
9. И.М.Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963, текст 7, лиц.стор., стк.16. Г.А.Меликишвили, ВДИ, 1971, 4, с.275, лиц.стор., стк.16.
10. Սյո ճաւիթի տնս ճաւի N.V.Narouhtoumyan, Nouveau lexique dans les tablettes cunéiformes ourartéennes, "Altorientalische Forschungen", Bd.15, 1988, p.119-121.
11. И.М.Дьяконов, УПД, текст 12, лиц.стор., стк.10, обор.стор., стк.2. Г.А.Меликишвили, ВДИ, 1971, 3, с.231, 286, лиц.стор., стк.10, обор.стор., стк.2.
12. И.М.Дьяконов, УПД, текст 7, лиц.стор., стк.12. Г.А.Меликишвили, ВДИ, 1971, 4, с.275, 462, лиц.стор., стк.12.
13. Սյո ճաւիթի տնս ճաւի Н.В.Арутюнян, Бнайнили, Ереван, 1970, с.335, прим.105. I.M.Diakonoff and S.M.Kashkai, Geographical Names According to Urartian texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes", Band 9), Wiesbaden, 1981, p.XI, n.1.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՃԱՅԻՆ ԳԻՐԸ

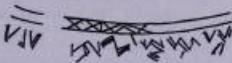
(Ք.ա. III-ի հազարամյակներ)

Դեռևս անցյալ դարում ծագեց ու մեծացավ հեռաքրքրությունը Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն արձանագրությունների մկատմամբ: Նախ տաշադրության առարկա դարձան Վանի թագավորության (Ք.ա. IX-VI դդ.) սեպագիր արձանագրությունները՝ ըստ Մովսես Խորենացու տեղեկությունների Արևմտյան Հայաստան եկած և քրդերի կողմից սպանված Ֆ.Ե.Շույցի ուսումնասիրությունների հետմահու հրատարակության¹ (1840թ.): Այնուհետև հայտնի դարձան պատկերասնանագիր հուշարձաններ, որոնց մեջ մեծամասնություն էին կազմում ժողովրդի կողմից «իծագրեթ» անվանումը ստացած ժայռապատկերները²: Ի տարբերություն վերջինների, պատկերասնանագիր հուշարձանների մեջ կար փոքրաթիվ, բայց յափազանց ուշագրավ մի խումբ: Եվ եթե ժայռապատկերներն իրենցից ներկայացնում էին գրի զարգացման նախափուլը և չէին տեղավորվում դասական իմաստով «գիր» հասկացության մեջ, ապա երկրորդ խմբի հուշարձանները թողնում էին ուղաչակի զարգացում սույնած գրով կանգնեցված արձանագրությունների տարվորություն: Այս խումբը ևս հստակորեն քաժանվում է երկու մասի՝ Վանի թագավորության մեհենագիր (հիերոգլիֆ) արձանագրությունների և լեռնաշխարհի զանազան վայրերից գտնված, գրեթե չուսումնասիրված նշանագիր հուշարձանների:

Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրությանը մեծ անդրադարձել ենք առանձին մեհենագրությամբ³, իսկ սույն հոդվածում քննության առարկա կդարձնենք նշված վերջին նմախմբի հուշարձանները: Անցյալ դարավերջից մինչև օրս կուտակվել է այդ հուշարձաններին վերաբերվող հսկայական նյութ, որը, իհարկանալի է, հմարավոր չէ լուսարանել մեկ հոդվածով: Այստեղ խնդիր ենք դրել պարզելու միայն մի քանի հարց. արդյո՞ք նշված արձանագրությունները կապ ունեն միմյանց հետ՝ կազմելով մեկ համակարգ: Եթե այո, ապա ի՞նչ բնութագրական առանձնահատկություններ ունի այն, ինչպիսի՞ աշխարհագրական ու ժամանակագրական առանձնանքներ է ընդգրկում:

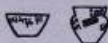
Տի. 1 Պատկեր

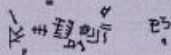
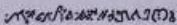
Տի. 2 Պատկեր

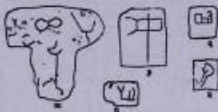
Տի. 3 Պատկեր

Տի. 4 Պատկեր ընդհանուր

Տի. 5 Պատկեր

Տի. 6 Մեծագույն (մասնավոր) Պատկեր

Տի. 7 Պատկեր

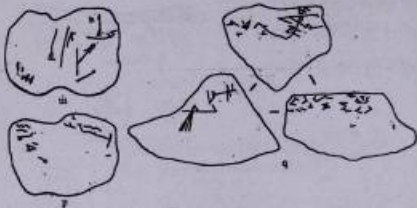
Տի. 8 Մեծագույն (կապի տեսքով) Պատկեր

Տի. 9 Պատկեր

Տի. 10 Պատկեր

Այ. 10 հատված

Երևանի թանգարանի հավաքածու

Տեսակ	Միջանակ	Արևելյան	Ուստյ	Տեսակ
	⊖	⊗		⊗
++			+++	+++
↖	↗			
V	V	V	V	V
⊥	⊥			⊥
∧		∧	∧	
~			~	
⋅	⋅/⋅		⋅	⋅

Այ. 1

Տեսակ	Տեսակ
∧	∧
∪	∪
∩	∩
⊥	⊥
⊗	⊗
⊥	⊥
∩	∩
⋅	⋅
⊗	⊗
∩	∩
⊥	⊥
⊥	⊥
∩	∩
∩	∩

Այ. 2

Տեսակ	Տեսակ
⊖	⊖
⊗	⊗
∩	∩
⊥	⊥
∩	∩
⊥	⊥
∩	∩
⋅	⋅
∩	∩
∩	∩
∩	∩
∩	∩
∩	∩
∩	∩

Այ. 3

Նման հուշարձաններից առաջին երկուսը (որքան մեզ հայտնի է) հրատարակվեցին 1910թ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի կողմից⁴: Դրանք հայտնաբերվել էին Արարս գետի աջ ափին գտնվող Յուսկերտի բերդի մոտակայքում (նկ. 1): Հաջորդն Արմավիրի արձանագրությունն էր⁵ (նկ. 2): Ի տարբերություն նախորդի, որի թվագրումն անորոշ էր, վերջինս ուներ ժամանակագրման մի կարևոր փաստարկ. արձանագրություն կտող քարը շքվել էր, որի վրա փորագրվել էր, ըստ մասնագետների, Բ.ա. III-Ողջ. թվագրվող հունարեն արձանագրություն: Հետևաբար, նշանագրերի քանդակման ժամանակը պետք է նախորդեր նշված դարերին. ավելին ճշգրտելու համար տվյալներ չկային:

Այս արձանագրությունների ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունեցավ Ի.Ի.Մաշյանինովը⁶, որի աշխատանքներում ի մի բերվեցին մինչ այդ հայտնի հուշարձանները, առաջին անգամ հրատարակվեցին Էլենենդորֆի (Գամմակի մոտ) պեղումներից Ե.Ոյտտերի (1899-1901թթ.) ու Յ.Գումմելի (1930-1931թթ.) հայտնաբերած չորս առարկաների (նկ. 3) և Խոջալույի դամբարաններից մեկի երկու քարերի նշանները (նկ. 4): Երկու հնավայրի նյութերն էլ, ըստ Ի.Ի.Մաշյանինովի հնագիտական վերլուծության, թվագրվում են Բ.ա. I հազարամյակի սկզբով:

1940-ական թվականներից սկսած հրատարակվեցին մի շարք արձանագրություններ Ջավախքից⁷: Վերջիններս վկայված են ոչ միայն առանձին իրերի վրա (նկ. 5), այլև դամբարանների սրտերին (նկ.6) և թվագրվում են Բ.ա. III հազարամյակով: Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրվում Ուրմիտ (ճի տվագանից հայտնաբերված խեցեղեն նշանակիտ անոթները (նկ.7), որոնք հայտնի դարձան 1966թ.⁸:

Մեծամորի ժայռագիր 27 արձանագրությունները, որոնց մասին մասնույն տեղեկություններ էին հայտնվել դեռևս 1913թ.⁹, ամբողջությամբ հրատարակվեցին միայն 60 տարի անց¹⁰: Ըստ որում, ժայռագիր արձանագրություններից քաջի (նկ.8), հրատարակվեց Բ.ա. II-I հզարամյակների սահմանազիջում թվագրվող մշակութային շերտից հայտնաբերված կավե նշանագրված մի տախտակ¹¹ (նկ.9): Ժայռագիր նշանների վերաբերյալ Կ.Հ.Մկրտչյանը մասնավորապես նշում է. «... հատկանշական է նրանց զգալի մասի նմանությունը, և շուրջ 17 նշանի մույտությունը հայկական միջնադարյան ձեռագրերում պահպանվող նշանագրերի և Վանի քաղաքության շրջանում սեպագրի հետ զուգահեռ օգտագործված նշանագրերի հետ: Այս առումով Մեծամորի ժայռագրերը կարող են հստակ ուսումնասիրության նյութ դառնալ¹²: Ցավոք, հիրավի մեծ կարևորություն ունեցող այս հուշարձանները ցայսօր չեն դարձել հանգամանալի ուսումնասիրության առարկա¹³:

Խնդրո առարկա արձանագրությունների հավաքման վերջին փորձը (որքան մեզ հայտնի է) կատարվել է Հ.Ա. Մարտիրոսյանի կողմից՝ «Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակն-

րը» (Ե., 1973.) գրքում: Հեղինակն ի մի էր քերել Ջավախքի, Ուրմիտ լճի ավազանի, Յուլակերտի և Արմավիրի վերահիշյալ արձանագրությունները, որոնցից վերջին երկուսը թվագրել է Ք.ա. II հազ. վերջով և I-ի սկզբով¹⁴: Եշված արձանագրությունները ժայռապատկերների հետ միասին Հ.Ա.Մարտիրոսյանը միավորում է որպես մեկ ընդհանուր՝ «հայտնադարյան նշանագրեր» անունը կրող խումբ, ինչը քննադատելի է, քանի որ, ինչպես նշվեց, ժայռապատկերները նախագրային փուլի հուշարձաններն են, իսկ վերահիշյալ արձանագրությունները վերաքերում են զարգացած գրային ժամանակաշրջանի:

Չնայած այն բանին, որ վերջին տասնամյակներում հայտնաբերված նյութերը կարող էին մոտ լույս սփռել քննարկվող արձանագրությունների հետազոտման հիմնախնդրի վրա, Հ.Ա.Մարտիրոսյանից հետո դրանց հավաստման ու համակարգված ուսումնասիրության փորձ չի կատարվել: Խոսքը, մասնավորապես, Ապարանի ջրամբարի ափին, Քուչակ գյուղի մոտ գտնվող, Ք.ա. XVIII-XIV դդ. թվագրվող հուշարձանի մասին է, որի 1986-87թթ. պեղումներից գտնվեցին շուրջ հինգ տասնյակ արձանագրված քարեր (նկ. 10), որոնցից մի մասի վրա նշաններ էին արված երկու կամ երեք կողմից (ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 80 երես գրություն)¹⁵: Առաջին իսկ հայացքից ակնառու է Քուչակի արձանագրությունների կապը Խոջալուի և Ջավախքի դամբարանքարերի հետ, ընդ որում, վերջիններն ունեն ավելի արխայիկ քնույր: Քուչակի նշանները նկատելի ընդհանրություն ունեն նաև Եղեմնեղոսի, Յուլակերտի, Արմավիրի, Ուրմիտ լճի ավազանի և Մեծամորի վերահիշյալ հուշարձանների նշանների հետ: Դրանցից մի քանիսի հետ տիպաբանորեն կապվում է նաև Ք.ա. II-I հազարամյակների սահմանով թվագրվող Այգեշատի հնավայրից գտնված կավամաններից մեկի հատակին արված արձանագրությունը (նկ. 11), որը պեղվել է 1990թ. Լ.Ն.Քիչազովի և Հ.Գ.Ավետիսյանի կողմից, մեզ արամաղել է Հ.Գ.Ավետիսյանը:

Թվարկվածներով չի սահմանափակվում Ք.ա. III և I հազարամյակներով թվագրվող «ստեղծվածային» նշաններ կրող հուշարձանների ցանկը: Առաջիկայում մտադիր ենք ի մի քերելու և առամծին ուսումնասիրության առարկա դարձնելու մինչ օրս հայտնի բոլոր արձանագրությունները, որոնց թիվը (մեր ունեցած տվյալներով) շուրջ 300 է (այդ թվում հաշվի չեն առնված Հայաստանի վաղ բրոնզեդարյան խեցեղեն նշանակիր անոթները, որոնց նշանները գիտնականների մի մասը հակված է համարելու զարդանախշեր, մյուսները՝ ոճավորված պատկերագրեր): Այստեղ նշենք, որ կենցաղային իրերից և դամբարանքարերից բացի, քննարկվող հուշարձանախմբում հանդիպում են նաև այլ քնույրի գրակիր առարկաներ, մասնավորապես, քարակոթողներ, որոնց երասպարակումը ևս բողոմ է ենք առաջիկայում նախատեսված աշխատանքին:

Վերջ հիշատակված նշանագիր հուշարձանների միջև, ինչպես նշվեց, առաջին հայացքից կան նկատելի ընդհանրություններ: Սակայն որպեսզի այդ

տպավորությունը քվազյալ շինի, հետևելով մտացված գրերի ուսումնասիրման համաշխարհային փորձից բխող մեթոդիկային, կատարեցինք այս հուշարձանների հետազոտման ուղղությամբ առաջին ամիսամիջյալ քայլերը: Եւս, ըստ հուշարձանների, կազմեցինք նշանացանկեր և համեմատեցինք դրանք: Համադրության արդյունքները (աղ. 1) հաստատեցին մեր ունեցած առաջին տպավորությունը՝ ցույց տալով, որ այդ հուշարձաններին փորագրված են միևնույն համակարգի նշանագրերը: Այսինքն՝ մենք գործ ունենք նշանային մի համակարգի հետ, որը կիրառվել է Ք.ա. III հազարամյակից սկսած մինչև Ք.ա I-ի սկիզբը: Այս համակարգի նշանների քննթաղակալան առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք ոչ թե նկար-պատկերագրեր են, այլ վերջիններիս պարզեցված և զարգացում ապրած տարրերակները՝ գծային գրանշաններ, ինչն էլ հիմք տվեց մեզ համակարգը կոչելու Հայաստանի գծային գիր: Գրերի զարգացման պատմությունից հայտնի օրինակալությունները ցույց են տալիս, որ պատկերագրերը նկարային քնույթը կորցնում և գծային նշանների են վերածվում դարերի, երբեմն հազարամյակների զարգացման ու պարզեցման ընթացքում: Եզիպտական հիերոգլիֆներն, օրինակ, պատկերային տեսքով կիրառվում էին Ք.ա. XXXII դարից ի վեր (արագագիրը՝ Ք.ա. XXX դարից), իսկ դրանց պարզեցված, գծային ձևերը՝ «լեռնաքական գիրը» գործածության մեջ մտավ միայն Ք.ա. VIII դարում¹⁶: Ուստի միանգամայն իրավացի են այն հեղինակները, որոնք Հայկական լեռնաշխարհում գրի (զարգացման գրության) ծնունդը քվազում են Ք.ա. V հազարամյակով (մի եզրահանգում, որը հիմնավորվում է նաև ժայռապատկերների և այլ հնագիտական իրերի ուսումնասիրությամբ):

Հայաստանի գծային գրի ուսումնասիրության նախնական այս փուլում որոշակիորեն կարելի է խոսել նաև այս համակարգի քնիկ՝ տեղական ծագման մասին: Վերջինս ակնհայտ է դեռևս Ք.ա. VIII-VII հազարամյակներից ծագող ժայռապատկերների և գծային նշանների համադրումից (աղ. 2):

Գծային գրի գործածությունը Հայկական լեռնաշխարհում (ըստ այսօրվա մեր ունեցած տվյալների) դադարում է Վանի քաղաքության (քիսյանական) տիրապետության տարածումով, որի արդյունքում Հայաստանում սեպագրին զուգահեռ կիրառվում են քիսյանական մեհենագրերը: Վերջիններիս մեջ հստակ զանազանվում են երկու խումբ՝ գծային և նկարային: Առաջին խմբի սկզբնաղբյուրն, ըստ երևույթին, Հայաստանի գծային գրերն են, իսկ երկրորդի նկարային քնույթը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում կիրառված խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցությամբ¹⁷: Գծային գրերի և քիսյանական մեհենագրերի համադրումը (աղ. 3) վկայում է այդ երկու համակարգերի կապի մասին, ինչը թույլ է տալիս ժամանակագրական անընդհատության մեջ դիտարկելու նախաերվանդունյանց Հայկաստանի գրավոր մշակույթի զարգացման պատմությունը:

Ամփոփելով մեր համառոտ ակնարկը՝ փորձենք արձանագրել այն եզրա-

հանգումները, որ հնադարից է ամել խնդրի ուսումնասիրության այս մասնական փուլում.

ա) Բ.ա. III հազ. մինչև Բ.ա. I հազ. սկիզբը Հայկական լեռնաշխարհում կիրառվում է որպես մի համակարգ, որի բնիկ տեղական ծագումը կասկածից վեր է.

բ) այդ համակարգը ձևավորվել է դեռևս Բ.ա. V հազարամյակում ծնունդ առած գաղափարագրության հիմքի վրա, որի սլարգեցման շնորհիվ էլ նրա նշաններն ունեն գծային տեսք.

գ) Հայաստանի գծային գրերն իրենց հերթին մասամբ հիմք են դառնում քիայնական մեհենագրության համար:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ քի՝ ժայռապատկերներում առկա գաղափարանշանները, քի՝ գծային գրերի և քի՝ քիայնական մեհենագրերի մասնակներն ու կրկնակները համոզաբար են հայկական միջնադարյան մատյաններում հիշատակվող «մախմեսաց մերոց» նշանագրերի ցանկերում: Դա իր հերթին ցույց է տալիս, որ գրավոր մշակույթը եղել է իր գլուխ միասնության այն խորհրդանշիչը, որն ամկախ կրոնա-դավանական, քաղաքական և այլ հակասություններից, ուղեկցել է մեր ժողովրդին հազարամյակների ընթացքում:

SUMMARY

From about the III millennium B.C. until early I millennium B.C. in the eastern part of the Armenian Highland a umic Linear script was widely used. The studies of this script show that it originates from the local pictography dated with the V millennium B.C., the most archaic ones - coming from the VIII-VII millenniums B.C. On the other hand, the Linear script had certain impact on the development of the Urartian Hieroglyphic script (IX-VIc.B.C.).

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Անցյալ դարում և մեր դարի առաջին կեսին քիայնական տնայնակիք արձանագրությունների հայտնագործման և ուսումնասիրության պատմությունը՝ մատենագրության նշմամբ, տես՝ Բ.Ե. Плигоровский, Ванское Царство (Урарту), 1959, էջ 7-26:
2. Ժայռապատկերների ուսումնասիրության պատմությունը մինչև 1970-ական թթ. տես՝ Գ.Հ. Կարախանյան, Պ.Գ.Սախարյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, Ե., 1970, էջ 7-10; Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Հ.Ռ.Իսախանյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, I, Ե., 1971, էջ 5-6:
- Ա.Ե.Ստեփանյան, Վանի քաղաքության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեծնագրությունը, Ե., 1998:
4. Մ.Սմբատյան, Թուրքերի քերզը, «Արարատ», Էջմիածին, 1910, Զ, էջ 574-576:
5. A.A.Kalantar, Inscriptions d'Arménie en caracteres incconnus, "Revue d'Archéologie", Paris, 1929, p. 44-45; Մ.Վ.Тер-Аветисян, Археологическое обследование городища и крепости "Древний Армавир", «Գիտական ժողովածու, նվիրված Հասարակական տնայնակիքի իշխանության հաստատման 70-ամյակին», Ե., 1941, էջ 51-64:
6. И.И. Мещанинов, Закавказские иероглифы, "Сообщения Государственной академии истории материальной культуры (ГИАИМК)", Ленинград, 1932, N.3-4, стр. 51-55; И.И. Мещанинов, Загадочные знаки Причерноморья "Известия ГИАИМК", Ленинград, 1933, вып. 62, стр. 34-65:
 Б.А. Кувшин, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941. С. 109-110, рис. 116; О.М. Джалалидзе, Археологические раскопки в Триалети в 1959-1962гг., "Советская Археология", Москва, 1964, N.2, стр. 117-120, рис. 17-20; Т.Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа, Тбилиси, 1971, табл. XXVIII և այլն:
8. С.А. Burney, Excavations at Yanik tepe, northwest Iran, §Iraq, vol. XXIII-XXIV, 1961-1962.
9. Մ.Սմբատյան, Արարատի և Արագածի գագաթներին, «Արարատ», Էջմիածին, 1913, Ա, էջ 52-68:
10. Է.Վ.Խամբազյան, Կ.Հ.Սկրտյան, Է.Ս. Պարսամյան, Մեծամոր, Ե., 1973, էջ 149-165, աղ. XXXI - XXXIV:
11. Նույն տեղում, էջ 131, աղ. XXIX:
12. Նույն տեղում, էջ 163 (թածնի հեղինակ՝ Կ.Հ.Սկրտյան):
13. Ժամանակին մեծամորյան նշանների վերծանության մասին մի շարք հրապարակումներով համոզեա եկավ Ա.Այվազյանը՝ դրանք համարելով «հայտնական արձանագրություններ», ինչը սուր քննադատության ենթարկվեց Բ.Պիտրովսկու կողմից (ՊՌՀ, 1971, N.3, էջ 302-303, որ հղվում են մաս Ա.Այվազյանի 1960-ական թթ. հրապարակումները): Վերջինս մատնանշում էր, որ հղանցից շատերն առարական քուֆի գրիչ են, քնպես ինքն էլ նշում է քուֆի արձանագրությունների կողքին «պետրոգլիֆներին» առկայության մասին: Դրանից հետո հարցը հավեր պատշաճի ուսումնասիրության առարկա չդարձավ, փորձ չարվեց առանձնացնելու և իրենց հա-

մատչելի էրում ռուսական մեծագույն գիտնականների և ներառյալից, ինչը մեծ է ապագա ինտելեկտուալ խնդիր:

14. Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Հայաստանի մաթեմատիկայի մշակույթը և նրանց ուսուցիչ-տեխնիկական կրթականները, Եր., 1973, էջ 6-8:

15. Ֆ.Մ.Մուրադյան, Ներառյալ մշակույթը Ապարանի շրջանից, Հնագիտական աշխատանքների Հայաստանի մոնոգրաֆիաներում (1986-1987 թթ. պեղումների արդյունքները), Ե., 1992, էջ 103-105, աղ. СIII-СХV:

16. М.А.Короцкая, Ервотекник язык, М., 1961, стр. 7-8, 19-20:

17. Ա.Ե. Մովսիսյան, Ոչվ. աշխ., էջ 51-58:

**ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՅԻՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ**

ա) ՀԱՐԿԱՅԻՆ, ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ - Ուրարտական պետությունում գործել են հարկային գերատեսչություններ և գործակալություններ: Դրանք գործել են ինչպես կենտրոնական Ուրարտում, այնպես էլ ծայրագավառներում (մվանված երկրներում):

Հարկային գերատեսչության գլուխ կանգնած էր երկրի արքան: Նա էր որոշում մվանված երկրների վրա մշամակվող հարկի տեսակներն ու չափերը, ինչպես նաև հարկերը գանձելու ժամկետները:

Տեղերում հարկային գործակալությունները ղեկավարել են երկրի բազավորների կողմից մշամակված «փողի մարդը», «հաշվի մարդը», «ցանցսի մարդը», «ավագ հովիվը», «զինեգործը»: Դրանցից «փողի մարդը» և «հաշվի մարդը» հարկային գործերի կազմակերպման ղեկավարներն են եղել, իսկ «ցանցսի մարդը», «ավագ հովիվը» և «զինեգործը» օգնել են նրանց հարկերը գանձելու և սրահետապորելու գործում: Ուշագրավ է, որ Ռուսաստանիի քաղաքում (Վան քաղաքի մոտ) «հաշվի մարդու» ղեկավարության տակ աշխատել են 119 հաշվատիչներ¹: Հավամարտը հարկային գործակալությունները մնամ քազմանդամ կազմ են ունեցել նաև երկրի մյուս վարչա-տնտեսական կենտրոններում՝ Էրեբունիում, Արգիշթիխինիլիում, Թեյշեբախինիում (Ազա մարզ), Մենուասիխինիլիում (Յուլակերտի շրջան), Արգիշթիումայում (Այաղի մարզ), Սաբրթրիխալադայում, Ուլխում (Բարի կամ Մանգիբուբու մարզ), Թեյշեբա աստծու քաղաքում (Ուդուրի-Էթիումի՝ Սևանի ավազան) և այլն, որոնցում պետության կողմից կառուցվել են հացահատիկի քազմաբիվ ամբարներ վճարվելից հացահատիկի հարկը ամբարելու մպատակով: Դրանցից եննց Թեյշեբախինիում (Կարմիր - բլուր) հիշատակվում է «հաշվի մարդը»², այսինքն՝ այնտեղ գործել է «հաշվի մարդու» գլխավորած հարկային գործակալությունը: Անշուշա, այդ գործակալության մեջ են մտել Թեյշե-

քահանայիցան հիշատակված «վողի մարդը», «ցանքսի մարդը», «սավազ կռիվը», «զինեզործը»³, որոնց Ուրարտուի թագավորը դիմել է այնտեղի անասնաբուհության, ցանքատարածությունների, նրանց տնտեսություններում աշխատող մարդկանց՝ ռազմագերի-ստրուկների, պալատում գտնվող աղջկա, աղջիկ փախցնող տղուկ Յասթայի հարցերով:

Ուրարտուում թագնազան են եղել հարկ ձեռք բերելու աղբյուրները: Դրանցից են՝

1. Հարատակ (այդ թվում նվաճված) երկրներից ձեռք բերվող հարկը: Այն եղել է երկու տեսակի՝

ա) միանվագ զանձվող հարկ, որը ռազմատուգանքի նշանակություն է ունեցել⁴:

բ) ամենամյա զանձվող հարկ (սա եղել է իսկական հարկը)⁵:

2. Ոռոգման ջուր տալու պատճառով բնակչությունից ձեռք բերվող հարկը (մեան հարկ է Արգիշթի I-ը ձեռք բերել Ազա մարզի բնակչության 3 կատեգորիաներից՝ շեռլինիից, արթիցանիից և փորունուրայից)⁶:

3. Մշտական գործի զինվորներից և համայնականներից զանձվող հարկը (մեան հարկի մասին տեղեկություն է պահպանել Սարգուրի II-ը իր տարեգրությունում):

4. Սեփական մարզերի բնակչությունից զանձվող հարկը (մեան հարկի մասին է պատմում Սարգուն II-ը Ուրարտուի կենտրոնական Ուիշդիշ, Սուրի, Բարի կամ Սանգիբուրու, Արմաթիլի, Այադի, Ուայայիս մարզերի հետ կապված)⁷:

Ուրարտական պետության կազմից զանձվում են զանազան տեսակի հարկեր: Այդ տեսակներից են՝

5. Մուտաղներ՝ ոսկի, արծաթ, պղինձ, երկաթ, բրոնզ, որ ձեռք են բերվել մետաղամշակությամբ զբաղվող երկրներից (Մելիտու (Մալաթիա), Կումախա (Կոմմագենն), Դայաննի-Դիաուխի)⁸:

6. Անասուններ՝ խաշոր եղջերավոր անասուններ, մանր եղջերավոր անասուններ, ձիեր, ջորիներ, ուղտեր և այլն (այդ մասին տեղեկություններ են պահպանված Սարգուրի II-ի տարեգրությունում և Ուրարտական մյուս թագավորների տեքստերում)⁹:

7. Մենդամբերը՝ հացահատիկ, գինի, յուղ (այդ մասին տեղեկություններ են պահպանված Սարգուրի II-ի տարեգրություններում)¹⁰:

8. Զենքեր՝ մարտակառքեր, մարտական զենքեր, նետի սլաքներ, միզակներ (այդ մասին տեղեկություններ են պահպանված Սարգուրի II-ի տարեգրությունում)¹¹:

9. Հագուստի տեսակներ (մեան հարկ է վերցվել Կումախա կամ Կոմմագենն երկրից)¹²:

10. Տնայնագործական կահկարասի՝ զավաթներ (մեան հարկ է զանձվել Կումախա կամ Կոմմագենն երկրից)¹³ և այլն:

Հարկային գործակալությունները, քաջի հարկից, տնօրինել են մաև պե-

տության կողմից ձեռք բերված այլ նկամումները: Դրանց թվին են պատկանում՝

11. Նվաճված երկրներից ձեռք բերված կոտորածը,

12. Պետական հողատարածություններից ստացված նկամումները,

13. Պետական ամասնապահությունից ստացված նկամումները,

14. Պետական արհեստանոցներից (խոսքը գինեգործական, զարդագործական, բուխակության, բյուտագործական, մետաղե իրերի (զավաթների) պատրաստման, գինեգործական, զարեջրի մշակման, կաշեգործական արհեստանոցների մասին է) ստացված նկամումները:

Հարկային գործակալությունները զբաղվում էին մաև արտաքին առևտրի հարցերով: Ուրարտական պետության արտադրանքի որոշ տեսակներ, հատկապես խաղողից ստացված առատ գինին վաճառքի է դրաք բերվել արտաքին շուկա որպես ասորացի և վաճառվել, փոխանակվել է այլ ասորացիներով (այդ մասին տեղեկություններ ենք քաղում Խալդի աստծու տաճարի գույքի մասին Սարգոն II-ի 8-րդ տարվա արշավանքին վերաբերվող տեքստից, որտեղ հիշատակվում է, թե այդ տաճարում գտնվել են քազմաթիվ տեսակի օտար ծագում ունեցող իրեր, առարկաներ¹⁵):

բ) ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳՎ - Ուրարտական պետությունում, որը ունեցել է ռազմա-տնտեսական քնույթ, գոյություն են ունեցել սեփականության երեք ձևեր՝

1. պետական, 2. մասնավոր, 3. տաճարային: Ուրարտական իրավունքը, իրավական նորմերը կազմված են եղել ծառայելու իրենց ռազմա-տնտեսական պետությանը, նրա սեփականության այդ երեք ձևերին:

Ուրարտուում իրավական նորմերի, օրենքների ժողովածու կամ կոդեքս չի եղել: Դրան փոխարինել են քազավորական արձանագրություններն ու տարեգրությունները: Եթե քազավորական արձանագրություններից ամեն մեկը իրենից ներկայացրել է արքայական մի հրամանագիր, ապա տարեգրությունները՝ քազմաթիվ հրամանագրերի ժողովածու կամ կոդեքս:

Ըստ իրենց քնույթի, ուրարտական արձանագրությունները քաժանվել են երեք խմբի՝ 1. շինարարական կամ տնտեսական, 2. ռազմական, 3. կրոնական: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ առանձին խումբ են կազմել նաև սոցիալական քնույթի արձանագրությունները: Արձանագրությունների այդ չորս տեսակներից ամեն մեկը ներկայացրել է իր քնույթին համապատասխան իրավական նորմեր:

ա) Շինարարական կամ տնտեսական քնույթի արձանագրություններում ներկայացվել են՝

1. ուրարտական քազավորների և պետական ռոզման ցանցից օգտվող համայնականների հարաբերությունների իրավական նորմերը¹⁶,

2. պետական պաշտոնյաներին մասնավոր հողակտոր (այգի) տալու և այդ կապակցությամբ նրանց իրավունքի պաշտպանության վերաբերյալ իրավական նորմերը¹⁷:

բ) Ուսումնական բնույթի արձանագրություններում ներկայացվել են՝

3. նվաճումների ընթացքում զինվորական վերնախավի համար մախատեակաժ մասնավոր կադրայտու և մասնավոր ռազմագերիների ձեռք բերելու իրավական նորմերը¹⁴,

4. ուրարտական թագավորների և նվաճված երկրների թագավորների կամ կատավարիչների փոխհարաբերությունների իրավական նորմերը՝ կառաված բռնագրավված տարածքների ու նրանց բնակչության, Ուրարտուլին հարկ վճարելու, Ուրարտուլի գերիշխանությունը ճանաչելու և այլ հարցերի հետ¹⁵,

5. ուրարտական մշտական քանակաժ ծառայող զինվորներին հարկի տակ դնելու իրավական նորմերը¹⁶;

զ) Կրոնական բնույթի արձանագրություններում ներկայացվել են՝

6. տաճարներին առևտրի իրավունք տալու իրավական նորմերը¹⁷,

7. աստվածներին զոհեր մատուցելու կարգի մասին իրավական նորմերը¹⁸,

դ) Սոցիալական բնույթի արձանագրություններում ներկայացվել են այնպիսի իրավական նորմեր, որոնք վերաբերվել են՝ փախչող ստրուկներին իրենց տերերին վերադարձնելուն, պաշտոնում ծառայող խոհարարի (հացբուխի) աղքատ ամուսնությանը, ստրուկ թաքային և նրա կողմից առևանգված աղքատ, ծերության պատճառով պալատի աշխատանքից ազատված մարդկանց և նրանց ընտանիքի անդամներին հաց տրամադրելուն, համայնականներից զանձվող հարկին և այլն զիջելուն¹⁹;

Ուրարտում գործելու են իրավապահ մարմինները: Դրանք նպատակ են ունեցել նախ և առաջ պաշտպանելու գործող իրավական նորմերը: Իսկ եթե խախտվել են այդ նորմերը, ապա իրավապահ մարմինները ձգտել են վերականգնել դրանք:

Իրավապահ մարմինների գլխի կանգնած էր երկրի թագավորը: Երկրի իրավական նորմերը նա հաստատում էր իր արքայական արձանագրությունների կամ հրամանագրերի միջոցով: Արքայական այդ արձանագրություններով կամ հրամանագրերով նա սահմանում էր նաև պատիժ (սանկցիա) և պատժի չափեր իրավական նորմերի խախտողների կամ հանցագործների նկատմամբ:

Տեղերում իրավապահ մարմինները ղեկավարել են երկրի թագավորի կողմից նշանակված «կնիք բռնողը», «սպառտի մարդը (պալատի ամձակազմի պետը)», «զեղչակարգը», «զինեզործը», «ալագ հովիվը»:

Իրավական նորմերի խախտումները եղել են երկու տիպի: Դրանցից մեկը վերաբերվել է բնակչության առօրեական, կենցաղային փոխհարաբերություններին, իսկ մյուսը՝ պետությանը:

ա) Բնակչության առօրեական, կենցաղային փոխհարաբերություններին վերաբերվող իրավական նորմերի խախտումները եղել են թագնազան: Այս բնույթի իրավական նորմերի խախտումներին զեժ պետությունը պատժի (սանկցիայի) որևէ չափ չի նախատեսել: Նա իրավաբարվել է միայն նրանով,

որ բույլ տված իրավական նորմերի խախտումները ուղղվեն և նախկին հարաբերությունները վերականգնվեն: Այսպես, օրինակ՝

1. Թագավոր Սարգսի III-ը հրաման է գրել, որով պահանջել է Ազա մարզում գտնվող Կուրդու բնակավայրի զինվորքը Շանեորդուց, որ նա այդ բնակավայրի հողատերեր Խուրային և Կուրթուրիլին վերադարձնի նրանց մոտից փախած երկու ստրուկներին,²⁴

2. Թագավոր Ռուսա II-ը հրաման է գրել, որով պահանջել է Ազա մարզի «ավագ հովվից», որպեսզի նա նա վերադարձնի ստրուկ Թաթայի կողմից առևանգված այն աղջկան, որը պատկանում էր այդ անասնապահական տնտեսության տիրուհուն²⁵:

3. Ոմն քաղաքի (Նրա անունը չի պահպանվել) հրաման է գրել, որով պահանջել է, «Ռուսայի փոքր քաղաքի» «կնիք բռնող» Իշպիլիակուից, որպեսզի նա այդ քաղաքի «սպառախ անձնակազմի պետ» Լուսաշուծիին վերադարձնի նրա այգին, որ խլել էր դատական գործով նրա հակառակորդ Ադիաբդին²⁶:

Ակներև է, որ բոլոր այս երեք հրամանագրերում պատիժ (սանկցիա) չի նախատեսվել իրավական նորմեր խախտողների նկատմամբ:

բ) Իրավական նորմերի այնպիսի խախտումները, որոնք առնչվել են պետության հետ և կրել են հակապետական բնույթ, մույնպես եղել են քաղաքական: Այդպիսի խախտումներից են՝

1. Թագավորական արձանագրությունների կամ հրամանագրերի կոթողների նկատմամբ սեփական երկրի բնակիչների ռազմագոյությունները (դրանց քարոզելը, հարկչությանը, հողի մեջ քաղելը, ջրի մեջ զցնելը, արևից ծածկելը, տեղափոխելը, մեկ ուրիշին ստիպելը կատարել այդ գործերը, այդ մասին լսողը և միջոց ձեռք չառնողը, այդ կոթողի կատուցումը և նրանում հիշատակված գործողությունները իրեն վերագրողը)²⁷,

2. Նվաճված երկրների քաղաքների կողմից ուրարտական աքքայական արձանագրությունների կամ հրամանագրերի պահանջների անտեսումը, այդ պահանջներին հակադրվելը (նրանց դեմ ասպատամբելը, պետական հարկից ու տուրքից հրաժարվելը)²⁸,

3. ուրարտական քաղաքների դեմ սեփական երկրի զորահրամանատարների, մարզերի կառավարիչների ասպատամբությունները²⁹,

4. պետական ու տաճարային ունեցվածքի հարկչությանը³⁰:

Նման բնույթի իրավական նորմերի խախտումները դիտվել են որպես հանցանք և դրանց դեմ ուրարտական պետության կողմից նախատեսվել է պատիժ (սանկցիա): Այդ հանցանքների կատարվելու դեպքում երկրի քաղաքը պատիժ չափեր է նախատեսել իր աքքայական արձանագրություններում կամ հրամանագրերում, շատ դեպքերում ամբողջով նրանց վերջնամասերում: Որոշ հետազոտողներ վերջիններին անվանել են որպես «անեծք» կամ «անեծքի քանաձև»: Իրականում դրանք ոչ թե «անեծք» են, որոնք մայրուսնահավատությանից ծագող անձնական գայրույթի և զգացմունքների վայր-

կենսական պտոթկումն են, այլ պետական օրենքի ուժ ստացած շահեր՝ սահմանված երկրի քաղաքների կողմից: Ուրարտուում կիրառվել է պատժի աճման արարձր շահից՝ մահապատիժը: Մահապատիժ է մախատեսվել՝

5. Ինչպես արքայական արձանագրությունները կամ երամանագրերը փյացնողների, այնպես էլ նրանց ընտանիքի անդամների նկատմամբ³¹,

6. Ինչպես երկրի քաղաքների դեմ ապստամբած զորահրամանատարների, մարզերի պետերի, այնպես էլ նրանց կողմնակիցների նկատմամբ³²,

7. Ինչպես պետական ու տաճարային ունեցվածքի հասիչուակողների, այնպես էլ նրանց ընտանիքի նկատմամբ³³:

Ուրարտուում պատժի տարբեր ձևեր են կիրառվել մախօրոք մվաճված, իսկ հետո Ուրարտուի դեմ ապստամբած երկրների քաղաքների և նրանց բնակչության նկատմամբ: Ընդ որում, մախօրոք մվաճված, քայց հետո Ուրարտուի դեմ ապստամբած երկրների քաղաքների նկատմամբ կիրառել են պատժի հետևյալ ձևերը՝

1. Ուրարտուի քաղաքների առգլ ծունկի գալը, նրա ուղքերն համբուրելը,³⁴
2. Ուրարտուի քաղաքներին հարկ ու տուրք վճարելը,³⁵
3. Ուրարտուի քաղաքների կողմից ստրկացվելը,³⁶
4. Նրա կողմից ներքինացվելը,³⁷
5. Երկրից վտարվելը:³⁸

Նախօրոք մվաճված, քայց հետո Ուրարտուի դեմ ապստամբած ժողովրդի նկատմամբ կիրառվել են պատժի հետևյալ ձևերը՝

6. նրանց ունեցվածքի կողոպուտը,³⁹
7. նրանց զերեվարումը՝ մի մասին սպասել, իսկ մյուսին՝ ստրկությանը⁴⁰,
8. զանգվածային տեղահանումը,⁴¹
9. նրանց ամյացների, քաղաքների և այլ բնակավայրերի երկիզումը, ավերումը,⁴²
10. նրանց երկրի վերածումը ուրարտական մարզի,⁴³
11. այդ երկրի վրա ավանդական քաղաքների կամ կառավարչի փոխարին ուրարտական մարզի պետի նշանակումը⁴⁴:

SUMMARY

The Urartian state has a wide net of tax-collecting organization led by the king. The cuneiform Urartian texts refer to several important officers who were busy with taxes - "the man of money", "the man of account", "senior herdsman", etc. Taxes were of different types - metals, livestock, agricultural products, armour and weapons, cloths.

Since the Urartian state does not have written laws, all juridical decisions were conducted by the king himself, through his orders and inscriptions. In the provinces the juridical power of the king was conducting by his officials - "man of the seal", "man of the palace", etc.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. УКН, № 280, стк. 12.
2. УКН, № 457, ливц. стор., стк. 5.
3. УКН, № № 457 (2), 460 (2), 456 (4), 455 (4).
4. УКН, № 128, ВІ, стк. 19-22.
5. УКН, № 128, ВІ, стк. 22-25.
6. УКН, № 142.
7. УКН, № 155, С; Գ. Ն. Սարգսյան, Ուրարտական համայնականների և զինվորականների խավերի փոխհարաբերությունները, նրանցից զանձվող հարկի տեսակները (ԼՂարիբ Հասարակական Գիտությունների, 1998, 3), էջ 172-177:
8. АВНИУ, № 49 (156-297).
9. УКН, № № 128, ВІ (19-25), 155, Е (36-57), 158 (21-26).
10. УКН, № 155, С; Գ. Ն. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 172-177:
11. УКН, № 155, С; Գ. Ն. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 172-177:
12. ձևժ, դ 155, С; Գ. Ն. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 172-177:
13. УКН, № 155, Е (36-37).
14. УКН, № 155, Е (36-57).
15. АВНИУ, № 49 (352-607).
16. УКН, № 142.
17. Գ. Ն. Սարգսյան, Ուրարտուի առջիպ-տնտեսական հարաբերությունները՝ կազմված «Ռոտայի փոքր քաղաքի» և նրա շրջակայքի բնակավայրերի հետ (ԼՀԳ, 1998, 1), էջ 172-173:
18. УКН, № 155, С (34-48).
19. УКН, № 158, և др.
20. УКН, № 155, С; Գ. Ն. Սարգսյան, ԼՀԳ, 1998, 3, էջ 172-177:
21. УКН, № 19, урарт. текст, стк. 1-26: ассир. текст, стк. 1-22.

22. УКН, № 27.
23. УКН, № № 455-457, 460, 155, С и др. Ғ. Ы. Ушарқушев, ЛҚ, 1998, 1, бр 175-176; *Amudarya* ЛҚ, 1998, 3, бр 172-177:
24. УКН, № 455.
25. УКН, № 456.
26. Ғ. Ы. Ушарқушев, ЛҚ, 1998, 1, бр 172-173:
27. УКН, № 43, стк. 7-14 и др.
28. УКН, № 36, стк. 29-36 и др.
29. АВНИУ, № 50 (13).
30. УКН, № 19, урарт. текст, стк. 26-41, ассир. текст, стк. 33-42.
31. УКН, №20, об. стор., стк. 21-33.
32. АВНИУ, № 50 (13).
33. УКН, № 19, урарт. текст, стк. 26-41, ассир. текст, стк. 33-42.
34. УКН, № 158, стк.21-24.
35. УКН, № 128, VI, стк. 19-25.
36. УКН, № 128, VI, стк. 17-18.
37. УКН, № 128, VI, стк. 48-49.
38. УКН, №265, стк. 2-3.
39. УКН, № 128, VI, стк. 13-14.
40. УКН, № 127, I, стк. 13-14.
41. УКН, № № 127, III, стк. 34-45; 160.
42. УКН, № 128, VI, стк. 6-7.
43. УКН, № 265, стк. 2-6.
44. УКН, № 265, стк. 4.

**ՍԱՐԳՈՆ II-Ը ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՓՈՔԻ ԱՍԻԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ**

Արևելյան Փոքր Ասիայում Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի (մ.թ.ա. 721-705թթ.) վարած ակտիվ արտաքին քաղաքականությանը մեծ թվով ուսումնասիրողներ են ամողբարձել¹: Հանգամանորեն հետազոտվել են Թարալի մանր պետությունների և Մելիտի հետ Ասորեստանի ունեցած ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները, հրատարակվել են խնդիրը լուսարանող ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները: Մասնագետները համոզել են այն եզրակացության, որ Սարգոն II-ին մ.թ.ա. 713-712թթ. հաջողվեց իր գեղիչ-խամոթյունը հաստատել տարածաշրջանի բոլոր երկրների նկատմամբ: Սակայն, միաժամանակ, մշվել է, որ այստեղ Ասորեստանի հաջողությունները դժվար է դիտել որպես վերջնական հաղթանակ, հատկապես քիչ ավելի ուշ շրջանի իրադարձությունների լույսի տակ: Ասորեստանի տիրապետությունը Թարալում և Մելիտում տևեց ընդամենը յոթ-ութ տարի, ավարտվելով մ.թ.ա. 705թ.² այստեղ Սարգոնի կրած պարտությունով, որտեղ վերջինս զոհվեց «Կուլումմանցի Գուրդիի» դեմ մղած ճակատամարտում³:

Սարգոնի փոքրասիական քաղաքականությանն առնչվող աղբյուրների ուսումնասիրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ Արևելյան Փոքր Ասիայում մ.թ.ա. 713-712թթ. հետո Ասորեստանի տիրապետության մասին համընդհանուր ընդունելություն գտած կարծիքը որոշակիորեն չափազանցված է: Լուրջ հիմքեր կան ենթադրելու, որ մ.թ.ա. 713թ. թարալյան Բիթ-Բուրուտաչ պետության արքա Ամբարիսի և մ.թ.ա. 712թ. Մելիտի արքա Թարխումազիի գերվելուց և Ասորեստան տարվելուց մեկ-երկու տարի անց այստեղ Ասորեստանի դիրքերը սկսում են զգալիորեն սասանվել, որի պատճառը թարալյան երկրներից մեկի՝ Ատումայի հզորացումն էր: Ավելին, ամենայն հավանականությամբ, մ.թ.ա. 705թ. Սարգոն II-ի թարալյան հակառակորդը հենց Ատուման էր, այլ ոչ ենթադրյալ կիսմերական ցեղերը⁴: Մեր կողմից ձևակերպված այս վարկածի համաձայն, մ.թ.ա. 713/12-705թթ. ընթացքում Ատուման զգա-

լյութին ընդարձակվել էր արդեն սեփական պետականությունից զրկված և Ասորեստանի անմիջական հսկողության տակ գտնվող հարևան Բիթ-Քուրուտաշի հաշվին: Ի վիճակի չլինելով սեփական միջոցներով վերականգնել կորցրած ազդեցությունը, Սարգոն II-ը ապավինում էր Մուշկի-Փոյուզիայի աջակցությանը, որն այս պահին եակված էր Ասորեստանի հետ հարաբերությունների նորմալացման: Իրադարձությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ Ասորեստանի տիրապետությունը Արևելյան Փոքր Ասիայում կարճատև էր և մ.թ.ա. 705թ. հետո զրեթե վերացավ. ասորեստանցիները կարողացան պահպանել միայն Դաշտային Կիլիկիան (ասորեստանյան աղբյուրներում Կոն):

Առաջարկվող հողվածում վերժ կարլի պարզաբանել Սարգոնի փոքրասիական քաղաքականության ողոշ կարևոր խնդիրներ, որոնց լույսի տակ զգալիորեն կխորանան ռազմաօսկրվող տարածաշրջանի պատմության վերաբերյալ պատկերացումները:

Դեպի Ուրարտու մ.թ.ա. 714թ. Սարգոն II-ի ձեռնարկված ավերել աղբյուրվանքը⁴ շրջադարձային եղավ Ասորեստանի փոքրասիական քաղաքականության մեջ: Փաստորեն, մինչև Ուրարտուի օրհնախումբը, Ասորեստանն ի վիճակի չէր ազատորեն զործելու Տավրոսից հյուսիս ընկած և թիզլաբալախասար III-ի կողմից հպատակեցված երկրներում, այդ թվում Մելիտում: Արևելքից Ուրարտուն, արևմուտքից Մուշկի-Փոյուզիան զգալի ազդեցություն էին ձեռք բերել այս տարածաշրջանում: Դատելով Սարգոն II-ի տեղադրեց, Մելիտը և Թարալի երկրները դաշնակցային հարաբերությունների մեջ էին մտել Ուրարտուի և Մուշկիի հետ⁵: Այստեղ Սարգոնի ձեռնարկված պատժիչ միջոցառումը (Եինուխոտի պետության վերացումը)⁶ ցանկալի արդյունքի չհանգեցրեց: Մասնավորապես, հայտնի է այս շրջանում Ասորեստանից կախյալ Կոնի արքա Ուրիկկիի՝ Ուրարտու առաքած դեսպանությունը⁷, Ատունայի արքա Կուրտիսի և Բիթ-Քուրուտաշի արքա՝ Սարգոնի դրածու Ամբարիսի հակասորեստանյան զործունեությունը⁸: Ժամանակավորապես չեզոքացնելով ռարաթական սպառնալիքը, Սարգոն II-ը դիմեց կտրուկ մեջոցառումների: Նույն մ.թ.ա. 713թ. ձեռքակալվեցին և Ասորեստան տարվեցին Ամբարիսը և Մելիտի արքա Գունգինանին⁹: Եվ եթե Մելիտում նշանակվեց նոր արքա՝ Թարխունազին, ապա Ամբարիսի երկիրը հայտնվեց Կոնի ասորեստանյան կառավարչի հսկողության տակ¹⁰: Սակայն այս միջոցառումները չփոխեցին տարածաշրջանում ծավալվող իրադարձությունների ընթացքը: Ժամանակավորապես իր հակասորեստանյան զործունեությունը դադարեցրած Ատունայի արքա Կուրտիսը վերսկսում է տարածքային զավթումները ի հաշիվ Ասորեստանին ենթակա Բիթ-Քուրուտաշի: Այդ մասին եփշտակվում է Սարգոնի՝ Կոնի իր կառավարչին զրկած, սակայն չառաքված նամակում¹¹: Որ այս հաղորդումը համապատասխանում էր իրականությանը, կարելի է համոզվել ժամանակակից էրջիլաս լեռան (անտիկ աղբյուրների Արզնու) լանջերին Կուրտիսի անունը պայտնակվող երեք

հինքոզիմային լուսիակամ արձանագրությունների¹² հայտնաբերման փաստի հիման վրա: Ահա այս պահից իրադարձությունների ընթացքը դժվար է քաջահայտվում:

Հայտնի է, որ մ.թ.ա. 712թ. դեպի Մելիտ կազմակերպված արշավանքի ընթացքում վերջինիս արքա Թարխտնագին ամրացել էր Թիզգարիմու քաղաքում. նշանակում է, որ այս քաղաքը գտնվել է Մելիտի արքային ենթակա տարածքում¹³: Թարխտնագիին գահագրկելուց հետո Մարգոնը Մելիտի համանուն մայրաքաղաքը հանձնել էր Տավրոսից հարավ գտնվող մեկ այլ լուսիակամ պետության՝ Կոմմախին (անտիկ աղբյուրների Կոմմագենն)¹⁴: Այս գործողության նպատակը, թերև, հետևյալն էր: Ապագայում Մելիտի անհնազանդությունը կամխելու նպատակով Մարգոնը այն մասնատեց երկու մասի. հիմնականը՝ Մելիտ մայրաքաղաքով հանձնվեց իրեն լոյալ Կոմմախին, մյուս մասում, հավանաբար, սցիտի տեղադրվեին ասորեստանյան կայսրոներ: Սա, ինքնակե, միայն ենթադրություն է, քանի որ հայտնի չէ Մելիտի՝ Կոմմախին չհանձնված տարածքի ճակատագիրը: Նման քաղ Մարգոնը ձեռնարկել էր դեռ մ.թ.ա. 718թ., երբ պարտված Շինուլատուի մի մասը՝ մայրաքաղաքով հանդերձ հանձնվել էր հարևան Ատուռային¹⁵: Այսպիսով, Մարգոնը ձգտում էր վերացնել Մելիտի վարչական ամբողջականությունը: Հարկ է նշել, որ այս քաղաքականությունը սպասելի արդյունքներ չտվեց, քանի որ երեք տարի անց՝ մ.թ.ա. 708թ. Կոմմախի արքա Մուտալլուն, ըստ Մարգոնի, դաշինք կնքեց Ուրարտուի արքա Արգիշտի II-ի հետ, որից հետո Ասորեստանի արքան, զբաղվելով Կոմմախի, այն վերածեց մարզի¹⁶: Թե ինչպես վարվեց Մարգոնը Մելիտի՝ Կոմմախին հանձնված մասի հետ վերջինիս վերացումից հետո, հայտնի չէ:

Մ.թ.ա. 712թ. իրադարձությունները հառուկ քննարկման կարիք ունեն: Բանն այն է, որ, վերացնելով Մելիտի ինքնուրույնությունը, Մարգոնը օսհմանների մոտ ստեղծեց ամբողջությունների շղթա: Այդ մասին ուղղակի տեղեկություններ կան Մելիտի վերջին արքայի գերեմարման մասին պատմող տեքստում: Այստեղ հայտնվում է թվով տաս քաղաքների ամրացման մասին, որոնք պիտի հսկեին Ուրարտուի, Մուշկի-Փոյուզիայի և մեկ այլ քաղաքական միավորի սահմանները: Դրանք էին Լուխտ, Բուրդի, Ամուրու, Կիլակա, Անդուարապիս (Ուրարտուի դիմաց), Ուսի, Ուխան, Ուարգին (Մուշկի դիմաց), Էլլիբի և Շինդարասն (երկրի ամունը տեքստում վնասված է):

Մինչև Մարգոնի վերտիրապ միջոցառումների նպատակը քննարկելը ներկայացնենք մշված քաղաքների (ավելի ճիշտ՝ ամրոցների) տեղադրությունը:

Ուրարտուի դիմաց կառուցված թվով հինգ ամրոցների համար դեռ ժամանակին է. Զոռնը առաջարկել էր հետևյալ տեղադրությունները¹⁷.

Բուրդի. = Ժամանակակից Պուրտեյրու, Ջիմարայից 7կմ հարավարևմուտք Դիվրիտիից Էրզրում տամոզ ճամապարհի վրա:

Ամուրու. = Կեքան մարտնի դիմաց՝ Երիրատի արևմտյան ափից ոչ հեռու ընկած Նեմերի կոչվող քնակավայրը:

Կի[սկա]. – հոռմ. Կիսկա, հայկ. Ջեյմուկ՝ Մալաթիայից 31 կմ հյուսիս:

Անդուարսալիս. ժամանակակից Բզորցուի դիմաց:

Լուխաուի համար է. Ֆոռերը ոչինչ չի առաքարկում:

Ս. Երեմյանը Բզորցիքը հակված է տեղադրելու բյուզանդական աղբյուրների Amara-ի տեղում (ժամանակ. Էմիրքոյոյ՝ Արզուվանից ոչ հեռու)¹²:

Այսպեսով, ակնհայտ է, որ Ուրարտուի դիմաց ստեղծված ամրությունները գտնվում էին Եփրատի արևմտյան ափերի երկայնքով: Այս համագամանքը ստիպում է ենթադրել, որ մ.թ.ա. 712թ. Սելդիի արևելյան սահմանը կազմում էր Եփրատ գետը, որից արևելք այն միանաձև Սարգոնը համարում էր քչնամական տարածք:

Մուշկիի դիմաց ստեղծված ամրությունների խնդիրը, ի տարբերություն մախորդի, շատ ավելի բարդ է: Է. Ֆոռերը Ոսինն նույնացնում է հոռմ. Chosa-ի հետ՝ ժամանակակից Լեվշենիք քաղաքից 37 կմ հարավ¹³: Ոսիանը համարվում է հոռմ. Osiana-ի հետ՝ Լեվշենիքից 30 կմ հյուսիս-արևմուտք¹⁴: Ուարզինը պիտի գտնվեր ինչ-որ տեղ Հալիսի ոլորանի ներսում՝ Կեսարիա-Կայսերիից անտիկ աղբյուրների Tavium տանող ճանապարհի վրա¹⁵:

Վերջին երկու ամրությունները ենթադրաբար գտնվում են Մալաթիայից հյուսիս: Է. Ֆոռերը գտնում էր, որ դրանցից Էլիթիքը պիտի գտնվեր Մալաթիայից Միլաս տանող ճանապարհին՝ Հալբուր-Վիրան կոչվող վայրում, իսկ Եինդարարան ժամանակակից Սինջանն է՝ Դիվրիդիից Ջարս տանող ճանապարհի վրա¹⁶: Հեղինակը արձանագրության տեքստի վնասված մասում հակված էր վերականգնելու կասկերի երկրի անվանումը: Այս տեղադրությունները չեն վիճարկվում հետազոտողների կողմից, սակայն ինչ վերաբերում է Կասկուի վերականգնմանը, ապա այստեղ ամեն ինչ չէ որ պարզ է: Բանն այն է, որ կասկերի երկրի հիշատակությունը Սարգոն II-ի տեքստերում¹⁷ որևէ հիմք չի տալիս այն դիտելու որպես էական սպառնալիք Ասորեստանի համար: Այնպես որ այս հարցը առայժմ բաց է մնում:

Փորձենք մեկնարկանել փոյուզական սահմանների մոտակայքում կառուցված ամրությունների հարցը:

Վերոհիշյալ երեք ամրոցների տեղադրությունը Թաքալի արևմտյան սահմանների մոտակայքում ինքնին արդեն վկայում է այն մասին, որ տվյալ պահին Ասորեստանը Թաքալը դիտում էր որպես իր անմիջական գերիշխանության տակ գտնվող տարածք: Սելդիի և Բիթ-Բուրտուաչի տեղական արքայատոհմերի վերացումից հետո իսկապես դրա համար հիմքեր կային: Փաստորեն, մ.թ.ա. 712թ. փոքրասիական երկրներից մերթին ինքնուրույնությունը սրահպանել էր միայն Ատունան, որը, սակայն, Բիթ-Բուրտուաչի արքա Ամբարիսի պարտությունից ու գերեվարվելուց հետո ստիպված էր եղել հնազանդություն հայտնել Սարգոնին¹⁸:

Անկասկած, մ.թ.ա. 713-712թթ. կարելի է համարել Փոքր Ասիայում Ասորեստանի ռազմաքաղաքական հաջողությունների քարձրակետը: Որովհետև քիչ անց իրադարձությունների ընթացքը ակնհայտորեն ի վնաս Աս-

րեստանի էր: Մ.թ.ա.710/09թ. քվազդվող Սարգոն II-ի նամակում ուղղված Կուեի ասորեստանյան կառավարչին²⁵, հայտնվում է Ատուռնայի հակասասորեստանյան գործողությունների մասին: Մասնավորապես ասվում է, որ Ատուռնան գրավել էր Բիթ-Բուրտուաշի մի շարք բնակավայրեր: Այս նամակում հաղորդվում է նաև այն մասին, որ Ասորեստանի և Մուշկիի հարաբերությունները բարելավվել են և Սարգոնը հույս ունի վերջինիս օգնությամբ հաշվեհարդար տեսնել քաբալյան երկրների հետ: Նկատի ունենալով վերոհիշյալ նամակի արտակարգ կարևոր նշանակությունը, ներկայացնենք դրանից որոշ հատվածներ.

«Ինչ վերաբերում է քո գրածին. Մուշկիի Միտայի բանագնացը եկավ ինձ մոտ, քերելով ինձ Կուեի տասնչորս մարդկանց, ում Ուրիկը ուղարկել էր Ուրարտու որպես դեսպաններ, դա շատ լավ է: Իմ աստվածներ Աշուրը, Եամաշը, Բելը և Նարուն հիմա գործել են և ասանց կողմի կամ այլ բանի մուշկը [Տկատի ունի Միտային - Ա.Բ.] տվել է իր խոսքը և դարձել մեր դաշնակիցը» (ND 2759):

«Ինչ վերաբերում է քո գրածին. «Ես չպետք է ուղարկեմ իմ բանագնացին մուշկի մոտ ասանց արքայի՝ տիրոջս բույրավայրյան», այժմ ես ասում եմ քեզ, որ դու չպետի կտրես քո բանագնացին մուշկի ներկայությունից: Գրիք նրան քարեկամական խոսքերով և միշտ տեղեկացիր նրա մասին, մինչև ես ժամանակ կունենամ»:

Այնուհետև խոսվում է Մուշկիի հետ հետագայում բարեխոսակցական հարաբերություններ սրահարանելու մասին, որից հետո հայտնվում է հետևյալը.

«Ինչ վերաբերում է քո գրածին. Ուրբալան [կարող է հեռանալ] արքայից՝ տիրոջիցս, այն պատճառով, որ աստուճացիները և իշտունդացիները եկել և գրավել են Բիթ-Պարտուաշի քաղաքները,՝ այժմ, երբ մուշկը մեզ հետ խաղաղություն է հաստատել և [...] ինչ կարող են այսուհետև անել Թարալի արքաները: Դու կսեղմես նրանց այդ կողմից, իսկ մուշկը այն կողմից, այնպես որ դու քո գոտին կզցես նրանց վրա»:

Սարգոնի նամակի շնորհիվ պարզվում է փոքրասիական տարածաշրջանում մ.թ.ա.712թ. ամսիցապես իսթորիոսը ժամանակահատվածում սկսված քաղաքական իրադարձությունների արտեկերը:

Առաջին կարևոր եզրակացությունը այն է, որ Մուշկիի և փոքրասիական երկրների միջև այլևս չկային դաշնակցային հարաբերություններ, ինչպիսիք վկայված են մի քանի տարի ավելի վաղ շրջանի համար: Այս առումով հստականշական է Կուեի կախյալ արքա Ուրիկկիի՝ Ուրարտու ուղարկված 14 մարտից քաղկացած գաղտնի դեսպանության ձեռքակալունը Մուշկիի տարածքում և հանձնումը Ասորեստանին, ինչի մասին հաղորդվում է Սարգոնի նամակի սկզբում: Դժվար է ասել, քե ինչով էր պայմանավորված դեռ ոչ վաղ անցյալում անաշու հակասակողորդների մերձեցումը: Հետաքրքիր է, որ դրա նախաձեռնությունը գալիս էր Մուշկիից, քանի որ Սարգոնը երկու երկրների հարաբերությունների քարեկաման մասին, ըստ նամակի, տեղեկանում է

Կուսի կառավարչից: Այստեղ հնարավոր են երկու բացատրություններ: Առաջին, Մուշկիին ձեռնառու չէր Ասորեստանի հետ լարված փոխհարաբերությունների պահպանումը և նրա արքա Միտան ցանկանում էր վերջ տալ հակամարտությանը, թավաբարվելով արևելափոքրասիական տարածաշրջանի նկատմամբ միազագույն ազդեցության հետանկալով, որ խտտանում էին քարայրան երկրների դեմ Ասորեստանի հետ համատեղ ձեռնարկվելիք միջոցառումները: Երկրորդ, Քարալում ի հայտ եկած քաղաքական նոր ուժերը ինչ-որ սպառնալիք էին պարունակում Մուշկիի համար: Ներկայումս հնարավոր չէ մախապատվությունը տալ վերոհիշյալ պատճառներից որևէ մեկին, չնայած, որոշ փաստարկներ ստիպում են հսկվել նրկյուրդի կողմը²⁶:

Երկրորդ եզրակացությունը քարայրան Աստուռայի ուղղմաբաղադրական վերելքն է, որ հանգամանորեն քննարկվել է մեր մախարդ ուսումնասիրություններում²⁷: Ընդ որում, Աստուռայի հակաասորեստանյան զործադրությունների սկիզբը, մ.թ.ա.713թ. վկայված ժամանակավոր դադարից հետո, կարելի է բավական հստակ բխագրել մ.թ.ա.712-710թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածով: Դրանք պետի սկսվեին Սարգոնի կողմից Մուշկիի դիմաց սահմանային ամրությունների կառուցումից հետո:

Երրորդ եզրակացությունը Սարգոնի փոքրասիական քաղաքականության մեջ քարայրան երկրներից մեկի՝ Տուվանային (ասորեստանյան աղբյուրներում Տուխամա) հատկացված դերն էր: Նամակում հիշատակվող Ուրբալան նույն ինքը հիերոզվիթային աղբյուրներից հայտնի Տուվանայի արքա Վադադալանն է: Թե ինչու պետի Ուրբալան երես թեքեր Ասորեստանից Բիթ-Պարուտայի (Բիթ-Քուրուտաչի գոթյան ձևերից մեկը) քաղաքները Աստուռայի և Իշտունդայի կողմից զավթվելուց հետո, կարող է պարզվել Սարգոնի քաղաքականությունը բնորոշող քիչ ավելի վաղ շրջանի իրադարձությունների լույսի տակ: Հայտնի է, որ Ամրաբիթի ձեռքակալումից հետո Բիթ-Քուրուտաչում կատարել է նրա կինը՝ Սարգոնի դուստր Ախատ-արիչան²⁸: Չնայած ասայժմ պարզ չէ վերջինիս կարգավիճակը Բիթ-Քուրուտաչում, սակայն մ.թ.ա.712թ. Մելիդի, իսկ մ.թ.ա.718թ. Շինուխտուի քազավությունների վերացումից հետո այդ երկրների տարածքի երկատման փաստը արդեն իսկ կարելի է ընդունել որպես Ասորեստանի արքայի քաղաքականությանը բնորոշ երևույթ: Վերջին երկու դեպքերում վերացված քազավություն մի մասը հանձնվում էր հարևան լուսիական պետությանը՝ լրացուցիչ հարկ վճարելու պայմանով²⁹: Ամենայն հավանականությամբ, նույնպես էր վարվել Սարգոն II-ը նաև Բիթ-Քուրուտաչի հետ: Պետության մի մասը մնացել էր Ախատ-Արիչայի կառավարման ներքո (ուսկանաբար, Կուսի կառավարչի գեղակայությամբ), իսկ մյուս մասը հանձնվել էր Ասորեստանին լոյալ Տուվանային:

Վերոհիշյալ եզրակացությունների լույսի տակ անհնար է ամտեսել մի կարևոր դիտարկում: Թվում է, որ պատահական չի կարելի համարել Մուշկիի ասորեստանամետ դիրքորոշման և Աստուռայի հակաասորեստանյան

ակտիվության սինխրոնիզացիոն: Որ դա իրոք այդպես է, դժվար չէ համոզվել առկա աղբյուրների լույսի տակ:

Մ.թ.ա. 713թ. Բիթ-Բուրտուտաշի արքա Ամբարիսը համագործակցում էր Մուշկիի հետ, և, բնականաբար, վերջինս դիտվում էր որպես Ասորեստանի հակառակորդ: Մ.թ.ա. 712թ. Մարգոնը Մուշկիի սահմանների մոտակայքում ամբուրյուններ էր կառուցում՝ հնարավոր հարձակումներին դիմագրավելու նպատակով: Իսկ մ.թ.ա. 710 կամ 709թ. անմիջապես նախորդող շրջանում Ատունան գրավել էր Ասորեստանին ենթակա (ասորեստանամետ Տուվանայի միջնորդավորմամբ) Բիթ-Բուրտուտաշի բնակավայրերը և Մուշկին ձգտում էր մերձենալ Ասորեստանի հետ:

Արդյո՞ք այս երկու իրադարձությունները փոխկապակցված չէին: Պատասխանը չի կարող միանշանակ լինել փաստական մյուսի բացակայության պատճառով: Թեև, նկատի ունենալով Մարգոն II-ի պատիվությունը ընդդեմ միմյև մյուս մ.թ.ա. 705թ. ճակատագրական արշավանքը դեպի Թարս, կարելի է ենթադրել, որ այստեղ արագորեն ձևավորվում էր մի լուրջ քաղաքական ուժ²⁰, որը և հարկադրեց Մարգոնին անձամբ գլխավորելու քաղաքայան պատերազմը: Չի կարելի բացառել Ատունայի՝ դեպի արևմուտք ուղղված ռազմական ակտիվության հնարավորությունը:

Թարսյան Ատունայի կողմից Տուվանային հանձնված Բիթ-Բուրտուտաշի քաղաքների զավթումը, թվում է, որոշակիորեն պայմանավորված էր մահ էրեթիկական դրոյապատճառներով: Բանն այն է, որ մ.թ.ա. 720-ական թվականներին Թարսում, Ասորեստանի մասնակցությամբ, կարծես տեղի էր ունենում մի առայժմ դժվար տեսանելի պրոցես: Այն կարելի է ներկայացնել որպես ավանդաբար անհնազանդություն դրսևորող լուվիական պետությունների դեմ տեղում հակակշիռ տեղծելու քաղաքականություն: Վերջինս իրականացվում էր լուվիական արքայատոհմներին ենթադրաբար այլ էրեթիկական բովանդակություն ունեցող արքայատոհմերով փոխարինելու միջոցով: Որպես այդ քաղաքականության դրսևորում պիտի համարել դեռ Թիգլաթպալասար III-ի կողմից մ.թ.ա. 732-729թթ. ընթացքում Թարսի արքա Վասուսարմասի փոխարեն ոչ արքայական ծագում ունեցող Խուլլիի (նիերոզլի-Ֆային աղբյուրներում Խուլիս) թագադրումը²¹:

Այս իրադարձությունը կարևորվում է երկու դիտարկումների միջոցով.

1) Խուլլիի կառավարումից հետո է միայն այս պետությունը ասորեստանյան աղբյուրներում սկսում կոչվել «Բիթ-Բուրտուտաշ» (նաև՝ Բիթ-Բուրիտիշ, Բիթ-Պարտուտա): Բանն այն է, որ պետականության լավ ավանդույթներ ունեցող Թարսում «երեթ» («առուն») քաղաքիչով պետական կազմավորման հայտնվելը առնվազն տարօրինակ է: Ասորեստանյան տեքստերում անվանադիր նախնու անունից կամ ցեղանունից կազմված այսպիսի պետականությունները բազմիցս հիշատակվում են արամեական, քաղդեական, մարական և այլ ցեղապետությունների առնչությամբ:

2) Խուլլիի և նրա որդու՝ Ամբարիսի անունները չեն կարող ստուգաբան-

վել խեթա-լուվիական լեզուների հիման վրա: Նույնը մաև հարևան Ատտամայի առայժմ հայտնի երկու արքայների անունները՝ Սախու(ր)ս և Կուլախա:

Թերևս, առայժմ վաղ է հեռուն զմացող եզրակացություններ անել վերահիշյալ փաստարկների հիման վրա, սակայն հետազոտում լրացուցիչ փաստերի հայտնվելու դեպքում դրանք կարող են զգալի պարզություն մտցնել Սարգոնի փոքրասիական քաղաքականության լուսարանման հարցում: Ուտտի այստեղ սահմանափակվեց միայն աշխատանքային վարկած առաջադրելով, Բիթ-Բուրուտաշի և Ատտամայի արքայատոհմերը, ամենայն հավանականությամբ, լուվիական չեն եղել, այլ մերկայացրել են տալուս-ծաշքցանի մեկ այլ էթնիկական խումբ, որին Սարգոն II-ը օգտագործել է լուվիական պետությունների անբառողական միտումների դեմ իր պայքարում: Ըստ այդմ, Ատտամայի կողմից Տուվամային հանձնված՝ նախկինում Բիթ-Բուրուտաշին պատկանող տալուսծքների գրավումը պիտի դիտել որպես Թարալի երկրորդ (ոչ լուվիական) էթնիկական տարրի պայքար ընդդեմ Ատրեստանի: Սարգոնի կողմից Թարալում և Մելիդում մ.թ.ա. 718-713թթ. իրականացված քաղաքականության արդյունքում տեղի լուվիական պետությունները զրկվեցին ոչ միայն իրենց արքայատոհմերից, այլև ազնվականությունից և քնակչության զգալի զանգվածից: Այս ժամանակաշրջանի տեքստերում շատ են քնակչության քոնի տեղափանման մասին տեղեկությունները¹²: Տեղափանված քնակչության փոխարեն Թարալում և Մելիդում քնակեցվում էին Սիջագուտից քերված ժողովուրդներ: Այս պարագայում նախատեսված արևմուտք չէ ենթադրել, որ նյութական և մարդկային մեծ կորուստներ կրած լուվիական մասն պետությունները կարող էին հաջողությամբ դիմագրավել Ատրեստանին: Թարալում տիրող այն իրավիճակը, որ վերականգնվում է Սարգոն II-ի՝ Կոնի կառավարչին ուղղված նամակի հիման վրա, ենթադրում է այստեղ մեծ ռազմական պոտենցիալ ունեցող էթնիկական տարրի գոյություն: Մ.թ.ա. 705թ. և հաջորդող տասնամյակների իրադարձությունները վերահիշյալ ենթադրության լավագույն վկայություններն են: Թարալում տիրող՝ Ատրեստանի համար աննպաստ իրավիճակը, հակառակ Մուշկիի հետ կապված Սարգոն II-ի սպասելիքների, հաջորդող 4-5 տարիների ընթացքում էլ ավելի խորացավ, ստիպելով Ատրեստանի արքային ամձամբ զրադվելու այդ խնդրով: Իսկ Սարգոնի գոհվելուց հետո Թարալում և Մելիդում ձևավորվեցին երկու նոր պետություններ, որոնք այստեղևու, իրենց գոյության գրեթե ողջ ընթացքում, այլևս չէին գտնվում Ատրեստանի զնվլչանության տակ: Մի պահ նույնիսկ նրանք միավորվեցին մեկ պետության մեջ, որը հայտնի է Աշշուրբանասուրի տեքստերից որպես Թարալի քազավորություն¹³:

SUMMARY

The paper deals with several aspects of Anatolian policy of Sargon II of Assyria (721-705 B.C.), which could further our knowledge of the main tendencies of the ethnopolitical development of this region.

The author puts down a hypothesis, according to which, during the Anatolian expansion of Sargon II the royal dynasties of two kingdoms - Bit-Burutash and Atuna (south-central Asia Minor) were representing an intrusive ethnic group, rather than local Luwian population. Assyrian kings had made use of this new ethnic element in their north-western policy against Luwian kingdoms of Tabal (late Tiglathpileser III, Shalmaneser V and early Sargon II). But soon after Sargon II, s accession, Bit-Burutash and Atuna started to show separatism which led to the weakening of Assyria, s positions in Tabal and whole eastern Asia Minor, culminating in 705 B.C. campaign against Gurdy of Kulumman. As a result, Assyria lost any control over territories to the north of Taurus range.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. H.Tadmor, The Campaigns of Sargon II of Assur: a chronological-historical study, "Journal of Cuneiform Studies" 12, 1958, p.22ff.; J.N.Postgate, Assyrian Texts and Fragments, "Iraq" 35, 1973, p.13ff.; J.D.Hawkins, Assyrians and Hittites, "Iraq" XXXVI, 1974, P.1/2, p.67ff.; The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia. - In: "Cambridge Ancient History", vol.III/1, 1982, p.409ff.; M.Wafler, Zu Status und Lage von Tabal, "Orientalia" 52, fasc.1, 1983, S.182ff.; B.Lanfranchi, Sargon, s Letter to Assur-Isru-uur: an Interpretation, "State Archives of Assyria and Babylonia. Bulletin" II/1, 1988, p.59ff.; Ա.Ջույան, Տոմ Թարգոմայ, Եր., 1998, էջ. 18-32; Նույնի՝ Sargon II and Atuna: an Interpretation. - «Ակադեմիկոս Գազիկ Սարգսյանի ծննդյան 70-ամյակին նվիրված հոբելյանական ժողովածու» (Պաննված է հրատարակության): Սարգոն II-ի փոքրասիական քաղաքականության հարցը համագամողին քննարկվել է Ս.Երեմյանի կողմից (Կիմերական և սելյուքական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստամի պայքարը քոլոկոմների դեմ, «Պատմա-քառասիրական հանդես», 1968/2, էջ.100-105): Հոդվածի լույս տեսնելուց հետո ընկած շրջանում զգալիորեն աճել է սկզբնաղբյուրների և համապատասխան ուսումնասիրությունների քանակը, որոնք ստիպում են կրկին անդադարանալ խնդրո ստարկա բեմային: Հեղինակի մի շարք փաստեր և եզրակացություններ արդեն հնացած են կամ ուղղակի սխալ, որոնք կնշխն սույն ուսումնասիրության համազարտասխան հատվածներում:

2. Ս.Երեմյանը, հետևելով Մ.Շարիքին, Կուլումանը տեղադրում էր Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք ընկած ժամանակակից Ուշմուտ քաղաքի շրջանում, իսկ Սարգոն

II-ի հակառակորդներին մույնացնում էր կիճճերների հետ (մույն տեղում, էջ 105, ծան.64). երկու տեսակետներն էլ որևէ հիմք չունեն, քացի վերոհիշյալ տեղանուններից առաջինի արտաքին մնամտությունից փոքրասիական էությունային: Բունն այն է, որ Սարգոնի մ.թ.ա.705թ. ճակատագրական մասին հայտնի երկու տեղատեղը նախակ մատնամշում են Թարսալը (H.Tadmor, "Journal of Cuneiform Studies", vol.12, 1958, p.97):

3. Մ.թ.ա.705թ. Թարսալում Սարգոն II-ի հակառակորդ «Կուրմուճանցի Գուրդիի» քաղաքային Առոմայի հետ անվիճելի կապի մասին տեսակետը տես Ա.Քուսյան, Տոմ Թարգոմայ, էջ. 29-32; Նույնի՝ Sargon II and Atuna: an Interpretation:

4. F.Thureau-Dangin, Une relation de Luitième campagne Sargon II, Paris, 1912: արշավանքի երթուղու շուրջը՝ H.B.Արյուստ, Точность текста Урарту, 1986, с.292 сур.

5. D.D.Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol.I-II, Chicago, 1926-1927 (hereafter ARAB), I §§ 8, 55, 64, 118.

6. ARAB II § 55.

7. Այլ մասին տես ստորև տեղատոմ:

8. ARAB II §§ 25, 55.

9. ARAB II §§ 72, 92, 99.

10. Գատեղեղ Սարգոնի՝ Կոտի ասորեստանյան կառավարչին ուղղված մամակից, Բիթ-Քուրուսաշի մի մասը համեմել էր հարևան Տուվանային (տես ստորև):

11. Այլ մասին տես ստորև տեղատոմ:

12. P.Meriggi, Manuale di Eteo Geroglifico, P.II: Testi - 2 a e 3 a serie, Roma, 1975, Nos.68-70.

13. Ըստ Սարգոն II-ի տեղատեղի, Թիլ-Գարիճնում հանդիսացել է Մեծից քաղաքներից մեկը: Ընդ որում, Թիլ-Գարիճնում պետություն տեղիում Գուրդիի դեմ արշավանքի նկատաչություն մեջ այն հիշատակվում է որպես Թարսալի ասիմանի մոտ գտնվող քաղաք (ARAB II §§ 290, 292): Սարգոն II-ի և Միմարների օրոք Թիլ-Գարիճնում, ակնհայտորեն, մախկին Մելիդի կարևորագույն կենտրոնն էր դարձել: Բավարար հիմքեր կան պնդելու, որ մ.թ.ա.VIIIդ. վերջին քառորդում Մելիդում կառավարած Սարգոնի դրածոնից Գունգինանին և Թարխունազին ծագում էին Թիլ-Գարիճնուց (այս խնդիրը հատուկ ուսումնասիրության առարկա է):

14. ARAB II §§ 27, 45.

15. ARAB II § 55.

16. ARAB II § 45, 64.

17. E.Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920, S.75.

18. Ս.Երեմյան, «ՊԲՀ», 1968/2, էջ 104, ծան.60:

19. E.Forrer, Op.loc., S.76; Ս.Երեմյան, «ՊԲՀ», 1968/3, էջ 104:

20. E.Forrer, Op.loc.; Ս.Երեմյան, Նույն տեղում:

21. E.Forrer, Op.loc.; Ս.Երեմյանը Ռարգինը փնտրում է անտիկ աղբյուրների Tiyana-ի շրջանում՝ Հալեպից հարավ (Նույն տեղում):

22. E.Forrer, Op.loc., S.75f.

23. ARAB II §§ 80, 92, 99.

24. ARAB II, § 214.

25. J.N.Postgate, "Iraq" 35, 1973, p.13ff.; S.Parpola, The Correspondence of Sargon II, P.I: Letters from Assyria and the West, Helsinki, 1987, N.1, 3ff.

26. Այս խնդիրը կրմնարկվի մեկ այլ աշխատությունում:

27. Ա.Ջոսյան, Տուն Թորգոմայ, էջ 18-27:

28. Այրպես է ենթադրում Ն.Փոսթգեյթը (J.N.Postgate, "Iraq" 35, 1973, p.31):

29. ARAB II § 55.

30. Այս վարկածի ասաց է քաշվել մեր մախարեղ աշխատություններից մեկում (Ա.Ջոսյան, Տուն Թորգոմայ, էջ. 18-32):

31. Խուլին արքա էր նշանակել ճ.թ.ա.732-729թթ. միջև, բաղնայկան արքա Վաստատարմաի (առքեսառ. Վաստարմե) արքայազնության ճնշումից հետո: Այս Խուլին գահազրկվել էր Սալմանասար V-ի օրոք (ճ.թ.ա.726-722 թթ.), սակայն վերանստատվել էր գահին Սարգանի կողմից (տես M.Walser, "Orientalia" 52, fasc.1, 1983, S.183f):

32. Ա.Ջոսյան, Տուն Թորգոմայ, էջ.18-19:

33. ARAB II, § 781.

МАКСИМ ХАМОЯН

ПЕРСПЕКТИВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЕДИНОГО ЛИТЕРАТУРНОГО КУРДСКОГО ЯЗЫКА

В Институте востоковедения НАН РА проводится широкомасштабные исследования структуры курдского общества на разных уровнях. Результаты этих исследований, имеющие большое научно-теоретическое значение на пути фронтальной разработки проблематики курдоведения, могут также представлять собой определенную ценность для курдского народа в практической жизни для решения стоящих перед ним ряда конкретных актуальных задач. В частности, благодаря проводимым здесь исследованиям в области диалектной структуры курдского языка впервые сформировалась и получила дальнейшее развитие мысль о том, что курдский народ имеет реальную возможность избежать наличия формирующихся у него двух литературных языков или двух форм литературного языка и приступить к созданию одного, единого литературного языка. Ценность этой мысли в создании и укреплении единого пути развития духовной и материальной жизни народа, дальнейшего роста его национальной идеологии не вызывает сомнения.

Курдский народ стоит сегодня перед целым рядом сложных задач, которые в своем единстве составляют курдскую проблему. В рамках этой проблемы свое особое место занимает задача строительства единого литературного языка, практическое решение которой в условиях отсутствия национальной государственности всецело обусловлено участием сегодняшних курдских общественных, национально-политических и других организаций в разработке языковой политики, необходимой для создания единого национального литературного курдского языка.

Курдский язык - один из важных факторов, лежащих в основе

единства курдского народа. Он широко отражает уровень развития его национального самосознания и вместе с тем, будучи общенародным средством общения, непосредственно способствует дальнейшему росту его национальной жизни. Издание на курдском языке большого количества памятников устного народного творчества, широко отражающего идеи сплочения народа и его историческое прошлое, выход в свет художественной, научной и общественно-политической литературы, радиовещание и телевидение на курдском языке в его основных диалектных проявлениях, участие носителей разных диалектов в национально-освободительной борьбе народа, их совместная деятельность в общественных, национально-политических организациях, совместная работа, учеба, жизнь, широкое распространение среди носителей диалектов, представителей разных слоев курдского народа, разных религиозных направлений идей национальной общности и т.д., - все это медленно, но неуклонно открывает возможности для широкого общения между носителями разных диалектов, создает почву для взаимного проникновения диалектных фактов, унификации соотносительных диалектных вариантов, приводит к постепенному стиранию существовавших границ между ними, к их ослаблению, вытеснению.

Эти процессы, связанные с общим развитием национальной жизни, в большей или меньшей степени активности проявляются чуть ли не на всех уровнях взаимоотношений диалектов, составляя качественно новую и очень важную особенность диалектной структуры языка на современном этапе его развития. При этом соотношения территориальных подразделений языка на всей территории его распространения определяются тем, что по мере развития национальной жизни народа, с одной стороны, возрастают основы их сближения, с другой стороны, создаются возможности развития наддиалектной, литературной формы языка в двух вариантах, хотя некоторые наблюдения автора над диалектной структурой языка позволяют познать возможности дальнейшего развития курдской литературы преимущественно на основе одного из них.

Настоящее сообщение, содержащее результаты проведенного автором сравнительно-сопоставительного исследования материалов курдских диалектов¹, предлагается в качестве обоснования возможности создания единого литературного курдского языка.

Письменность на курдском языке, как известно, в разные периоды его истории, на разных графических системах, в зависимости от общественно-политической ситуации в соответствующих районах Курдистана выходила на разных местных говорах, ни один из которых, однако, не достиг уровня общенародного письменно-литературного языка. Обстоятельства, связанные с отсутствием такого языка, не могли не играть и продолжают играть негативную роль в жизни народа, в развитии его материальной и духовной культуры, в консолидации передовых

сил, их объединении и сплочении в борьбе за демократические права и национальное самоопределение. В зависимости от этого задача создания литературного курдского языка занимает особое место среди актуальных задач, которые вытекают из конкретных условий современной национальной, общественно-политической жизни народа и приобретут еще более важное значение в будущем, после приобретения им национального самоопределения.

Курдский язык объединяет большое количество самых различных по степени распространения территориальных подразделений в виде говоров, подговоров, групп говоров² и т. д., образующих в основном две разновидности-наречия – северо-западное и юго-восточное. Сохраняя общие черты грамматического строя и фонетической системы языка, его лексики и фразеологии, эти территориальные подразделения, в особенности периферийные, в ряде случаев претерпели большие изменения, нередко служащие серьезным препятствием взаимопониманию их носителей. Естественно, что литература на этих говорах, тем более, если она представлена на разной графике, не может быть доступной для всеобщего пользования. Вопрос же о том, какой из них будет служить основой образования общенациональной литературной формы языка, конкретно не ставится, да и не может быть поставлен, так как, как и прежде, поэты и писатели Курдистана создают свои труды каждый на своем говоре, диалектные отличия четко прослеживаются на материалах, издаваемых на страницах курдских газет и журналов, в научных работах, в радиовещании и телевидении на курдском языке и т. д. Следовательно, опубликование материалов на разных говорах северо-западного или юго-восточного наречий еще не является показателем формирования на их основе литературных форм существования языка³.

Следует заметить, что идея о возможности создания двух литературных форм не имеет перспектив. Не принимается во внимание тот факт, что существование двух литературных форм языка поведет к углублению и без того больших различий в речи носителей северо-западного и юго-восточного наречий, к искусственному разъединению народа в его языкотворчестве. Оно отрицательно отразится на единстве языка, на единстве норм развития материальной и духовной культуры народа. Известны случаи функционирования двух литературных форм языка у одного народа. Но известны и тяжелые последствия подобного явления.

Обстоятельства, обуславливающие формирование двух литературных форм языка у одного народа, могут быть разные. Но среди них доминирующим прежде всего служат коренные различия между диалектными подразделениями языка на разных уровнях.

Результаты наблюдений над диалектной структурой курдского языка показывают, что объединяя говоры, иногда резко отличающиеся

друг от друга на разных уровнях, курдский язык вместе с тем представляет территориальное подразделение, литература на котором доступна для всеобщего пользования. Таким территориальным подразделением является Бахдинани, занимающий специфическое место в диалектной структуре курдского языка.

Краткая характеристика и важнейшие особенности Бахдинани, позволяющие осознать перспективную возможность развития на нем литературы, сводятся к следующему:

Бахдинани – территориальное подразделение, относящееся к северо-западному наречию (курманджи). На нем говорит курдское население районов Амедие, Акра, Дыхок Захо и Шейхана (Иракский Курдистан). Некоторая часть носителей Бахдинани находится в Турецком Курдистане, где они живут вдоль иракско-турецкой границы и отделены от курдов района Хяккари горой Тнари.

По сведениям Шарафадди Битлиси (XVII в.), впервые обратившего внимание на особенности Бахдинани, район бахдинанских курдов с центром Амедие долгое время являлся одним из очагов развития средневековой курдской культуры. Здесь развивались литература и философия, из этого района вышло много поэтов и писателей, труды которых написаны на Бахдинани.

Бахдинани входит в число тех говоров языка, на которых постоянно выходит литература, произведения поэтов и писателей, труды ученых. Область его функционирования занимает центральное место на территории распространения курдского языка. Благодаря этой позиции он, в отличие от других, окружающих его территориальных подразделений языка, которые в разной степени испытывают влияние языков соседних народов, сохраняет специфические черты языка в наиболее чистой форме. Соотносительные варианты основных диалектных фактов, обнаруживающихся в пределах курдского языка, подчеркивают также его большую архаичность.

Особое место Бахдинани в диалектной структуре курдского языка определяется тем, что он, являясь территориальным подразделением, относящимся к северо-западному наречию, вместе с тем обнаруживает ряд особенностей, сближающих его с Сорани, входящим в состав юго-восточного наречия. В зависимости от этого Бахдинани, в отличие от остальных подразделений языка, выступает своего рода связующим узлом между северо-западным и юго-восточным наречиями. Эта особенность, подчеркивающая своеобразие лингвистического статуса Бахдинани, определяет его общедоступность для всех носителей языка.

Входя в состав северо-западного наречия и занимая отдельное место в его структуре, Бахдинани на юго-востоке непосредственно граничит с юго-восточным-южным наречием и имеет с ним следующие общие черты:

1. Отсутствие в Бахдинани (Акра, Шайхан и Дыхок) глухих непри-

дыхательных согласных: п.т.к. ч, а в связи с этим отсутствием фонологического противопоставления этих согласных глухим придыхательным: п', т', ч' к'.

2. Наличие веляризованного "л" в Бамарни и Атрише и фонологического противопоставления этого согласного невеляризованному согласному "л".

3. Наличие личного окончания первого лица мн. числа – ни /йин и согласного "т" в составе личного окончания третьего лица ед. числа – ит/т.

4. Наличие форманта определенности – e/йe/в ед. числе /, - ene /йe – ne/vo мн. числе, присоединяемого к именам существительным, стоящим после указательных местоимений ew "этот", ew "тот".

5. Наличие форманта – ий/йин, образующего форму звательного подлежа имен существительных во мн. числе и суффикса – тьрин, употребляющегося для образования превосходной степени имен прилагательных, а также глагольного суффикса ewe (в южном наречии ewe), Суффикса определенности ewe (в Акра), предлогов гел, дегел, льгел, союза бес "не", словообразовательного суффикса – айати и т. д.

Таким образом, имея много общих с южным наречием особенностей, Бахдинани не только выделяется как отдельное языковое подразделение северного наречия, но и выступает как связующий узел между северным и южным наречиями.

Иными словами, выясняется, что северное и южное наречия курдского языка граничат друг с другом некоторым средним подразделением, где их различия незначительны, а в ряде случаев отсутствуют. Своеобразное сочетание особенностей северного и южного наречий в Бахдинани, обеспечивающее общедоступность последнего для всех носителей языка, определяет перспективную возможность развития литературы на нем и сближения на ее основе развивающихся двух вариантов литературной формы языка. Эта же особенность Бахдинани обуславливает необходимость его глубокого и разностороннего исследования.

SUMMARY

The Kurdish language is not homogeneous from the point of view of dialects. In conditions of the absence of political system and literary language, it continues to present a complex system of dialectual displays having more or less spreading with united grammatical structure and inner conformities of its development. In this system a separate place takes Bahdinani dialect – the dialect of the population in Iraqi Kurdish regions: Acra, Amedie, Dhok, Sheikhan and Zakh. It becomes clear from the last comparative research that as different from the rest

of the dialects, which have changed in the conditions of independent development and outer linguistic mutual influence, it preserved the structure and variety of linguistic facts and conformities clean and of full value.

It includes a more comprehensive dialect for all the cesers of language. Taking into consideration this circumstance, the author supposes that the literature in Bahdinani dialect has great prospects for the development and may have a considerable role in the direction of clasing and joining of the present branches of literary Kurdish language.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. М.У.Хамонн, Язык Бахдинанских курдов Иракского Курдистана. - В сб.: "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. VII, Ереван, 1975. с.273-382; Бахдинанский диалект курдов Ирака (Бамарин и Атриш). Автореф. дис. канд. филол. наук, Ереван, 1965.

2. В некоторых работах по курдской диалектологии в отношении группы говоров применяются термины "диалект" и "язык".

3. В частности, в настоящее время богатая литература выходит на сорани, бихдинани, говоре курдов Армении. Хотя язык литературы, издаваемой на каждом из них во многом отличается от них, но сами процессы развития на основе литературной формы языка, за исключением говора курдов Армении, не приводят к необходимым сдвигам.

ՎԱՊՈՒՅՏԻ ԱՐԳԵԼԸ ԵՉԴԻՎԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Եզդիականության՝ այս ներուհակ և չափազանց հետաքրքիր կրոնա-դավանական ուղղության, բազմաթիվ կողմեր ցարդ կարտո են ալվելի մանրամասն և խորը գիտական ուսումնասիրության, շխտելով, աղև, մի շարք խնդիրների մասին, որոնք դուրս են մնացել հետազոտողների ուշադրությունից: Քերթա, մնամ՝ գիտնականների ուսումնասիրություններից դուրս սաղտած, հարցերից է մակ կապույտ գույնի մասնակի արգելքը եզդիական դավանանքում:

Եզդիների շրջանում համընդհանուր տարածում ունի այն փոքր-ինչ տարօրինակ հավատալիքը, ըստ որի եզդին իրավունք չունի կրելու կապույտ գույնի հագուստ (ցրդ, kirase šin):¹ Նշված հավատալիքը որպես բանավոր ավանդություն, գիտն գրեթե յուրաքանչյուր եզդի:

Առաջին անգամ, սակայն այն գրավոր կերպով վկայված է եզդիների սուրբ գրքերից մեկում՝ «Սև Մատյանում» (Meshefê reš). «Մեզ համար արգելված է ... կապույտ գույնը»² և եզդի հոգևորականության կողմից 1873թ. Օսմանյան Բարձր Դռանը ուղղված դիմում-խնդրագրում, որտեղ հավելվածի ձևով ներկայացվող եզդիականության բարոյա-էթիկական և գործնական դրույթների շարքում՝ 12-րդ հոդվածում, ասվում է. «Մեզանում արգելվում է կապույտ հագուստը»³:

Վերոհիշյալ ուշազույգ ավորության արժանաները և առաջացման պատճառները, բարձրանալով գիտնականների ուշադրությանը, իրենց՝ եզդիների (հոգևորական դասերի՝ շեյխերի եւ փիլիքերի) կողմից, շատ այլ երևույթների մնամ մեկնաբանվում են տարրեր՝ հաճախ չկամոնակարգված և իրարամերձ եղանակով: Կապույտ հագուստի արգելքի մասին ներկայումս տարածված են հետևյալ երկու մեկնությունները⁴:

1. (առավել տարածված), Քերթաբա քաղաքի մուտակայքում շիական առաջին ինամ Ալի իբն արու-Քալիբի որդիներ Հասանի և Հուսեյնի մահատակությունից հետո⁵, շիաները որպես սգո մշան հագնում են կապույտ զգեստ,

մինչդեռ վերջիններին հակառակորդ Օմայան Յազիդ բին Մու'ավիյա խալիֆը, որը եզդիականության մեջ նույնացվում է ասածո (xwedê) երեք մարմնավորումներից մեկի՝ Սլլթան Էզիդի (Siltan Ezîd) հետ, այդ օրվանից արգելում է իր հետևորդներին (*իմա՝* եզդիական համայնքին) կապույտ զգեստ կրել (*հեղինակի գրառումը*):

2. Քանի որ կապույտը երկնքի և տիեզերքի գույնն է, իսկ տիեզերքը Աստծո բնակատեղին (*mala xwedê*), հետևաբար երկրագնդի վրա տալոդ հասարակ մահկանացուներից և ոչ ոք իրավունք չունի աստվածային՝ կապույտ գույն կրելու (*հեղինակի գրառումը*):⁶

Բերված մեկնություն-ավանդություններից, դատելով իր տարածման փոքր շրջանակից և ավելի վերացարկված բնույթից, երկրորդը հավանաբար ստեղծվել է համեմատաբար ուշ շրջանում: Ինչ վերաբերում է առաջինին, ապա հաշվի առնելով պատմական իրակույթների առկայությունը, ինչպես նաև կապույտի՝ որպես սգո գույնի մասին պատկերացումը, վերջինս առավել հիմնավորված և հավաստի է քվում:

Հարկ է նշել, որ եզդիականությունը, ձևավորվելով միջնադարյան մահմեդական միստիկ 'ադաֆիյա աղանդի առանցքի շուրջ, իր մեջ ամփոփել է մաս առֆիական (մահմեդական միստիցիզմի) քազմաթիվ տարրեր, որոնցից կարելի է քվարկել սիրամարգի (Tawusê Melek) կերպարը, մոզական շրջանի (*dayire*) խորհուրդը և այլն⁷ (*տես՝* Brown J., *The Dervishes or oriental spiritualism*. London 1912, շք. 52-65 *passim*):

Ուշագրավ է հատկապես այն, որ կապույտ գույնը սգո խորհրդանիշ է համարվում նաև սուֆիականության մեջ: Այս մասին են խոսում պարսից դասական գրականության զանազան, նույնիսկ սուֆիզմին տուրք չտված հեղինակների առեղծագործություններում կապույտի՝ որպես սգո գույնի մասին առկա քազմաթիվ վկայություններ: Բերենք մի քանի օրինակներ.

Բարի հույս բացեց ճրանց սրտի համար,
Ռրպեսզի չհագնեն վշտից կապույտ:

Ջաալ ադ-Յիմ Ռամի

Ով Խաղամի՝ որդուդ վշտից հագար կապույտ.
Շահի սզից ընդունված է միշտ սև հագնել:

*Խաղամի Շիրվանի*⁸

Հաջորդ՝ ոչ պակաս կարևոր փաստն այն է, որ միջնադարյան մահմեդական միստիկ քազմաբնույթ հոսանքների հետևորդ շաբբային ճգնակյացների՝ դերվիշները կամ սուֆիները, որպես կանոն կրում էին կապույտ քուրճ⁹ (*xırqa, dalq*), այն դեպքում, երբ միստիկ մվկրապետության «վերին շաբբ-

յում»՝ շնչխեղի և մուրշիղների (mürşid) քարձը պարտադիր կերպով սահտակ էր: Հետաքրքիր է, որ մինչև օրս էլ Իրաքի հյուսիսում Լազի սրբավայրում քնակվող եզդի իրազեղականության մերկայացուցիչները՝ շնչխեղ և փիրերը կրում են սպիտակ, երկարափեշ հագուստ՝ (քոլ. xerqe), մինչդեռ շնչխ Առի բին Մուսաֆիրը (Şixadî) եզդիական ծխական հիմներում (qewî o beyt) պատկերվում է սև քարձով¹¹:

Ինչևիցե, քազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ «շաղքային» միտիկը կրում էր կապույտ զգեստ: Այս առումով պատկերավոր է հատկապես «Մարսը ալ-Քաուհիթ» («Միաստվածության գաղտնիքներ») երկում քերվող հեռույալ նկարագրությունը.

«Լուսարացին, ժամանակին Մեյհամա հառա: Երբ այցս ընկավ Մեյհամային, ողջ տափաստանը կապույտ տեսա՝ այնքան որ կապուսզգեստ սոֆիներ էին դուրս եկել տափաստան»¹²:

Իրենք՝ սաֆիզմի հետևորդները կապույտի որպես ամենօրյա զգեստի գոյնի քննությունը հիմնավորում են թե զոտ գործնական, և թե տեսական-մշտակ նկատառումներով:

Հուզվիրին «Եաշֆ ալ-Մանբութ»-ում («Քողարկվածի քազանայտունը») տալիս է, թերևս, առավել ամբողջական քազատություն.

... այն քանի իմաստը, որ նրանց [սաֆիների] մեծ մասի հագուստները կապույտ են, մեկն այն է, որ նրանց աղանդի (թաղիդաթի) հիմքը ճամսպարիդդությունն ու շրջագայությունն է, և սպիտակ զգեստը ճամսպարիդյան մեջ չի դիմամա, և սրա լվանաղը դժվար է, և յուրաքանչյուր որ կնգտի [տիրանալ] դրան [հագուստիմ]:

Եվ մյուսը այն է, որ կապույտ հագնելը նշան է մահն ու փորձարկունը քնտրածների և վշտահարների հագուստն է:

... [սաֆիականության] հետևորդները (մուրիդները), քանի որ սյուրի նպատակը [աշխարհիկ] գործերում քացի մեղքից [ուրիշ ոչինչ] լիամարեցին և սրտում քացի ավերածությունից ոչինչ [յտեսան] և ժամանակի մեջ քացի մահվանից ոչինչ՝ կապույտ հագան...:

Մեկը, որ (միտակի) գիտություն էր պահանջում, մի դերվիշի ստաց. «Ինչու՞ ես այս կապույտը հագնեմ»: Ստաց. «Մարգարեից, խաղաղություն մրան, երեք քան մմաց՝ մեկը աղբատությունը, մյուսը՝ գիտությունը և եզրադրը՝ սուրբ: Սուրբ այրաները գտան և անտեղի քանեցրին, և գիտությունը իմաստունները վերցրին ու թափարարվեցին միայն ավերելով, և աղբատությունը աղբատները վերցրին և զովերզման ստարկա դարձրին: Եվ ես ի նշան այս երեք խմբի փորձանքի [սգո] կապույտ հագաս»¹³:

Այսպիսով ինչն է պատճառը, որ մահմեդական ծայրահեղ միտակական հոսանքների և աղանդների հետ սերտ աղերաներ ունեցող եզդիականությունը կապույտ զգեստի հարցում նման կտրուկ կերպով հետանում է իր հետ տիպարանական և, հավանաբար, նույնիսկ ծագումնաբանական հարա-

զատ շատ կողմեր ունեցող մյուս հոսանքներից: Թերեւս, բանն այն է, որ վաղ եզդիական համայնքը եւ հնարավոր է նույնիսկ եզդիականության համար հիմք հանդիսացած 'ադամիյա աղանդը, որպեսզի նաև արտաքննապետ տարրերով շրջապատի թե՛ ավելի վաղ ձևավորված մահմեդական խիտ ազդեցիկ երախրակցություններից (ինչպիսին է, մասնավորապես, *կազիբիյան*) և թե՛ նեստորական-քրիստոնյաներից, արգելքի տակ է դրել վերջխմնքիս մեջ լայն տարածում գտած կապույտ զգեստ կրելը, կապույտ գույնը դիտարկելով որպես օտար՝ ոչ յուրային համայնքին պատկանելության նշան: Որպես այս փաստի ապացույց կարելի է համարել նաև եզդիականության հավատո հանգամանկի տարրերից մեկը հանդիսացող, այլադավանի կամ այլազգիի հետ ամուսնության խիստ արգելքը¹⁴, որը խախտողը ստանում է «կապույտ փնջ» (*delinga şin*), այսինքն՝ «օտարի, այլադավանի հետ ամուսնացած» անվանումը, իսկ օտարի, այլադավանի հետ ամուսնանալ՝ բառացի բարզամտությամբ, նշամալում է «սեփական փնջը կապտացնել» (*delinga xwe şin kirin*):

Այսու, հարկ է նշել, որ եզդիականության, որպես ինքնուրույն դավանական հոսանքի, ձևավորումը ընթացել է հարակից ժայռահեղ մահմեդական հերձվածների հետ սերտ կապերի և վախազդեցությունների երկարատև փուլով: Հետևաբար վերջինիս դավանական, հավատալիքային և ծիսակարգային բազմաթիվ մոք կողմեր կարող են մեկնաբանվել մահմեդական միտիցիզմի և աղանդավորական հոսանքների հետ համեմատության մեջ միայն:

SUMMARY

Many aspects of the Yezidism, one of the most esoteric and interesting confessions, until present days need additional and more deep investigation. One of them, of course, is the problem of partial taboo on the blue color. This prohibition is registered in "Black Book", one of the two sacred books of the Yezidism and in the letter of Yezidi clergy to the Ottoman Government at 1873. Now there are two oral legends about the roots of this prohibition spread among the Yezidis. The analyses of mentioned legends and the comparison with the Sufi tradition shows that the emergence of the forbidness of blue among the Yezidi community is conditioned by the striving of Yezidis to define themselves among other more influenceable orders, such as Qadiriya.

1. Նշված ավանդությունը տարածված է հայաստանարևակ եզդիների շրջանում: Իրարում քնակվող եզդիների մեջ մերկայումս մնան հավատալիքի գոյության մասին, ցավոք, որևէ տեղիկություն հայրայքի շնորհով: Այստեղանդերմ, չնայած մնան տվողություն ակադայքանը, այժմ արդեն եզդիները համախ խստորին չեն պահպանում կապույտ հագուստի արգելքը: Հետարքիր է, որ քրեթիմնում Տո մակ նշանակում է «տուգ, շիվան», սակայն այս բառը հանգում է հին իրան. *xšaiwan - ձկն, մինչդեռ Տո - «կապույտ» *xšaina- արմատին:

2. Աստորյան Գ., Փոլադյան Ա., եզդիների դավանանքը. - ՊՐՀ, N 4, էջ 131-150 (ասամնատիպ), Ե. 1989, էջ 146

3. idem.

4. Կա ևս մի ավանդություն, զոտ որի՝ կապույտ գույնը կրելն արգելի է Մարաթ Թավուսը (Tawad Melek), երազում երևալով թշվառներից (եզդիական հոգևոր ապաստարկնան դասերից) մեկն (ձեղծակն գրատումը):

5. Իրականում Քերթաշայի մոտ 682 թ. զոտիլ է միայն Հոսեյնը, իսկ վերջինիս եղբայր Հասանը հավանարար թմաակումելով Մո'ավիլա խալիֆի կողմից, վախճանվել է 670 թ.:

6. Հետարքիր է, որ սուֆիականության մեջ նույնպես կապույտը մեկնարանվում է որպես երկնի գույն և այն պետք է մարդու կողմից գործածվի Աստծոն ճանաչելու համար (Курбанмаммадов А., Эстетическая доктрина суфизма. Душанбе 1987, с. 43):

7. Ավելորդ չի նշել մակ, որ 'արապիկա աղանդի հիմնադիր նշանավոր Ադի բին Մուսաֆիր (XI-XII դդ.) ժամանակին ճանաչել է մակ մահմեդական միստիցիզմի այնպիսի կարկառուն դեմքի, ինչպիսին Արդ ալ-Կադիր Գիլանին է՝ հուշակավոր ֆաղդերիս աղանդի հիմնադիրը (Hakobyan B., Кирдм. М 1964, с. 326):

8. Dehkhoda A. A. Loghatname. p. 15998

9. Baxštyt A.-A., Farhang-e ad'ab-e Haftez, Tehran 1985 (1364), p. 209

Միջնադարում կապույտ (կամ սև) հագուստ էին կրում մակ մեստորական հոգևորականները, որի պատճառով էլ, մասնավորապես, Ֆիրդուսին նրանց կոչում է «սպ-գոյմնա» (սրակ. սըքմեն). հմտ.՝

Վազելով հասավ մինչև քահանաների քնակատեղին:

Այդ սգավորներին [քահանաներին] տուց այն ինչ որ տեսավ:

Բացի քրիստոնյաներից կապույտ հագուստ էին կրում մակ երես հոգևորականներից: Թորարում մասնավորապես ասվում է. «Բ՛խտը կապաղ (հոգևորականի հագուստը) ամբողջովին լաջվարդազույմից (մուգ կապույտ) պատրաստելու» կամ «Այս Բ՛խտը կապան ամբողջովին լաջվարդ կտորից պատրաստեցին» (Baxštyt, p. 211):

10. Ավելորդ չի լինի հիշատակել քրդական ինտելյալ աստվածները. her reng reng e, le spf rengē rengan e - «ամեն գույն գույն է, քայք սպիտակն է գույների գույնը» (ձեղծակն գրատումներ):

Բացի այս, սպիտակ գույնը սուֆիական զեղազեություն մեջ նույնացվում է Աստծուց ճառագող լույսին: Այն խորհրդանշում է աստվածային քարությունը, մար-

քորյունը և պայծառությունը, իսկ ապիտակ քորձ կրող միատիկը պետք է հոգով մաքոր լինի ինչպես, որ վաղ առավոտն (պրտկ. սսնհ-ի սսնդ) է և մարդկանց պետք է լուսավորի ինչպես աստվածային պայծառ օրը: Այսուհանդերձ, որոշ ծայրահեղ սոփիական ուղղություններում ժառանգ են ապիտակ քորձի ինտիմությունը, համարելով, որ այն չի հաճապատասխանում միատիցեզմի քարոյա-գեղագիտական պահանջներին (Курбанмамедов, с. 43):

11. հմտ.

Տ՝xwdt hat Lalise
xemilye xerqə r'ese

Շեյխ Ադիմ եկավ Լալիշ
Զարդարված է սև քորձով (xerqə)

կամ

Տ՝xwdt hatye Lalise
xemilye dilqə r'ese

Շեյխ Ադիմ եկել է Լալիշ
Զարդարված է սև քորձով (dilqə)

(Դաւանա Օ., Դաւանա Դա., Կուրսակի
ֆոլկլոր. Խ. II, Մ. 1978 թ. 20-21)

Սև գույնը սոփիականության մեջ մուլանայն տնի հատուկ խորհուրդ: Սևությունը (պրտկ. սրսնի), մասնավորապես, դիտարկվում է որպես աստվածային էության խորհրդանիշ, այն պատճառով, որ սևության մեջ որևէ տարրերակում մտցնելն անհնար է, և դիտողի այդք չի կարող, որևէ բան տեսնել: Այնպես ինչպես աստվածային էությունն է անհասանելի մարդուն, սևությունն էլ անհասանելի է այդին (Sajjad M., Farhang-e estelâhât-e erfânî, Tehran 1989 (1368), p. 489):

Սև գույնը սոփիականության մեջ ընկալվում է նաև, որպես մահկանացուն անհասանելի և նրան ակնհայտ խորը, անհասկանալի և բաքնված գաղտնիքի խորհրդանիշ:

Եթե միատիկը կրում է սև քորձ, ապա նրա հոգին պետք է հանդիսանա «գաղտնիքների գաղտնիքի (պրտկ. սիր սլ-ասր) գիրք» ուրիշների համար և յուրաքանչյուր միտք պետք է գաղտնի պահվի մարդկանցից (Курбанмамедов, с. 42):

Այս կապակցությանը պետք է նշել նաև, որ եզդիների ստոր գրքերից մեկը կոչվում է «Սև Մատյան» (Meshed-e sef):

12. Abū l-Xeyr Abū Sa'îd, Asrâr at-Tawhîd, Tehran 1992 (1371), p.194.

13. Hujviri Abū l-Hasan, Kašf al-Mahjub; нзд. текста - В.Жуковский, JL 1924, сс. 59 - 60.

14. տնս' Асатрян Г., О брате и сестре загробной жизни у езидов, - ՄՄԱԵԺ, Տր XIII, Դ . 1984, с. 96.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒԾՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հոփսիմեն Կորիսմազյան	
Թուրքիան և ԽՍՀՄ-ը (Ուսաստանը). փոխհարաբերությունների շրջ առաջնությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից նետո	5
Նիկոլայ Հովհաննիսյան	
Հայաստանը անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանի գործում	16
Կառլեն Չալանյան	
Հայ մտավորականության դերը քրդական մշակույթի զարգացման քննազավատում (XIX-ը. երկրորդ կես)	40
Ռուբեն Սաֆրաստյան	
Հայերի և հրեաների ցեղասպանության համեմատական ուսումնասիրության մեթոդաբանության հարցի շուրջ	49
Կարինե Սամվելյան	
Իրանա-իրաքյան պատերազմի հասարակական-քաղաքական արձագանքները	55
Անուշ Ստամբուլյան	
Իրանի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների քաղաքականության Եվրոցիան 1978- 1979թթ. հեղափոխության ընթացքում	65

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

Լորտտա Դանելյան	
Հայ և մանեղական միջնադարյան աղանդավորական շարժումների գաղափարական աղերսները	75
Ալեքսան Խաչատրյան	
Արու-Վարազ Գրիգորիոս իբն ալ-Իբրհի (Բար Հեբրեոս) աղաքալեզու ժամանակագրության արդյունքների հարցի շուրջ	94
Քրիստինե Կոստիկյան	
Ղալաթաի XVIII դարի վերջի քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր	118
Արթուր Սաթևոսյան	
Քրիստոնեական դավանաբանության մախասկզբունքները ըստ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Յաղագս ամենասուրբ երրորդության» ճառի	135
Տիգրան Միքայելյան	
Ստրուկ-գինվորականության ծագման ակունքների շուրջ առաջնությունների շուրջ	141

Պավել Չորանյան	
Էրնողավանաբանական գործընթացները Անդրկովկասում XVII-XVIII դարերում	151
Արշակ Փոլադյան	
Հասանվայիների դիմատիան և նրա փոխհարաբերությունները Բուխների հետ(X-XIդդ.).....	162

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Էդուարդ Խուրշուդյան, Նունե Դակոբյան	
Սասանյան շրջանի հայերեն լեզվով գեմմայակիր ուսկե մատանի (V-VII դդ.).....	182
Նիկոլայ Դարոբյունյան	
Նոր ըմբերքումներ և մեկնաբանություններ ուրարտական սեպագրերում	193
Արտակ Մովսիսյան	
Հայաստանի գծային գիրը (Ք.ա. III-II հազարամյակներ)	202
Դմիտրի Սարգսյան	
Ուրարտական պետության հարկային և իրավական համակարգերը	211
Արամ Քոսյան	
Սարգոն II-ը և Արևելյան Փոքր Ասիայի նրկրները.....	219

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մաքսիմ Խամոյան	
Միասնական գրական քյոլերեն լեզվի ձևավորման հեռանկարները .	230
Վարդան Ոսկանյան	
Կապույտի արգելքը եզդիականության մեջ.....	236

СОДЕРЖАНИЕ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

Ришине Корхмазян Турция и СССР (Россия): Некоторые проблемы взаимоотношений после Второй мировой войны	5
Николай Оганесян Армения как фактор в закавказско-ближневосточном геополитическом регионе	16
Карлен Чачаян Роль армянской интеллигенции в развитии курдской культуры (вторая половина XIX века)	40
Рубен Сафрастян К вопросу о методологии сравнительного исследования геноцида армян и геноцида евреев	49
Карине Самвелян Общественно-политические отголоски ирано-иракской войны	55
Ануш Стамболциян Эволюция политики США по отношению Ирана во время революции 1978-1979гг.	65

СРЕДНИЕ ВЕКА

Лоретта Давегян Идеологические связи средневековых армянских и мусульманских сектантских движений	75
Алексан Хячатурян К вопросу об источниках арабоязычной хроники Абу-л-Фарадж Григориоса ибн аль-Ибри (Бар-Хебреос)	94
Кристина Костякян Некоторые вопросы политической истории Карабаха конца XVIII в.	118
Артур Матевосян Первопринципы христианской догматики согласно приписываемой Св. Григорию Просветителю речи "О святой троице"	135
Тигран Миквелян К некоторым аспектам происхождения рабов-воинов	141
Павел Чобанян Этноконфессиональные процессы в Закавказье XVII-XVIII вв.	151
Аршак Поладян Династия Хасанвайхов и ее взаимоотношения с Бундами (X-XI вв.)	162

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ

Эдвард Хуршудян, Нуше Акопян Сасанидский золотой перстень с геммой на древнеармянском (V-VII вв.).....	182
Николай Арутюнян Новые чтения и интерпретации в урартских клинописях.....	193
Арташес Мовсисян Линейное письмо Армении (III-I тысячелетия до н.э.).....	202
Дмитрий Саркисян Налоговая и юридическая системы урартского государства.....	211
Арам Косян Саргон II и страны Восточной Малой Азии.....	219

ФИЛОЛОГИЯ

Максим Хамоян Перспективы формирования единого литературного курдского языка.....	230
Вардан Восканян Запрет на синий цвет в езидизме.....	236

CONTENTS

MODERN HISTORY

Hripsime Korkmazyan Turkey and the USSR (Russia): Some Aspects of Interrelations after World War II	5
Nikolai Hovhannisyan Armenia as a Factor in Transcaucasian-Near Eastern Geopolitical Region.....	16
Karlen Chachanyan The Role of Armenian Intelligence in the Development of Kurdish Culture (second half of the XIX century)	40
Ruben Safrastyan On the Methodology of the Comparative Study of Armenian and Jewish Genocides	49
Karine Samvelyan The Social-political responses of the Iran-Iraqi War	55
Amush Stamboltryan The Evolution of the USA policy Towards Iran During the 1978-1979 Revolution	65

MIDDLE AGES

Loretta Daneghyan The Ideological Links Between Medieval Armenian and Muslim Sectant Movements	75
Alexander Khachatryan On the Problem of the Sources of "Tarikh Mukhtasar al-Duwal" of Gregory Abu-l Faraj Ibn al-Ibri (Bar-Hebraeus).....	94
Kristine Kostikyan Some Problems of the Political History of Karabagh in the Second half of the XVIII century	118
Arthur Matevosyan The Fundamentals of Christian Dogma According to the Discourse "On the Most Holy Trinity" Ascribed to St. Gregory the Enlightener	135
Tigran Mikaelyan On Some Aspects of the Genesis of Slave-warriors	141

Pavel Chobanyan	
Ethnoconfessional Processes in Transcaucasia in the XVII-XVIII centuries.....	151
Arshak Poladyan	
The Dynasty of Hasawayh and its Relations with the Buïdes (X-XI centuries).....	162

ANCIENT HISTORY

Edward Khurshudyan, Nyné Akobyan	
A Sassanian golden ring with Old Armenian gemma (V-VII c.)	182
Nikolai Harouthiounyan	
New Readings and Interpretations of Urartian Cuneiform texts.....	193
Artak Movsisyan	
The Linear Script of Armenia (III-I mill.B.C.).....	202
Dmitri Sarkisyan	
The Taxes and Juridical System of Urartu	211
Aram Kosyan.	
Sargon II and the countries of Eastern Asia Minor	219

PHILOLOGY

Maksim Khamoyan	
The Perspectives of the Formation of Kurdish Literary Language	230
Vardan Voskanyan	
The Prohibition on Blue Colour in Yezidism	236

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ
XVIII

Նկարիչ՝
Արքազդիչ՝
Գամակարգչային շարվածքը՝
Գամակարգչային ձևավորում

ԱՐԱ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ
ՆԱՄԻԴ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ
ԿԱՐԻՆԵ ԳԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՆՈՒՆԵ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

Տպագրությունը օձսեք
Ձեռքը՝ օձսեք
Չափսը՝ 80x84/16
Օտվալը՝ 15.5 տպ. մաժուկ
Ցպաքանակը՝ 300
Գծերը՝ պաշմանագրային

